

**Πάντειο Πανεπιστήμιο
Σχολή Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας
Κατεύθυνση Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Οι ήρωες της Ανάγκης:
Πολιτική και πολιτισμική αφύπνιση των εργαζόμενων μαθητών μέσα από τον νεανικό
συνδικαλισμό κατά τη δεκαετία του '60.**

Ευαγγελία Α. Δεσύπρη

Αθήνα 2020

Τριμελής Επιτροπή

Κώστας Κατσάπης, ΕΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπων)

Δέσποινα Παπαδημητρίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Μάνος Σπυριδάκης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Copyright © Ευαγγελία Α. Δεσύπρη, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Περίληψη- Abstract	7
Εισαγωγή	8

Μέρος Α : Εισαγωγικά θέματα

Παιδί και εργασία στη νεωτερικότητα	12
– Η σύγχρονη αντίληψη για το παιδί	
– Αιτίες δημιουργίας πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού ανηλίκων	
– Τομείς απορρόφησης, συνθήκες εργασίας, νομοθετικό πλαίσιο	
Η νυχτερινή εκπαίδευση στο νεοελληνικό κράτος	19
– Ο ρόλος της φιλανθρωπίας	
– Σύντομη ιστορική αναδρομή της νυχτερινής εκπαίδευσης	
Κράτος και εκπαίδευση στην νεότερη Ευρώπη	
– Η κρατική μέριμνα για το παιδί	25
– Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης	

Μέρος Β : Νεολαία και Εκπαίδευση στην Ελλάδα μετά από δύο πολέμους

Η μεταπολεμική ελληνική πραγματικότητα	31
– Συνέχειες και ρήξεις με τον προπολεμικό κόσμο	
– Η κατάσταση της εκπαίδευσης	
Ελληνικά εκπαιδευτικά προβλήματα και σύγχρονος κόσμος	38
– Η πρόσβαση στην ελληνική εκπαίδευση	
– Ο ελληνοχριστιανικός χαρακτήρας του εκπαιδευτικού προγράμματος	
– Το αίτημα για ανάπτυξη της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης	
– Εκσυγχρονιστικές θεωρίες : Επενδύοντας στο ανθρώπινο κεφάλαιο	
Το νέο δυναμικό πρόσωπο της νεολαίας	46
– Κριτική και απαξίωση του προπολεμικού κόσμου	
– Η δυναμική διεκδίκηση μιας καλύτερης ζωής	

Μέρος Γ : Προσδοκίες και φιλοδοξίες των εργαζόμενων νέων

Εργαζόμενη νεολαία	51
– Οι ήρωες της ανάγκης	
– Ο ελληνικός κινηματογράφος ως τεκμήριο της καθημερινότητας	

Το προφίλ του νυχτερινού μαθητή	54
– Από το μεροκάματο στα θρανία	
– Οι συνθήκες φοίτησης στα νυχτερινά γυμνάσια	
Προβλήματα και αιτήματα των μαθητών της νύχτας	58
– Υψηλά δίδακτρα και κρατική αδιαφορία	
– Το έβδομο έτος μαθημάτων	

Μέρος Δ: Συνδικαλισμός και μαθητική κινητοποίηση

Η ίδρυση του Σ.Ε.Μ.Μ.Ε.	63
– Το καταστατικό του συλλόγου	
– Η <i>Μαθητική</i> : όργανο πολιτικής και πνευματικής χειραφέτησης	
Πολιτική και πολιτισμική αφύπνιση των μικρών προλετάρων	67
– Η οργάνωση του μαζικού αγώνα – Προβολή των διεκδικήσεων	
– Η συμμετοχή στο ευρύτερο σπουδαστικό κίνημα διαμαρτυρίας	

Μέρος Ε: Κόμματα και Ιδεολογίες-σχέσεις με τον μαθητικό συνδικαλισμό

Ένωση Κέντρου : το ελπιδοφόρο διάλειμμα	75
– Βήματα προς την εκπαιδευτική πρόοδο	
– Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και οι νυχτερινοί μαθητές	
Η ΕΔΑ για τα μαθητικά αιτήματα	79
– Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της ΕΔΑ	
– Το διάβημα της ΕΔΑ στη Βουλή για τη νυκτερινή εκπαίδευση	
– Η Νεολαία Λαμπράκη και οι μαθητές - Η εγκύκλιος 1010	
Προσπάθειες ελέγχου των νυχτερινών μαθητών από τη Δεξιά	86
– Παρακράτος και σπουδαστικός κόσμος	
– Στον αντίποδα του ΣΕΜΜΕ	

Συμπεράσματα	91
Παράρτημα 1	95
Παράρτημα 2	99
Πηγές – Βιβλιογραφία	107

Σπυρίδων Μαντζάκος, *Ο ογοκομιστής*, τέλη 19ου αρχές 20ού αιώνα, Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Αθήνα.

Φεγγαράκι μου λαμπρό
 Φέγγε μου να περπατώ
 Να πηγαίνω στο σχολειό,
 Να μαθαίνω γράμματα,
 γράμματα σπουδάγματα,
 Του Θεού τα πράγματα,
 Ραψίματα, κεντήματα,
 Του Θεού θελήματα.¹

1 Δημοτικό παιδικό τραγούδι που η ελληνική λαογραφία έχει συνδέσει άρρηκτα με τον θρύλο του *Κρυφού Σχολειού* κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Μουσικά επενδύεται με τη μελωδία του γαλλικού τραγουδιού «Ah! Vous Dirais je Maman». Το ιδεολογικό περιεχόμενο του συγκεκριμένου τραγουδιού, όπως θα δούμε, έρχεται σε αντίθεση με αυτό των νυχτερινών μαθητών της δεκαετίας του 1960, οι οποίοι, στην πλειονότητά τους, ήταν πεπεισμένοι για τις δυνατότητες βελτίωσης της ζωής μέσω των επιστημονικών και τεχνολογικών επιτευγμάτων.

Περίληψη

Σε αυτήν την εργασία ερευνώνται οι συνθήκες υπό τις οποίες ιδρύθηκε και έδρασε ο ΣΕΜΜΕ (Σύλλογος Εργαζομένων Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης), ως συνδικαλιστικό όργανο των μαθητών των νυχτερινών γυμνασίων, κατά το χρονικό διάστημα 1962-1966. Σκιαγραφείται το προφίλ του εργαζόμενου μαθητή της εποχής εκείνης, τόσο στην ατομική όσο και στη συλλογική του διάσταση, με εστίαση στην ανάπτυξη της συγκεκριμένης πολιτικής και πολιτισμικής στάσης που απέρρεε, σε μεγάλο βαθμό, από τη συμμετοχή τόσο στον συγκεκριμένο Σύλλογο όσο και σε άλλες προοδευτικές νεανικές οργανώσεις της εποχής εκείνης. Εντοπίζονται επίσης οι σχέσεις του ΣΕΜΜΕ με τις μεγάλες πολιτικές παρατάξεις της Αριστεράς, του Κέντρου και την οργάνωση ΟΣΕΝ, που ιδρύθηκε από την Δεξιά σε αντιπαράθεση με τον ΣΕΜΜΕ.

Λέξεις κλειδιά : Δεκαετία 1960, εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, εργαζόμενη νεολαία, νυχτερινή εκπαίδευση, παιδική εργασία, ΟΣΕΝ, ΣΕΜΜΕ.

Abstract

This thesis explores the circumstances under which SEMME (Working High-School Students Union) was founded and operated, as the evening high school students Union during the years 1962-1966. As an outcome of this research, the reader will be able to outline working student's social and cultural profile, both as an individual and a member of a wider social group. It is noticed that a specific political and cultural attitude had been developed, as a result of the students membership to the Union (SEMME) as well as to other leftist groups. In this thesis are also explored the relations between SEMME and the more popular political parties of that period – from the Left to the Right. In this latest scope, we searched some data regarding OSEN (Young Studying Workers Organization), that was created by the conservative political forces as opponent to SEMME.

Key words : 60's decade, child labor, educational reform, evening education, working youth, OSEN, SEMME.

Εισαγωγή

Η παρούσα διερεύνηση είναι αποτέλεσμα πολυετούς επιθυμίας να ερευνηθούν και να αναδειχθούν πτυχές της εκπαιδευτικής ζωής και της συλλογικής δραστηριότητας των μαθητών των νυχτερινών γυμνασίων στη μεταπολεμική Ελλάδα, ενός κοινωνικού σχηματισμού που, όπως προκύπτει από τα ιστορικά τεκμήρια, άφησε το αποτύπωμά του κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Μελετήσαμε λοιπόν το διάστημα της «σύντομης» ελληνικής δεκαετίας του '60,² επειδή εκείνη την περίοδο, οι εργαζόμενοι μαθητές αυξάνονται σημαντικά και οργανώνονται σε συλλόγους, προτάσσοντας συγκεκριμένα αιτήματα για τη βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Θεωρούμε ενδιαφέρον να ερευνηθεί η επίδραση που μπορεί να είχε η συμμετοχή στο συγκεκριμένο συνδικαλιστικό όργανο του Σ.Ε.Μ.Μ.Ε.³ ως προς τη συνειδητοποίηση της ιδιαίτερης θέσης που κατείχαν τα μέλη του στην κοινωνία, αυτής του εργάτη-μαθητή. Θα εξετάσουμε τις συνθήκες και τη διαδικασία μέσα από τις οποίες οι νέοι αυτοί ενσωματώθηκαν στο ευρύτερο νεολαιίστικο κίνημα της εποχής, αναπτύσσοντας μία ιδιαίτερα δυναμική δράση, που ελάχιστα έχει ερευνηθεί μέχρι σήμερα.

Η μελέτη μας αυτή αρθρώνεται σε πέντε μέρη και ουσιαστικά βασίζεται σε δύο πυλώνες: στον πρώτο, που περιλαμβάνει τα δύο πρώτα μέρη της εργασίας, παρατίθενται κάποια εισαγωγικά στοιχεία απαραίτητα για τη βαθύτερη κατανόηση της κύριας έρευνάς μας, ενώ στον δεύτερο πυλώνα, που περιλαμβάνει τα υπόλοιπα τρία μέρη της παρούσης, αποτυπώνονται τα αποτελέσματα της κύριας έρευνάς μας επί των πρωτογενών πηγών.

Έτσι θεωρήσαμε σωστό να προηγηθεί η συνοπτική παρουσίαση αρκετών επί μέρους εισαγωγικών θεμάτων, τα οποία, συναρμολογούμενα μεταξύ τους, συνθέτουν την πορεία του εργαζόμενου παιδιού ως οικονομικού και κοινωνικού υποκειμένου στην νεωτερική Ευρώπη, μέχρι να το συναντήσουμε στη μεταπολεμική ελληνική πραγματικότητα, οπότε και παγιώνεται ως το κύριο ιστορικό υποκείμενο της έρευνας. Η ενδυνάμωση της κοινωνικής αυτής ομάδας κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οφείλεται, όπως θα δούμε, σε διάφορους παράγοντες, που αποκαλύπτονται σταδιακά μέσα από τη διερεύνηση των πηγών.

2 Ως «σύντομη» δεκαετία του '60 χαρακτηρίζεται η περίοδος 1960-1966, δηλαδή τα χρόνια πριν από το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, ως *μία εύστοχη υπενθύμιση της σχετικότητας του ιστορικού χρόνου, που αναδεικνύει όχι μόνο τη βίαιη ανακοπή των κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών εξελίξεων από τη δικτατορική επιβολή του 1967, αλλά και την έκταση και την πυκνότητα αυτών των ίδιων των εξελίξεων σε πολλούς τομείς της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας*, βλ. σχετ.: Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε., «Εισαγωγή Η σύντομη δεκαετία του '60: γνωστικές και ιστοριογραφικές προκλήσεις», στο: Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 12-13.

3 Αρχικά του Συλλόγου Εργαζομένων Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης, που υπήρξε ο αντιπροσωπευτικός φορέας μεγάλου αριθμού μαθητών των νυχτερινών γυμνασίων κατά τη διάρκεια της περιόδου των ετών 1962-1967 (στο εξής θα αναφέρεται ως ΣΕΜΜΕ). Η δράση και το αρχείο του ΣΕΜΜΕ αποτελούν τους βασικότερους ερευνητικούς άξονες αυτής της εργασίας.

Στα δύο πρώτα μέρη λοιπόν πραγματοποιείται μία συνοπτική παρουσίαση στοιχείων σχετικών με θέματα που άπτονται της κύριας έρευνας. Στο πρώτο μέρος γίνεται αναφορά στην εξέλιξη της έννοιας της παιδικής ηλικίας –ειδικότερα στη νεωτερική εποχή, κατά τη μετάβαση από τον αγροτικό στον αστικό τρόπο ζωής– και εξετάζεται πώς η εξέλιξη αυτή επιδρά στο επόμενο θέμα που μελετάμε, την παιδική εργασία. Στη συνέχεια παρατίθενται στοιχεία σχετικά με εκπαιδευτικά θέματα, όπως οι λόγοι εξαιτίας των οποίων η εκπαίδευση από προνόμιο των λίγων, μετά τη Γαλλική Επανάσταση θεσμοθετήθηκε από τα έθνη-κράτη ως «υποχρεωτικό» δικαίωμα του κάθε πολίτη. Ακολουθεί πολύ σύντομη παρουσίαση της ιστορίας της εσπερινής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Στο δεύτερο μέρος εξετάζουμε το ιστορικό πλαίσιο της έρευνάς μας, με έμφαση σε γεγονότα και περιστάσεις που συνέβαλαν στην ανάπτυξη του νεολαιίστικου κινήματος, καθώς μέρος αυτού αποτέλεσαν και οι αγώνες των νυχτερινών μαθητών.

Τα υπόλοιπα τρία μέρη πραγματεύονται τις συνθήκες φοίτησης στα νυχτερινά γυμνάσια, τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι εργαζόμενοι μαθητές, την ίδρυση του ΣΕΜΜΕ και τη συμβολή του σε διεκδικήσεις για την ικανοποίηση των αιτημάτων των μαθητών καθώς και τη συμμετοχή τους στην ευρύτερη κοινωνική διαμαρτυρία. Τέλος, θεωρήσαμε σωστό να ερευνηθούν και οι σχέσεις του μαθητικού κινήματος με τις κύριες πολιτικές δυνάμεις της εποχής εκείνης, ώστε να προσδιορισθούν οι αντιδράσεις των κομμάτων όσον αφορά το συγκεκριμένο φαινόμενο.

Τα κύρια ερευνητικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν είναι η σχετική με τα επί μέρους θέματα βιβλιογραφία και πρωτογενή στοιχεία. Από τα πρωτογενή τεκμήρια, που βρίσκονται συγκεντρωμένα στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), περισσότερο χρησιμοποιήθηκε το ψηφιοποιημένο αρχείο του ΣΕΜΜΕ και κάποια χρήσιμα ευρήματα από τα αρχεία του Συλλόγου Εργαζομένων Φοιτητών-Σπουδαστών (ΣΕΦΣ), της Συντονιστικής Επιτροπής Εργαζομένων Νέων Ελλάδας (ΣΕΕΝΕ) αλλά και άλλων παρόμοιων φορέων, όπου αυτό χρειάστηκε. Στην Εταιρία Μελέτης Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας (ΕΜΙΑΝ) βρήκαμε και μελετήσαμε μεγάλο μέρος των φύλλων της *Μαθητικής*, που ήταν η εφημερίδα του ΣΕΜΜΕ.

Τέλος, θέλουμε να ευχαριστήσουμε τους τέσσερις εργαζόμενους μαθητές εκείνης της περιόδου, που δέχθηκαν να καταθέσουν την εμπειρία τους. Η συμβολή τους στην ολοκλήρωση αυτής της εργασίας ήταν καθοριστική, επειδή με τις προσωπικές μαρτυρίες τους αφενός επιβεβαίωσαν και διαφώτισαν πολλά σημεία της έρευνας, αφετέρου προσέθεσαν νέα στοιχεία.

Από τη μελέτη και ανάλυση των πηγών ο ερευνητής αποκτά μια εικόνα για τη λειτουργία του ΣΕΜΜΕ, μέσα από την οποία σκιαγραφείται η κατάσταση της νυχτερινής εκπαίδευσης, και όχι

μόνο, εφόσον πρόκειται για μία ιδιαίτερα εξωστρεφή οργάνωση με πολύ δυναμική παρουσία στον ευρύτερο σπουδαστικό χώρο.

Τα ερευνητικά ερωτήματα στα οποία επιχείρησε να απαντήσει αυτή η εργασία είναι τα εξής:

- Ποιες ήταν οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που κατέστησαν αναγκαία τη συλλογική οργάνωση της νεολαίας;
- Ποιο ήταν το κοινωνικό προφίλ των νυχτερινών μαθητών και οι τυχόν διαφοροποιήσεις τους συγκριτικά με άλλες νεολαιίστικες ομάδες;
- Ποια ήταν η δομή, η λειτουργία, η συνδικαλιστική και εκπολιτιστική δραστηριότητα του ΣΕΜΜΕ ;
- Ποια στάση κράτησαν οι εργαζόμενοι μαθητές στις μαζικές κινητοποιήσεις της νεολαίας κατά τη δεκαετία 1960; Ο ΣΕΜΜΕ κατάφερε εντέλει να συσπειρώσει τους μαθητές και να συγκροτήσει ένα κοινωνικό κίνημα;
- Ποιες ήταν οι σχέσεις του ΣΕΜΜΕ με τις σημαντικότερες πολιτικές δυνάμεις της εποχής του και πώς αντιμετώπισε τότε ο πολιτικός κόσμος τα αιτήματα των νυχτερινών μαθητών;

Μέρος Α
Εισαγωγικά θέματα

Παιδική εργασία στη νεωτερικότητα

Η σύγχρονη αντίληψη για το παιδί

Η παιδική ηλικία και η ενηλικίωση ως ψυχολογική δομή και συμπεριφορά σχετίζονται με την διαδικασία εκπολιτισμού, δηλαδή του ελέγχου των ενστίκτων. Όσο εκπολιτίζεται ο άνθρωπος κατά την πορεία του προς την ενηλικίωση, τόσο απομακρύνεται από την παιδική ηλικία. Εκεί οφείλεται και η διαφορά, το χάσμα (social distance) μεταξύ των δύο φάσεων της ανθρώπινης ζωής.⁴

Στους μεσαιωνικούς χρόνους τα παιδιά εντάσσονταν πολύ νωρίς στον κόσμο των ενηλίκων, εργαζόνταν στους αγρούς ή την οικογενειακή επιχείρηση και αργότερα θήτευαν στις συντεχνίες. Κατά τον Αριές οι μεταρρυθμιστές του 16ου και 17ου αιώνα, σε μία προσπάθεια ηθικοποίησης της κοινωνίας, καλλιέργησαν την ιδέα ότι τα παιδιά επιβάλλεται να μορφώνονται. Μετά τον 18ο αιώνα η ευθύνη αυτή ανατέθηκε στους γονείς,⁵ οπότε ξεκίνησε ο έλεγχος της παιδικής δραστηριότητας κυρίως σχετικά με ό,τι θα μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα στην οικογένεια.⁶ Έτσι θεμελιώθηκε η νεωτερική αντίληψη ότι το σχολείο αποτελεί “παιδική υπόθεση” και ταυτίστηκε με τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας. Όταν η συγκεκριμένη περίοδος της ανθρώπινης ζωής πλησίαζε προς το τέλος της, η κοινότητα μεριμνούσε για την ένταξη του παιδιού στον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο, κυρίως μέσω της μαθητείας.⁷ Η κοινωνικοποίηση γινόταν εντός της οικογένειας, της κοινότητας και του σχολείου.⁸ Στην πρώιμη νεωτερικότητα, στην Ευρώπη, αλλά και στις ελληνόφωνες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η Εκκλησία ήταν ο κύριος οργανωτής της εκπαίδευσης των παιδιών της εργατικής και της αγροτικής τάξης.⁹ Τα παιδιά μορφώνονταν μέσα από την θρησκευτική κατήχηση. Καθώς όμως αναπτύσσονταν οι πόλεις και οι εμπορικές δραστηριότητες, μεγάλο μέρος της εκπαιδευτικής διαδικασίας πέρασε στα χέρια ιδιωτών και εκεί έμεινε μέχρι και τα τέλη περίπου του 19ου αιώνα, οπότε πια τα περισσότερα εθνικά κράτη ενδιαφέρθηκαν σοβαρά για το θέμα της λαϊκής εκπαίδευσης.

4 Norbert Elias, *The history of manners: The Civilizing Process, the history of manners*, Urizen Books, N.Y. 1978, τ. 1, σ. 146.

5 Cunningham H., *Παιδιά και Παιδική Ηλικία στη Δυτική Κοινωνία, από τον 16ο αι. μέχρι σήμερα*, Σμίλη, Αθήνα 2013, σ. 396-397.

6 Στο ίδιο, σ. 395.

7 Στο ίδιο., σ. 175.

8 Στο ίδιο, σ. 177.

9 Βλ. σχετικά: ό.π., σ. 178 όσον αφορά τον εκπαιδευτικό ρόλο της Δυτικής Εκκλησίας, ενώ για τα αντίστοιχα γεγονότα στην Ελλάδα βλ. Παπαγεωργίου Στ., *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005, σ. 114.

Μέχρι να αναπτυχθεί η βιομηχανική οικονομία που σταδιακά επέφερε την θεσμοθέτηση των προνοιακών κρατικών πολιτικών, τα παιδιά αποτελούσαν πηγή εισοδήματος για τους γονείς και την οικογένειά τους. Τα αισθήματα γονικής τρυφερότητας, αφοσίωσης και αυτοθυσίας, που θεωρούνται δεδομένα στην εποχή μας, παλαιότερα ήταν έως και ανύπαρκτα,¹⁰ εφόσον η εργασία των παιδιών από νωρίς κάλυπτε μέρος των οικογενειακών αναγκών διαβίωσης. Έτσι τα παιδιά δεν δυσανασχετούσαν επειδή αναγκάζονταν να δουλέψουν από πολύ μικρή ηλικία, *αντίθετα με υπερηφάνεια συνεισέφεραν στο οικογενειακό εισόδημα.*¹¹

Παρότι τα εργαζόμενα παιδιά αποτέλεσαν αναπόσπαστο μέρος της προβιομηχανικής οικονομίας, ο όρος *παιδική εργασία* εμφανίστηκε μετά τα μέσα του 19ου αιώνα στην Ευρώπη, δηλαδή κατά τη διάρκεια της εκβιομηχάνισης, και αναφερόταν στη μισθωτή εργασία παιδιών μικρότερων των 14 ετών.

Αιτίες δημιουργίας πλεονάζοντος παιδικού εργατικού δυναμικού

Το φαινόμενο της εργασίας των παιδιών ήταν διαδεδομένο στις κατώτερες τάξεις των πόλεων και της υπαίθρου, στις οικογένειες των αγροτών, των τεχνιτών και μικρεμπόρων.¹² Τα παιδιά εργάζονταν είτε στους κόλπους της οικογενειακής επιχείρησης είτε σε τρίτο εργοδότη. Πάντως μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα το να εργάζεται ένα παιδί από πολύ μικρή ηλικία ήταν γεγονός αυτονόητο, ενώ το θέμα της εκπαίδευσης απασχολούσε μόνο τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η παιδική εργασία, τόσο στην προβιομηχανική όσο και στη βιομηχανική Ευρώπη, ήταν τόσο φυσιολογικό και οργανωμένο μέρος της παραγωγικής διαδικασίας ώστε στο Λονδίνο και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, μέχρι και τον 18ο αιώνα λειτουργούσαν παζάρια παιδιών.¹³ Παρόλα αυτά τα παιδιά δεν θεωρούνταν ιδιαίτερα αποδοτική παραγωγική δύναμη και αμείβονταν σε ποσοστά 30-50% του μισθού των ενηλίκων, ενώ συνηθέστερο ήταν η αμοιβή να περιορίζεται στην παροχή στέγης, ρουχισμού και τροφής. Τις καλύτερες αποδοχές πετύχαιναν τα μεγαλύτερα αγόρια, σε σχέση με τις αμοιβές των μικρότερων παιδιών και των κοριτσιών.¹⁴

Μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, οπότε ξεκινάει η πρώτη βιομηχανική επανάσταση και οργανώνονται οι πρώτες μεγάλες εργοστασιακές μονάδες, οι βιομήχανοι έψαχναν εντατικά για πειθαρχημένο και φθηνό εργατικό δυναμικό, ιδιότητες που έως τότε δεν εξυπακούονταν, καθώς οι άνθρωποι δεν συνήθιζαν να δουλεύουν με τους απαραίτητους εντατικούς και πειθαρχημένους

10 Cunningham, ό.π., σ. 185-186.

11 Στο ίδιο, σ. 189.

12 Παπαθανασίου Μ., «Παιδική εργασία στην Ευρώπη», στο *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης. Θέματα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ευρώπης*, επιμ. Δρίτσα Μ., ΕΑΠ, Πάτρα 2008, σ. 153.

13 Στο ίδιο.

14 Στο ίδιο.

ρυθμούς που απαιτούσε η βιομηχανική παραγωγή. Οι μεγαλύτεροι εργάτες λοιπόν δυσκολεύονταν να συμμορφωθούν στις νέες συνθήκες δουλειάς – μην ξεχνάμε ότι τότε και αρχής γενομένης στο εργοστάσιο, εμφανίστηκε το ρολόι στη ζωή των αστών. Αναπόφευκτα λοιπόν οι εργοδότες στράφηκαν στα παιδιά, διαβλέποντας σε αυτά έναν ενδεδειγμένο στρατό στον καταμερισμό της βιομηχανικής εργασίας.¹⁵

Η παιδική εργασία λοιπόν, εκτός από την οικονομική συνεισφορά στο οικογενειακό εισόδημα προσέφερε υπάκουους και φθηνούς εργάτες στην εργοδοσία, που τις περισσότερες φορές ήταν ανεξέλεγκτη ως προς τον τρόπο που διαχειριζόταν τα μικρά παιδιά. Η κατάσταση αυτή άρχισε να ενοχλεί τους πολιτικούς και τους διανοούμενους, κυρίως όταν πια η εξάπλωση της παιδικής εργασίας άρχισε να παίρνει επικίνδυνες διαστάσεις στη βιομηχανία και μάλιστα υπό το καθεστώς των απαράδεκτων συνθηκών που κυριαρχούσαν εκεί. Η επιχειρηματολογία των πολέμιων του φαινομένου, εκτός του ηθικού μέρους, περιείχε και επιχειρήματα οικονομικής φύσης, αφού ισχυρίζονταν ότι η σκληρή και ανεξέλεγκτη απασχόληση των παιδιών υπέσκαπτε το σθένος του εργατικού δυναμικού του μέλλοντος.¹⁶ Τελικά το κράτος άρχισε να ενδιαφέρεται αρχικά για την βελτίωση των συνθηκών εργασίας των ανήλικων και σταδιακά να επεξεργάζεται και να προωθεί το θέμα της εκπαίδευσής τους. Οι υπέρμαχοι της καταπολέμησης της παιδικής εργασίας είχαν στο πλευρό τους όσους επιχειρηματίες δραστηριοποιούνταν σε τομείς που τα παιδιά δεν ήταν απαραίτητα στην παραγωγική διαδικασία. Αντίθετα, καθ' όλη αυτήν την περίοδο των σχετικών διεργασιών, οι βιομήχανοι που βασιζόνταν στην εργασία των παιδιών αντιτάχθηκαν σθεναρά σε κάθε σχετική κρατική παρέμβαση: από τους Νόμους περί Εργοστασίων μέχρι και τη θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Τελικά τη λύση στη σχετική συζήτηση έφεραν οι τεχνολογικές εξελίξεις που σταδιακά απελευθέρωσαν τα παιδιά από τους εργοστασιακούς χώρους, αφού οι μηχανές και άλλα τεχνικά μέσα πρόσφεραν στην παραγωγή τον απαραίτητο αυτοματισμό και το ζητούμενο χαμηλό εργατικό κόστος.¹⁷

Οι ίδιοι λόγοι, που περιγράψαμε παραπάνω, ωθούσαν τα παιδιά στην πρόωρη εργασία και στην Ελλάδα. Η οικονομική ανέχεια ήταν ο σπουδαιότερος λόγος που ένα παιδί αναγκαζόταν να εργασθεί εκτός σπιτιού. Η απουσία κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης έστελνε τα παιδιά στο εργαστήριο και τη βιοτεχνία ώστε να μάθουν ένα επάγγελμα που θα εξασφάλιζε της διαβίωσή τους όταν θα ενηλικιώνονταν. Η οικογενειακή ή συγγενική αλληλεγγύη υποχρέωνε τα παιδιά να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο οικογενειακό ή το συγγενικό περιβάλλον μόνιμα ή εποχικά,

15 Παπαθανασίου, ό.π., σ. 155.

16 Στο ίδιο, σ. 158.

17 Στο ίδιο, σ. 159.

με ή χωρίς αμοιβή.¹⁸ Η παιδική εργασία χρησιμοποιήθηκε επίσης από διάφορα φιλανθρωπικά δίκτυα στο πλαίσιο της ηθικοποίησης των άπορων και ανέστιων παιδικών μαζών, συνήθως συμβάλλοντας στην επίλυση του προβλήματος της εξεύρεσης φθηνού και πειθαρχημένου εργατικού δυναμικού.¹⁹

Τομείς απορρόφησης, συνθήκες εργασίας, νομοθετικό πλαίσιο

Τα παιδιά αποτελούσαν το 20-70% του εργατικού δυναμικού στα κλωστοϋφαντουργεία της Ευρώπης μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ενώ η βιομηχανία καπνού στη Νορβηγία και την Πρωσία απασχολούσε παιδιά σε ποσοστό 30-40% των εργατών.²⁰ Περισσότερο γνωστή στο ευρύ κοινό, λόγω του απάνθρωπου χαρακτήρα της, είναι η απασχόληση των παιδιών ηλικίας κάτω των 15 ετών. Παρά το σχετικό νομικό πλαίσιο που ίσχυσε μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, δεκάδες χιλιάδες μικρά αγόρια δούλευαν στα ανθρακωρυχεία της Βρετανίας και του Βελγίου.²¹ Κατά τον 18ο και πρώιμο 19ο αιώνα το 43% των εργαζομένων στη βρετανική κλωστοϋφαντουργία ήταν κάτω των 18 ετών.

Η βιομηχανία δεν μονοπωλούσε όμως την παιδική εργασία. Ανήλικους εργάτες συναντούσε κανείς στις αγροτικές περιοχές όπου για πολλά χρόνια δεν ίσχυσαν οι όροι της μισθωτής εργασίας,²² στο ίδιο τους το σπίτι, όπου απασχολούνταν στις δουλειές του σπιτιού (αναπαραγωγική εργασία),²³ αλλά και σε διάφορες ευκαιριακές εργασίες, όπως εφημεριδοπώλες, γαλατάδες, λουλουδούδες, καπνοκαθαριστές και άλλα.²⁴

Την πλήρη απασχόληση διαδέχθηκε σταδιακά η μερική, που συνδυαζόταν με τη συμμετοχή στην εκπαίδευση. Από το 1900 τα παιδιά εργάζονταν και συγχρόνως παρακολουθούσαν μαθήματα στο σχολείο.²⁵ Τα ημερομίσθια μετά το 1880 αυξήθηκαν σημαντικά για τους ενήλικες, οπότε η εκπαίδευση του παιδιού κρίθηκε ωφελιμότερη από την πενιχρή παιδική συνεισφορά. Οι νοοτροπίες άλλαζαν και τα παιδιά άρχισαν να υπολογίζονται διαφορετικά στην οικογένεια και την ευρύτερη κοινωνία.

18 Ρηγίνος Μ. *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1995, σ. 19-20.

19 Θεοδώρου Β., «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην Αμοιβαιότητα», *Μνήμων* τ. 25 (2003), σ. 174 και Κορασίδου Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αι.*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995, σ. 107.

20 Παπαναθανασίου Μ., ό.π., σ. 156-157.

21 Στο ίδιο.

22 Στο ίδιο, σ. 166.

23 Στο ίδιο, σ. 168.

24 Στο ίδιο, σ. 167.

25 Στο ίδιο, σ. 160-161.

Στην Ελλάδα, όταν άρχισε η λειτουργία των πρώτων βιομηχανιών, υπάρχουν στοιχεία που μαρτυρούν την εργασία παιδιών από 6 ετών, που αμείβονταν με 0,50 έως 1 δραχμή την ημέρα, ενώ για εργαζόμενα αγόρια σε οικοδομικές εργασίες καταγράφεται η αμοιβή των 2 δραχμών εβδομαδιαίως.²⁶ Οι συνθήκες εργασίες στους βιομηχανικούς και βιοτεχνικούς χώρους ήταν θλιβερές και επικίνδυνες με πληθώρα ατυχημάτων που κάθε φορά άφηναν πίσω τους διαμελισμένα κορμιά και πτώματα.²⁷ Γεγονότα όπως οι πόλεμοι της δεκαετίας 1912 έως 1922 αύξησαν την προσφορά παιδικού εργατικού δυναμικού στα εργοστάσια, αφού οι συχνές επιστρατεύσεις και η μακρόχρονη παρουσία των ανδρών στα πεδία των μαχών, συνδυαστικά με τις αυξημένες τιμές των αγαθών, οδηγούσαν τις οικογένειες στην απόλυτη ανέχεια.²⁸

Το 1912 εφαρμόστηκε ο Ν. 4029/1912 ο οποίος προέβλεπε ως κατώτερο όριο ηλικίας για τους ανήλικους εργαζόμενους τα δώδεκα χρόνια.²⁹ Στην βιομηχανική απογραφή του 1920 καταγράφηκαν 16.380 εργαζόμενα αγόρια και 8.640 κορίτσια ηλικίας κάτω των 18 ετών, που ποσοστιαία αποτελούσαν το 26% του συνολικού εργατικού δυναμικού του κλάδου της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας. Αντίστοιχα στην απογραφή του 1930 καταγράφηκαν 27.220 αγόρια και 17.415 κορίτσια που αντιστοιχούσαν στο 30% του συνόλου των εργαζομένων.³⁰ Τα αγόρια εργάζονταν στην βιομηχανία δέρματος, τροφίμων, σε μηχανουργία, ξυλουργία, αρτοποιεία κ.λπ. και περισσότερο σε επιχειρήσεις που απασχολούσαν λιγότερα από 5 άτομα.³¹ Τα κορίτσια δούλευαν κυρίως στη βιομηχανία ενδυμάτων και την υφαντουργία, στη βιομηχανία χάρτου, καπνού και σε σχήματα απασχόλησης άνω των 26 ατόμων.³² Η μεγάλη αύξηση παιδικού εργατικού δυναμικού κατά τη δεκαετία του '30 οφείλεται στην Μικρασιατική καταστροφή και, όπως φαίνεται και παραπάνω, τη μεγάλη διαφορά έκαναν τα κορίτσια που για λόγους επιβίωσης, εργάζονταν σε μεγάλες επιχειρήσεις ως ανειδίκευτες εργάτριες.³³ Στην υφαντουργία τα κορίτσια αποτελούσαν το 36% του συνόλου, ενώ τα αγόρια εργάζονταν ως

26 Ρηγίνος, ό.π., σ. 44.

27 Μία γλαφυρή εικόνα για τα ατυχήματα των εργατών και ειδικά για τους ανήλικους, στα εργοστάσια του Πειραιά των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αι., αναπαρίσταται στο Κοκκινάκης Γ. «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αι.», *Μνήμων* τ. 21, Αθήνα 1999, σ. 96-99.

28 Στο ίδιο.

29 Ο Ν.4029/1912 (ΦΕΚ 129/Α/13.6.1920) συνοδεύονταν από το Β.Δ.14/26.08.1913 «περί εκτελέσεως του περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων ΔΚΘ' Νόμου ως προς τα εργοστάσια, εμπορικά καταστήματα και πρατήρια παντός είδους» και ουσιαστικά δεν ίσχυε για τα αγροτικά κ.λπ. επαγγέλματα της υπαίθρου και του πρωτογενή τομέα.

30 Ρηγίνος, ό.π., σ. 58. Εδώ επισημαίνεται ότι η μεγάλη αύξηση του συγκεκριμένου εργατικού πληθυσμού συγκριτικά με την αντίστοιχη απογραφή της προηγούμενης δεκαετίας, οφείλεται στην μεγάλη προσφορά μισθωτής εργασίας από τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής.

31 Στο ίδιο, σ. 53.

32 Στο ίδιο, σ. 58.

33 Στο ίδιο, σ. 62.

μαθητευόμενοι σε παραδοσιακά τεχνικά επαγγέλματα (μηχανουργία, τυπογραφία κ.λπ.) ή στους σύγχρονους βιομηχανικούς κλάδους ως ανειδίκευτοι εργάτες (χημική βιομηχανία).³⁴

Μετά τη λήξη του Β΄ Π.Π. ξεκίνησε η οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας, οπότε η ζήτηση ανειδίκευτων εργατών στην βιομηχανία και τις οικοδομικές κατασκευές διατήρησε την παιδική εργασία, η οποία ενισχύονταν από το χαμηλό επίπεδο διαβίωσης της εργατικής τάξης που αναγκαζόταν να στείλει τα παιδιά της από πολύ μικρά στη βιοπάλη.³⁵ Στις βιοτεχνίες και τις βιομηχανίες προσλαμβάνονταν νέοι ηλικίας από 13 έως 21 ετών και μάλιστα σε μεγάλο ποσοστό, καθώς μάθαιναν γρήγορα τη δουλειά και απέδιδαν όσο οι ενήλικες, στοιχίζοντας στην εργοδοσία πολύ φθηνότερα. Οι μισθοί των ανήλικων εργατών αντιστοιχούσαν σε ποσοστά 50-70% των μισθών των ενήλικων εργατών, ενώ των μαθητευόμενων σε ποσοστό 30% αντίστοιχα, όταν οι αμοιβές δεν περιορίζονταν σε ένα πιάτο φαγητό.³⁶

Η Αριστερά κατήγγειλε επανειλημμένα τις συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια ως θλιβερές, ενώ στον τύπο της εποχής καταγραφόταν συχνά το ανθυγιεινό και ανασφαλές, με μεγάλη συχνότητα εργατικών ατυχημάτων, περιβάλλον στο οποίο αναγκάζονταν να εργάζονται τα παιδιά.³⁷ Οι αναφορές για εργατικά ατυχήματα ανηλίκων στα εργοστάσια δεν έλειπαν, ενώ κατά περιόδους, παρατηρήθηκαν και συχνές λιποθυμίες εργατριών από εξαντλητική εργασία ή κακές συνθήκες.³⁸ Ειδικότερα στα εργοστάσια χημικών, στα υφαντουργεία και τα τυπογραφεία δεν τηρούνταν οι κανόνες υγιεινής των εργαζομένων.³⁹ Μεγάλο πλήθος ανηλίκων εργαζόμενων ήταν ανασφάλιστοι, αλλά και για όσους είχαν βιβλιάριο εργασίας, η ασφάλιση του Ι.Κ.Α. ήταν ανεπαρκής, με υποστελεχωμένες ιατρικές υπηρεσίες που λειτουργούσαν κατά τις ώρες εργασίας, οπότε δύσκολα ο εργαζόμενος άφηνε το πόστο του για να επισκεφθεί τον γιατρό,⁴⁰ ενώ τα χρόνια εργασίας των ανηλίκων δεν ήταν συντάξιμα. Όσον αφορά το θέμα του συνδικαλισμού, οι περισσότεροι νέοι δεν συνδικαλιζόνταν είτε γιατί δεν τους δέχονταν στα συνδικάτα είτε λόγω αμέλειας των ιδίων.⁴¹

³⁴ Στο ίδιο.

³⁵ ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, Αρχείο *Νεολαίας ΕΛΑ*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.304.000172-7, ηλ. σύνδ.: <http://62.103.28.111/aski/REC.ASP?ID=54330&prid=54331&pform=100100&pfms=100001> (τ.ε. 7.8.2020).

³⁶ ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, Αρχείο *Νεολαίας ΕΛΑ*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.304.000172-8, ηλ. σύνδ.: <http://62.103.28.111/aski/REC.ASP?ID=54330&prid=54331&pform=100100&pfms=100001> (τ.ε. 7.8.2020).

³⁷ *Μαθητική*, φ. 25, 22.3.1967, σ. 4.

³⁸ Α.Σ.Κ.Ι., Ψηφιακό Αποθετήριο, Αρχείο *Νεολαίας ΕΛΑ*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.304.000172-9, ηλ. σύνδ.: <http://62.103.28.111/aski/REC.ASP?ID=54330&prid=54331&pform=100100&pfms=100001> (τ.ε. 7.8.2020).

³⁹ ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, Αρχείο *Νεολαίας ΕΛΑ*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.304.000172-10 & 11, ηλ. σύνδ.: <http://62.103.28.111/aski/REC.ASP?ID=54330&prid=54331&pform=100100&pfms=100001> (τ.ε. 7.8.2020).

⁴⁰ Βλ. σχετ. ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, Αρχείο *Νεολαίας ΕΛΑ*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.304.000172-11 & 12, ηλ. σύνδ.: <http://62.103.28.111/aski/REC.ASP?ID=54330&prid=54331&pform=100100&pfms=100001> (τ.ε. 7.8.2020) και στην *Μαθητική*, φ. 7.11.1964, σ. 2, 4.

⁴¹ ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, Αρχείο *Νεολαίας ΕΛΑ*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.304.000172-17, ηλ. σύνδ.:

Η Γ.Σ.Ε.Ε. ζητούσε την άμεση επάνδρωση του σώματος επιθεώρησης εργασίας, που μαζί με τα συνδικάτα θα έπρεπε να φροντίσουν για την απομάκρυνση των παιδιών από την αγορά εργασίας.⁴² Οι επί μέρους επαγγελματικοί κλάδοι, διά των εκπροσώπων των εργαζομένων, ζητούσαν την απομάκρυνση των παιδιών από την παραγωγή και την αντικατάστασή τους από ενήλικες, ώστε να επιτευχθούν οι εργασιακές διεκδικήσεις τους. Τα συνδικάτα επέμεναν στην αύξηση του κατώτερου ηλικιακού ορίου εργασίας στα 18 έτη.⁴³

<http://62.103.28.111/aski/REC.ASP?ID=54330&prid=54331&pform=100100&pfms=100001> , (τ.ε. 7.8.2020).

42 Βαλασσόπουλος Ε., *Μορφές παιδικής εργασίας και προστασία της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα του 20ού αι.*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014, σ. 205.

43 Στο ίδιο, σ. 206-207.

Η νυχτερινή εκπαίδευση στο νεοελληνικό κράτος

Ο ρόλος της φιλανθρωπίας

Η μεγάλη προσφορά της παιδικής εργασίας στα εργοστάσια του 19ου αιώνα, παρότι αποτελούσε αναγκαιότητα ζωτικής σημασίας για τις φτωχές οικογένειες των εργατών, δημιούργησε αντιδράσεις από τις μεσοαστικές και τις ανώτερες τάξεις, που πίεσαν τις κυβερνήσεις ώστε να λάβουν μέτρα μείωσης ή απάλυνσης της κατάστασης.⁴⁴ Δημιουργήθηκαν τότε δίκτυα με ευεργετικά κίνητρα, κυρίως φιλανθρωπικές οργανώσεις, που θα επέβλεπαν τα φτωχά παιδιά, παρεμβαίνοντας ταυτόχρονα στη ζωή της εργατικής τάξης.

Το ενδιαφέρον για τα παιδιά των φτωχών και τα εγκαταλειμμένα, νόθα ή όχι, τις ομάδες των αγυρτών και των αλητήριων ανήλικων που περιφέρονταν ανέστια στις πόλεις, ενείχε ωφελιμιστικά ελατήρια, εφόσον ξεκίνησε κυρίως για να ελεγχθεί αυτός ο πληθυσμός και να μετατραπεί σε μάζα χρήσιμη και επωφελή για το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Ο χριστιανικός ανθρωπισμός αποτέλεσε το “φιλοσοφικό υπόβαθρο” των φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών που απέβλεπαν στην επιτήρηση της ηθικής των φτωχών.⁴⁵

Οι χριστιανοί κάθε δόγματος ήταν οι φιλάνθρωποι που ενδιαφέρθηκαν για τη σωτηρία των ατίθασων ενδεών των βιομηχανικών πόλεων. Ο φόβος των αστών για μία επερχόμενη ηθική ή πολιτική εξέγερση των φτωχών αποτέλεσε το ισχυρότερο κίνητρο για τις δράσεις ευεργεσίας. Η θετική κοινωνική προβολή που προσέδιδε στην άρχουσα τάξη η φροντίδα για τον συνάνθρωπο, ήταν ο ωφέλιμος μανδύας που ζέσταινε τις ανησυχίες τους και παγίωσε τον θεσμό της φιλανθρωπίας στην αστική κοινωνία. Εν ολίγοις, οι φιλάνθρωποι προσαρμόζονταν στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις της εποχής τους και αυτό ακριβώς ήταν που τους έδινε δύναμη και επιρροή.⁴⁶

Στο ελληνικό βασίλειο οι πρώτες σημαντικές φιλανθρωπικές δραστηριότητες έλαβαν χώρα κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, όταν σημειώνονταν σημαντικές δημογραφικές μεταβολές στα μεγάλα αστικά κέντρα, κυρίως μετά από καταστροφικά γεγονότα.⁴⁷ Η

44 Cunningham, ό.π., σ. 159.

45 Στο ίδιο, σ. 195-197.

46 Θεοδώρου, ό.π., σ. 172-176.

47 Ενδεικτικά αναφέρουμε την πολύνεκρη πανδημία χολέρας του 1854 που έπληξε την Ελλάδα με περίπου 3.000 νεκρούς, βυθίζοντας πολλές οικογένειες στη φτώχεια και πολλά παιδιά στην ορφάνια, την αποτυχημένη επανάσταση του 1866 στην Κρήτη, τη χρεωκοπία του 1893 και την ήττα του 1897, γεγονότα που οδήγησαν μεγάλο αριθμό κόσμου να μετοικήσουν στην Αθήνα και στον Πειραιά κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα· ενώ κατά τον 20ό αιώνα μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα είχαν ως αιτία τους Βαλκανικούς Πολέμους, τη Μικρασιατική καταστροφή, την γερμανική κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο. Η συγκέντρωση των πληθυσμών αυτών στα αστικά κέντρα δημιούργησαν συνθήκες φτώχειας και εξαθλίωσης που επέφεραν τη δραστική επέμβαση των πιο ευκατάστατων στρωμάτων μέσω των φιλανθρωπικών δράσεων.

συγκέντρωση μεταναστών, προσφύγων ή άλλων ανέργων και φτωχών πληθυσμών στα βιομηχανικά κέντρα δημιουργούσε προσφορά ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού, συνθήκη που μείωνε τις αμοιβές και ισχυροποιούσε τη θέση των εργοδοτών έναντι των εργατών. Έτσι στις περιοχές με υψηλή συγκέντρωση εργατικής εφεδρείας ευδοκιμούσαν η ανεργία και η εξαθλίωση που οδηγούν στην παραβατικότητα και το έγκλημα. Στις ελληνικές εργατουπόλεις και τα λιμάνια του 19ου αιώνα, όπως στον Πειραιά, την Ερμούπολη, την Πάτρα περιφέρονταν πλήθη επαιτών και αστέγων που προσπαθούσαν να επιβιώσουν με κάθε πρόσφορο μέσο. Ιδιαίτερα όμως θλιβερή ήταν η εικόνα των ανήλικων που γύριζαν στους δρόμους, εκτεθειμένα σε κάθε είδους συμφορά, όπως κι εκείνων των παιδιών που δούλευαν στα εργαστήρια, τα εργοστάσια ή στο δρόμο έναντι πενιχρών ανταμοιβών και κάτω από βλαβερές και ανασφαλείς συνθήκες. Η φιλανθρωπική δράση της εποχής εκείνης διακρίνεται λόγω της επιρροής που είχε ασκήσει η ευρωπαϊκή εμπειρία, αλλά και από την αλλαγή στον χαρακτήρα της: από τα θρησκευτικά ελατήρια στράφηκε στα οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα.⁴⁸

Η ανησυχία εντεινόταν στα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα που στον στρατό που σχημάτιζαν οι άποροι, επαίτες και ανέστιοι πλάνητες των πόλεων, διέβλεπαν μία πιθανή ταραχοποιό ή ακόμη και επαναστατική δύναμη.⁴⁹ Αποφάσισαν λοιπόν να δράσουν οργανωμένα προς όφελος των άτυχων συνανθρώπων τους, ενισχύοντάς τους υλικά και ηθικά ώστε να εξασφαλισθεί η κοινωνική ηρεμία. Αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο ίσχυε όταν άρχισαν να ιδρύονται άσυλα, ορφανοτροφεία, οικοτροφεία, βρεφοκομεία, σχολεία απόρων και τεχνικές σχολές στα οποία παραδίδονταν νυχτερινά μαθήματα σε ενήλικες και εργαζόμενα παιδιά που ήθελαν ή τους επιβαλλόταν να μορφωθούν.

Στην Αθήνα, την πρωτεύουσα του νεαρού βασιλείου, κατέφευγαν πολλά παιδιά από την επαρχία, ορφανά και άπορα ή προσφυγόπουλα, τα οποία είτε εργάζονταν στο δρόμο ως λούστροι, εφημεριδοπώλες και άλλες δουλειές του ποδαριού, είτε ως υπηρέτες στα σπίτια και τα καταστήματα ενώ άλλα περιφέρονταν στους δρόμους ζητιανεύοντας. Μετά την επιδημία χολέρας του 1854 η κατάσταση χειροτέρεψε, οπότε, με πρωτοβουλία φιλανθρωπικών σχημάτων, ιδρύθηκαν δύο ορφανοτροφεία, το «Αμαλίειο» για τα κορίτσια και το ορφανοτροφείο «Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα» για τα αγόρια.⁵⁰ Στα ιδρύματα αυτά καλλιεργούνταν η ιδέα της μόρφωσης των παιδιών διά της ηθικής και θρησκευτικής αγωγής προς αποφυγή των κακών έξεων που μπορεί να διαφθείρουν το ορφανό κι απροστάτευτο παιδί.

48 Θεοδώρου Β., «Φιλανθρωπία και πόλη, Ορφανοί και άστεγοι παίδες στο Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα 1992, σ. 71.

49 Κορασίδου, ό.π., σ. 136.

50 Στο ίδιο, σ. 131.

Με την εμφύσηση των χριστιανικών και κοινωνικών αισθημάτων στα «χαμένα αυτά πλάσματα», συνδυαστικά με μία στοιχειώδη εκπαίδευση και εκμάθηση βιοποριστικών επαγγελμάτων, οι προστάτες τους απέβλεπαν στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και την αποτροπή αναταραχών. Στα ιδρύματα λοιπόν ετοιμάζονταν χρηστές σύζυγοι και νοικοκυρές, οικιακοί βοηθοί, τροφοί, παιδαγωγοί, ράφτρες,⁵¹ ενώ αντίστοιχα τα αγόρια μάθαιναν χειρωνακτικά επαγγέλματα ώστε να τελειοποιηθούν ως χρήσιμοι για την παραγωγή και την κοινωνία εργάτες.⁵²

Το 1865 λειτούργησε η εσπερινή σχολή της Εταιρίας Φίλων του Λαού με σκοπό την εκπαίδευση της εργατικής τάξης «για υλική και ηθική βελτίωση του λαού». Η σχολή αυτή μετά το 1952 ονομάστηκε «Λαϊκόν Πανεπιστήμιον» και λειτουργεί έως και σήμερα.⁵³ Στη σχολή διδάσκονταν θέματα γενικής παιδείας αλλά και κάποια ειδικής τεχνικής κατάρτισης.⁵⁴

Το 1872 ιδρύθηκε η πρώτη σχολή Απόρων Παίδων του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός». Η αστική τάξη, σοκαρισμένη από τα πρόσφατα γεγονότα της παρισινής Κομμούνας, εξισώνει τη φτώχεια με το έγκλημα, οπότε αναλαμβάνει το ρόλο του θεραπευτή και εκπολιτιστή των «εξαθλιωμένων αγρίων» των πόλεων.⁵⁵ Εντός του ιδεολογικού πλαισίου του συλλόγου διαμορφώνεται ένα κοινωνικό όραμα σύμφωνα με το οποίο οι οικονομικές και ταξικές δομές παραμένουν ανέγγιχτες, η φτώχεια καλά κρατεί, αλλά η σχολή οφείλει να παραδίδει στην κοινωνία «αγαθούς εργάτες, όχι λογίους».⁵⁶ Η σχολή απόρων παιδων του «Παρνασσού» σημείωσε μεγάλη επιτυχία και σύντομα ιδρύθηκαν και άλλες σχολές σε πολλά μέρη της χώρας, όπως στην Ερμούπολη, τη Ζάκυνθο, την Άνδρο, την Πάτρα,⁵⁷ την Θεσσαλονίκη⁵⁸ και αλλού.

Στις αρχές του 1870, στον Πειραιά, όπου το πρόβλημα των παιδιών χωρίς οικογένεια μεγάλωνε συνεχώς, αποφασίστηκε από αρμόδια επιτροπή η εκπόνηση ενός σχεδίου κοινωνικής ενσωμάτωσης αυτών των ανήλικων. Το σχέδιο περιλάμβανε εργασία το πρωί, διδασκαλία το

51 Στο ίδιο, σ. 138-140.

52 Στο ίδιο, σ. 141-143.

53 Βλ. σχετ. *Πρόγραμμα Α εξαμήνου*, 155ον Ακαδημαϊκόν Έτος, Λαϊκόν Πανεπιστήμιον Αθήνα 2019, διαθέσιμο στο: http://www.etftl.com/eflnews/efldocs/%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%93%CE%A1%CE%91%CE%9C%CE%9C%CE%91_19-20A.pdf (τ.ε. 30.07.2020).

54 Ρίζου Χ., *Η εσπερινή εκπαίδευση στην Ελλάδα: Ιστορική εξέλιξη και αποσαφήνιση του ρόλου του Εσπερινού Γυμνασίου στη σύγχρονη πραγματικότητα*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004, σ. 45-46.

55 Κορασίδου, ό.π., σ. 157.

56 Βοβολίνης Κ., *Το Χρονικό του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951, σ. 128.

57 ό.π., σ. 76.

58 Στο ίδιο, σ. 308.

απόγευμα και τροφή και στέγη στο νεοσύστατο ορφανοτροφείο της Ελένης Ζάννη.⁵⁹ Μέχρι την αποπεράτωση του ιδρύματος τα παιδιά του ορφανοτροφείου διδάσκονταν τεχνικά μαθήματα στη δημοτική νυχτερινή σχολή απόρων του Απόστολου Κάλφιου, η οποία είχε ιδρυθεί το 1884 και τροφοδοτούσε με τεχνίτες τα εργοστάσια και τις βιοτεχνίες του Πειραιά. Πριν από τη σχολή του Κάλφιου είχε συσταθεί η νυχτερινή σχολή απόρων του συλλόγου «Περικλής» με παρόμοιο πρόγραμμα.⁶⁰

Σύντομη ιστορική αναδρομή της εξέλιξης της νυχτερινής εκπαίδευσης

Η λειτουργία της νυχτερινής ή εσπερινής, στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης ξεκίνησε μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και συνεχίστηκε μέχρι και τη δεκαετία 1970, οπότε σταδιακά ο θεσμός έφθινε. Σε όλη, σχεδόν, αυτή την περίοδο, κάθε οργανωμένη προσπάθεια εκπαίδευσης κατά τις βραδινές ώρες, είχε, αρχικά, κύριο στόχο την εξάλειψη του προβλήματος του αναλφαριθμητισμού που παρατηρούνταν στις αγροτικές κυρίως περιοχές και τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Αργότερα, μέρος αυτών των προσπαθειών επεκτάθηκε σε μορφές ειδικής εκπαίδευσης σε τομείς της οικονομικής παραγωγής (τεχνικές επαγγελματικές σχολές). Η μέριμνα μόρφωσης ή επιμόρφωσης της πλατιάς μάζας του ελληνικού λαού, επί μακρά σειρά ετών, σχετίστηκε αποκλειστικά με τον ιδιωτικό τομέα.⁶¹ Τα πρώτα νυχτερινά μαθήματα πραγματοποιήθηκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα ως εκδηλώσεις κοινωνικής αλληλεγγύης των συλλόγων «Οι φίλοι του Λαού» και του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός».⁶² Το κίνητρο αυτών των προσπαθειών εμφώλεψε μεταξύ των συναισθημάτων αλτρουισμού και φόβου, που διακατείχαν τις ανώτερες τάξεις για τους λιγότερο ευνοημένους της ζωής. Η αμορφωσιά και η παντελής αποχή από το σχολικό περιβάλλον για τα παιδιά των κατώτερων τάξεων ενείχε πάντα τον κίνδυνο για περαιτέρω επικίνδυνες εξελίξεις. Πέρα όμως από τα “φιλάνθρωπα” αισθήματα, σύντομα στο εγχείρημα της λαϊκής επιμόρφωσης ενεπλάκη και μερίδα του επιχειρηματικού κόσμου, επενδύοντας στη λειτουργία ιδιωτικών νυχτερινών σχολείων και επαγγελματικών σχολών αλλά και σε εναλλακτικές μορφές εκπαίδευσης, όπως σχολεία εντός εργοστασίων.⁶³

59 Κοκκινάκης Γ., «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αι.», *Μνήμων*, τ. 21, Αθήνα 1999, σ. 86-87.

60 Κοκκινάκης, ό.π., σ. 89.

61 Βλ. σχετ. Τσουδερού Β., «Η μέριμνα για το παιδί είναι ανύπαρκτη εις την Ελλάδα» εφημ.. *Ελευθερία*, 6.8.1961.

62 Ρίζου, ό.π., σ. 45.

63 Κοκκινάκης, ό.π., σ. 88-89.

Η νυχτερινή εκπαίδευση έτυχε της προσοχής της κρατικής προνοιακής πολιτικής το 1929, οπότε και ιδρύθηκαν τα πρώτα νυχτερινά δημόσια δημοτικά σχολεία,⁶⁴ ενώ μόλις το 1949 τα νυχτερινά γυμνάσια συμπεριλήφθηκαν στο ευρύτερο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα. Από τις επετηρίδες της ΕΛΣΤΑΤ πληροφορούμαστε ότι το 1937 λειτουργούν στην ελληνική περιφέρεια 23 δημόσιες και 42 ιδιωτικές νυχτερινές σχολές στοιχειώδους εκπαίδευσης. Το προβάδισμα των ιδιωτικών σχολών ανατρέπεται την αμέσως επόμενη χρονιά, το 1938, αφού οι δημόσιες σχολές αυξάνονται σε 123 έναντι των 49 ιδιωτικών. Στις σχολές αυτές φοιτούν 15.962 και 7.300 μαθητές αντίστοιχα.⁶⁵ Η αλματώδης αύξηση του μαθητικού πληθυσμού οφείλεται στους αναγκαστικούς νόμους περί εκπαίδευσης, που επιβλήθηκαν από το μεταξικό καθεστώς.⁶⁶ Με τον Α.Ν. 250/17.10.1936 το κράτος παρείχε άδειες για λειτουργία νυχτερινών ιδιωτικών γυμνασίων για να μορφωθούν οι εργαζόμενοι.⁶⁷ Με τον ίδιο νόμο επετράπη στον Φοιτητικό Εκπαιδευτικό Σύλλογο η άδεια λειτουργίας νυχτερινού γυμνασίου για τους εργαζόμενους. Αυτό ήταν το πρώτο πλήρες νυχτερινό γυμνάσιο που λειτούργησε όπως τα ημερήσια και στο οποίο δίδασκαν οι φοιτητές, ενώ οι μαθητές δεν πλήρωναν εκπαιδευτικά τέλη και δίδακτρα.⁶⁸ Το 1937 αυτό το γυμνάσιο μεταβιβάστηκε στο σωματείο Χριστιανική Κοινωνική Ένωση.⁶⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου οι νυχτερινές σχολές πέρασαν στον απόλυτο έλεγχο της ΕΟΝ.⁷⁰ Ο Μεταξάς πίστευε ότι διά του πλήρους ελέγχου της εκπαίδευσης οι νέοι θα γαλουχούνταν στις ιδεολογικές αρχές του καθεστώτος, ειδικά όμως το ενδιαφέρον για τη μόρφωση του εργατικού πληθυσμού εντασσόταν στο ευρύτερο φιλολαϊκό και φιλεργατικό πλαίσιο που πρόβαλε η κυβερνητική προπαγάνδα προκειμένου να κατευνασθούν οι κοινωνικές αντιθέσεις και διεκδικήσεις.

Τα νυχτερινά σχολεία συνέχισαν τη λειτουργία τους και κατά τη δεκαετία του 1940 αλλά με μεγάλες δυσκολίες. Με τον Ν.837/1943 ιδρύθηκε το «Τμήμα Λαϊκής Επιμόρφωσης» του τότε Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων στοχεύοντας στην καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού, ταυτόχρονα με τη διάδοση της ναζιστικής προπαγάνδας⁷¹ και πιθανότατα

64 Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β', Ερμής, Αθήνα 1974, σ. 171- 172 και Ρίζου, ό.π., σ. 73.

65 ΕΣΥΕ, Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδος ετών 1937 και 1938.

66 Α.Ν. 770/1937 & 1849/1939.

67 Ρίζου, ό.π., σ. 116.

68 Στο ίδιο, σ.132

69 Στο ίδιο.

70 Αγγελής Β., *«Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει πατέρα...» Μαθήματα Εθνικής Αγωγής και Νεολαιίστικη Προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 138.

71 Κατριβέσης Ν., *«Λαϊκή επιμόρφωση: ιδεολογικές προεκτάσεις και κοινωνικές πρακτικές»*, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 82, Αθήνα 1991, σ. 15.

λειτουργώντας ως αντίποδας του εκπαιδευτικού ρόλου που είχε αναλάβει το Ε.Α.Μ., στις ορεινές περιοχές.⁷²

Μετά το τέλος των περιπετειών της δεκαετίας του 1940, οι ελληνικές κυβερνήσεις αντιλαμβάνονται ότι το φαινόμενο της λαϊκής επιμόρφωσης αποτελεί στοιχείο της παγκόσμιας μεταπολεμικής πραγματικότητας. Η ανάγκη της μαζικής εκπαίδευσης εξυπηρετεί πολλαπλά το καθεστώς λειτουργώντας, οπωσδήποτε, ως όργανο ιδεολογικού ελέγχου, αλλά και διαμορφώνοντας μία πλατιά βάση εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού που θα συμβάλει ενεργά στην οικονομική ανασυγκρότηση και την ανάπτυξη. Το 1947 δόθηκε άδεια σε φυσικά πρόσωπα να ιδρύουν νυχτερινά ιδιωτικά γυμνάσια και το 1949 δημιουργήθηκαν τα πρώτα δημόσια νυχτερινά γυμνάσια ως παραρτήματα των ημερησίων, οπότε ο θεσμός έγινε μέρος της δημόσιας εκπαίδευσης.⁷³ Το 1956 λειτουργούσαν 25 δημόσια και 47 ιδιωτικά νυχτερινά γυμνάσια, όπου φοιτούν συνολικά 14.048 μαθητές,⁷⁴ που μέχρι το 1961 έχουν αυξηθεί σε 18.255 και το 1967 σε 24.068 (σε σύνολο 227.500 μαθητών μέσης εκπαίδευσης).⁷⁵

Στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959 ιδρύθηκαν δέκα αυτοτελή δημόσια νυχτερινά γυμνάσια σε ολόκληρη την επικράτεια.⁷⁶ Σύμφωνα με το νόμο 3971/59 και το Β.Δ. 617/1961 η φοίτηση στα νυχτερινά γυμνάσια επιμηκύνθηκε κατά ένα έτος, δηλαδή έγινε επταετής. Αυτό το επιπλέον έτος αποτέλεσε τη θρυαλλίδα της συλλογικής οργάνωσης του μαθητικού κινήματος, το οποίο εντάχθηκε αναφανδόν στο πλευρό των αγώνων του ευρύτερου σπουδαστικού σώματος και είχε έντονη παρουσία στις λαϊκές κινητοποιήσεις της δεκαετίας του '60.

72 Κατά τη διάρκεια των ετών 1943-1944, οργανώνεται η συλλογική δράση των εκπαιδευτικών κυρίως στην ύπαιθρο, όπου οι δωσιλογικές κυβερνήσεις και οι δυνάμεις του άξονα δεν έχουν πρόσβαση. Στις περιοχές αυτές το αντάρτικο κίνημα εγκατέστησε καθεστώς "λαοκρατίας", με αυτοδιοικητικές δομές, στο πλαίσιο του οποίου λειτούργησαν επιμορφωτικές και πολιτισμικές δράσεις, οργανωμένες κυρίως από εκπαιδευτικούς και ειδικές επιτροπές· βλ. σχετ. Πίπα Κ.Θ., «Η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη των εκπαιδευτικών στη Λάσπη της Ευρυτανίας», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τεύχος 87-88, Αθήνα 1962, σ. 408-410, Παπαμαύρου Μ., «Η παιδεία στην Ελεύθερη Ελλάδα την εποχή της Αντίστασης», ό.π., σ. 404-406, και αναλυτικά: Σακελλαρίου Χ., *Η παιδεία στην Αντίσταση*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2003.

73 Ρίζου, ό.π., σ. 154.

74 ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1955.

75 ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1963.

76 Ρίζου, ό.π., σ. 204.

Κράτος και εκπαίδευση στην νεότερη Ευρώπη

Η κρατική μέριμνα για το παιδί

Οι ευρωπαϊκές κοινωνίες κατά τα μέσα του 19ου αιώνα άρχισαν να αντιλαμβάνονται ότι η εργασιακή απασχόληση είναι υπόθεση των ενηλίκων κι έτσι υποστηρίχθηκε αρχικά η υποαπασχόληση, ώστε τα παιδιά να αφιερώνουν τη μισή μέρα στην εργασία και την υπόλοιπη στα μαθήματά τους.⁷⁷

Από το 1830 έγινε αποδεκτό ότι το παιδί έχει δικαίωμα να μην εργάζεται καθόλου, ενώ από πολύ νωρίτερα ο νόμος Περί των Εργοστασίων το 1802 στην Αγγλία, είχε αναδείξει την κρατική παρέμβαση στα θέματα της παιδικής εργασίας.⁷⁸ Τελικά κατά τα τέλη του 19ου αιώνα φάνηκε ότι η κρατική μέριμνα για την προστασία της παιδικής ηλικίας ήταν καταλληλότερη από ό,τι η φιλανθρωπική προσπάθεια. Το κράτος ενδιαφέρθηκε για τη «σωτηρία του παιδιού» εξασφαλίζοντας ένα συνετό επίπεδο πολιτισμού των μαζών και έτσι τα παιδιά απέκτησαν μία θέση στον πολιτικό σχεδιασμό του νεωτερικού κράτους.⁷⁹

Στην Ελλάδα που η κοινωνία παρέμενε παραδοσιακή μέχρι το μεσοπόλεμο επικρατούσε αδιαφορία για κύρια θέματα που αφορούσαν το παιδί αφού το 1912 ως κατώτερο όριο ηλικίας των εργαζομένων ορίζονταν τα 12 έτη, οπότε έπαυε να είναι υποχρεωτική η παρουσία του στη σχολείο. Η πολιτεία βέβαια δεν αγνοούσε τα προβλήματα της εργασίας των γυναικών και των παιδιών, αλλά στέκονταν ανήμπορη μπροστά σε αυτά.⁸⁰ Στην Ελλάδα των αρχών του 20ου αιώνα τα παιδιά δούλευαν με το σύστημα της *μαθητείας*, μαθαίνοντας το επάγγελμα δίπλα στο μάστορα⁸¹ είτε ως αναλώσιμοι ανειδίκευτοι εργαζόμενοι. Στις μικρές βιοτεχνικές μονάδες τα παιδιά συνδύαζαν την εργασία με την εκπαίδευση, ώστε να μετεξελιχθούν σε ειδικευμένους τεχνίτες. Στις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες όμως, όπου η εκμηχάνιση δημιούργησε την ανάγκη για ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, άμεσα διαθέσιμο στην παραγωγική διαδικασία, τα παιδιά παρέμεναν στο στάδιο του ανειδίκευτου εργάτη.⁸²

Η ανασυγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου πραγματοποιούνταν σε κλίμα πολιτικά επώδυνο και με αργούς ρυθμούς προόδου, μέσα σε έναν κόσμο που βιαζόταν να ξεχάσει το πόλεμο. Η εθνική οικονομία, αμέσως μετά τον παγκόσμιο πόλεμο, παρέμενε σε πολύ άσχημη κατάσταση. Η οικονομική βοήθεια από τις Η.Π.Α (Δόγμα

77 Cunningham H., ό.π., σ. 238.

78 Ό.π., σ. 231.

79 Ό.π., σ. 230.

80 Ρηγίνος Μ., ό.π., σ. 16.

81 Ό.π., σ. 22-23.

82 Ό.π., σ. 40-41.

Truman και Σχέδιο Marshall) ξοδεύτηκε κυρίως σε στρατιωτικούς εξοπλισμούς, ενώ η είσοδος ξένων κεφαλαίων ιδιωτικής προέλευσης υπέβαλε την οικονομία της χώρας σε καθεστώς νεοαποικιακού τύπου.⁸³ Η οικονομική πολιτική που εφαρμόστηκε από τις κυβερνήσεις της Δεξιάς στόχευε στην ανάπτυξη μέσα από την εκβιομηχάνιση, κρατώντας ψηλά τις επενδυτικές δαπάνες και περιορίζοντας τα καταναλωτικά δημόσια έξοδα.⁸⁴ Τομείς της κρατικής πρόνοιας, όπως η σχολική εκπαίδευση και η υγειονομική περίθαλψη ήταν σε πρωτόγονη κατάσταση.

Παρ' όλες τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος πριν τον Β' Π.Π., είχε πραγματοποιήσει ορισμένα δειλά βήματα για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των παιδιών και για την όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη πρόληψη και καταστολή της παράνομης παιδικής εργασίας.⁸⁵ Μετά το χάος που επακολούθησε κατά τη δεκαετία του 1940, οι συνθήκες επανήλθαν στην πρότερη κατάσταση. Τα παιδιά εργάζονταν εντατικά, τόσο στην μικρή και μεσαία οικογενειακή επιχείρηση, όσο και εκτός σπιτιού, στην οικοδομή, στο εργοστάσιο, στο πεζοδρόμιο.

Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος είχαν επιπτώσεις και στην παιδική ηλικία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσαν οι σχολικές δομές. Τα παιδιά «στοιβάζονταν» μέσα σε ακατάλληλα και ανθυγιεινά κτίρια, με αποτέλεσμα η μετάδοση των μολυσματικών ασθενειών να βρίσκεται σε έξαρση. Η επιθυμία των παιδιών για μόρφωση, «προσέκρουε» στην απειλή της αρρώστιας. Στον Τύπο της εποχής η κατάσταση της παιδείας καταγράφεται ως ιδιαίτερα απογοητευτική, με ανεπαρκέστατες σχολικές κτιριακές δομές. Έτσι μαθαίνουμε για τη δραματική αύξηση που συντελούνταν μεταπολεμικά στη μέση εκπαίδευση, αφού από τους 80.000 μαθητές, που φοιτούσαν προπολεμικά, ο αριθμός είχε ανέλθει στους 200.000.⁸⁶ Καθώς δεν είχαν χτιστεί καθόλου καινούργια κτίρια, τα Γυμνάσια στεγάζονταν σε προπολεμικές κατασκευές. Το αποτέλεσμα ήταν να φοιτούν 1.500 μαθητές σε υποδομές που είχαν κατασκευασθεί για να φιλοξενούν μέχρι 400 παιδιά, με αποτέλεσμα τα παιδιά να στοιβάζονται μέσα στις αίθουσες για να παρακολουθήσουν τα μαθήματά τους σε ακατάλληλες συνθήκες.⁸⁷

Εν τω μεταξύ, με αφορμή τα εγκλήματα κατά της ανθρώπινης ζωής και αξιοπρέπειας που πραγματοποιήθηκαν κατά τον Β' ΠΠ, την 10/12/1948, η UNESCO δημοσιοποίησε την *Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, στο άρθρο 26 της οποίας ορίζεται ότι :

83 Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σ. 145-146.

84 Ιορδάνογλου Χ., *Μετεμφυλιακή Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, προς έκδοση, σ. 7.

85 Ρηγίνος,ό.π, σ. 15.

86 *Εμπρός*, 21.12.1949, σ. 3.

87 Στο ίδιο.

παράγραφος 1: «Καθένας έχει δικαίωμα στην εκπαίδευση. Η εκπαίδευση πρέπει να παρέχεται δωρεάν, τουλάχιστον στη στοιχειώδη και βασική βαθμίδα της. Η στοιχειώδης εκπαίδευση είναι υποχρεωτική. Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση πρέπει να εξασφαλίζεται για όλους. Η πρόσβαση στην ανώτατη παιδεία πρέπει να είναι ανοικτή σε όλους, υπό ίσους όρους, ανάλογα με τις ικανότητές τους.».

παράγραφος 3: «Οι γονείς έχουν, κατά προτεραιότητα, το δικαίωμα να επιλέγουν το είδος της παιδείας που θα δοθεί στα παιδιά τους.»⁸⁸

Έντεκα χρόνια αργότερα, το 1959 ακολούθησε *Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Παιδιού* στην οποία η Unicef επικύρωσε δέκα αρχές για την προστασία του παιδιού. Στην έβδομη αρχή επαναλαμβάνεται ο δωρεάν και υποχρεωτικός χαρακτήρας της στοιχειώδους εκπαίδευσης, ενώ στην ένατη αρχή γίνεται αναφορά, χαλαρού χαρακτήρα, στον περιορισμό της παιδικής εργασίας :

«Το παιδί δεν θα προσλαμβάνεται σε εργασία πριν φτάσει στη κατάλληλη κατώτατη ηλικία. Σε καμία περίπτωση δεν θα εξαναγκάζεται ή θα του επιτρέπεται να απασχολείται σε εργασία ή επάγγελμα που θα ζημιώνει την υγεία ή την εκπαίδευσή του ή θα παρεμποδίζει την σωματική, πνευματική ή ηθική ανάπτυξή του».⁸⁹

Σε μία προσπάθεια εναρμόνισης με το διεθνές παράδειγμα, στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας 1950, γίνεται προσπάθεια περιορισμού της παιδικής εργασίας με πληθώρα σχετικών ρυθμίσεων, χωρίς όμως το ανάλογο πλαίσιο συνοδευτικών μέτρων που θα επέτρεπαν την ορθή εφαρμογή τους. Καταγράφεται λοιπόν περισσότερο η έλλειψη ενός σχεδίου κοινωνικής πολιτικής και λιγότερο η ανυπαρξία νομοθετικών ρυθμίσεων.⁹⁰

Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης

Η ανάπτυξη της εκπαίδευσης υπό την προστασία του κράτους στην Ευρώπη είναι συνυφασμένη με την εμφάνιση των εθνικών κρατών.⁹¹ Στη Γαλλία όπου από τον 18ο αιώνα το κράτος είχε

88 Διαθέσιμο στο: https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/grk.pdf, (τ.ε. 30/05/2019).

89

https://el.wikisource.org/wiki/%CE%94%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE%CF%81%CF%85%CE%BE%CE%B7_%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%89%CE%BC%CE%AC%CF%84%CF%89%CE%BD_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%BF%CF%8D , (τ.ε.24/8/2020).

90 Κουκιάδης Ι., «Το Θεσμικό Πλαίσιο για την Παιδική Εργασία και οι Επιδιωκόμενοι Κοινωνικοί Στόχοι», στο Δασκαλάκης, Δ., (επιμ.), *Φτώχεια, Κοινωνικός Αποκλεισμός και Παιδική Ηλικία*, εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2008, σ. 62.

91 Συριάτου Α., «Μαζική Παιδεία και ισότητα ευκαιριών. Η παιδεία στον 20ο αιώνα» στο Γκότσης Γ.-Συριάτου Α., *Δύο θεσμοί διαμορφωτές του ευρωπαϊκού πολιτισμού*, Ε.Α.Π., Πάτρα 2001, σ. 137.

αποκτήσει τεράστια ισχύ, ένα από τα αιτήματα της Γαλλικής Επανάστασης ήταν η εθνική κοσμική παιδεία, ενώ η βιομηχανική επανάσταση, με τον αυξανόμενο πλούτο που επέφερε στον πληθυσμό έδινε τα μέσα για την πραγματοποίησή της. Η γαλλική εκπαίδευση στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν υποχρεωτική και δωρεάν.⁹² Το 1933 η φοίτηση στα γαλλικά σχολεία ήταν υποχρεωτική μέχρι το 14ο έτος, ενώ το 1947 η υποχρέωση επεκτάθηκε μέχρι το 18ο έτος.⁹³

Στη Γερμανία μετά το 1850 το κράτος καθιέρωσε τα επαγγελματικά λύκεια στα οποία φοιτούσαν υποχρεωτικά οι εργάτες άνω των 18 ετών μετά τη δουλειά τους, στοχεύοντας στην καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού, αλλά και στην βελτίωση της εργασίας τους μέσα από την καλύτερη επαγγελματική κατάρτισή τους. Η αλματώδης βιομηχανική και τεχνολογική πρόοδος της Γερμανίας στηρίχθηκε εξ ολοκλήρου στο εκπαιδευτικό σύστημα που λειτουργούσε παράλληλα με την εργασία.⁹⁴ Στην Αγγλία το 1891 η στοιχειώδης παιδεία παρέχονταν δωρεάν και υποχρεωτικά μέχρι τα 10 έτη, αλλά το αριστοκρατικό πνεύμα της αγγλικής εκπαίδευσης παρέμενε ζωντανό μέχρι το 1944, οπότε ο νόμος Butler επέκτεινε την δωρεάν υποχρεωτική εκπαίδευση μέχρι τα 15 έτη.

Ο πρωταρχικός στόχος όλων αυτών των κρατών ήταν η καλλιέργεια μίας ομοιογενούς εθνικής ταυτότητας και αυτό ήταν εφικτό μέσω ενός προσεκτικά οργανωμένου εκπαιδευτικού προγράμματος. Η γλώσσα, η ιστορία, η γεωγραφία ήταν τα εργαλεία που μετέτρεπαν τους μαθητές του κάθε έθνους σε πολίτες.⁹⁵ Ο κύριος στόχος της εθνικής παιδείας ήταν η προαγωγή του εθνικού ιδεώδους, η διασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης και της εθνικής αυτονομίας.⁹⁶

Κατά τον 20ό αιώνα η εκπαίδευση συνέχισε να οργανώνεται σε εθνική βάση, τα σχολεία χρησιμοποιήθηκαν για την εξυπηρέτηση πολιτικών στόχων και την προώθηση συγκεκριμένων ιδεολογικών σχεδίων.⁹⁷ Η ανωτερότητα του έθνους και οι εθνικές επιδιώξεις αποτέλεσαν τον πυρήνα των περισσότερων εθνικών προγραμμάτων εκπαίδευσης. Στις χώρες της Ευρώπης η πρωτοβάθμια παιδεία παρεχόταν δωρεάν και βελτιώθηκαν σταδιακά οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες, ενώ αυξανόταν το όριο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης.⁹⁸ Η τεχνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση

92 Συριάτου Α., ό.π., σ. 137-141.

93 Συριάτου Α., ό.π., σ. 176-177.

94 Στο ίδιο, σ. 148-149.

95 Στο ίδιο, σ. 142.

96 Powers E.J. «Η εξέλιξη της εκπαίδευσης στην Ευρώπη των νεότερων χρόνων» στο Γκότσης Γ.-Συριάτου Α., *Δύο θεσμοί διαμορφωτές του ευρωπαϊκού πολιτισμού*, Ε.Α.Π., Πάτρα 2001, σ. 298.

97 Cunnicham, ό.π., σ. 304.

98 Ό.π., σ. 306-311.

στις προηγμένες ευρωπαϊκές χώρες αναβαθμίστηκε και κατέλαβε θέση σχεδόν ισότιμη με την κλασική δευτεροβάθμια.⁹⁹

⁹⁹ Ό.π., σ. 308.

Μέρος Β

Νεολαία και Εκπαίδευση στην Ελλάδα μετά από δύο πολέμους

Η μεταπολεμική ελληνική πραγματικότητα

Την επόμενη της εμφύλιας σύρραξης, στην Ελλάδα επιβλήθηκαν πολιτικές συνθήκες που απέτρεπαν την απρόσκοπτη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών. Με τον Ψυχρό Πόλεμο να μαίνεται η νικήτρια παράταξη, με τη βοήθεια της Μεγάλης Βρετανίας και των Η.Π.Α., ενέταξε την Ελλάδα στο μπλοκ των δυτικών χωρών.¹⁰⁰ Στην πολιτική ζωή κυριαρχούσαν οι ανακτορικές επεμβάσεις, με αποτέλεσμα την μη ομαλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.¹⁰¹

Σε οικονομικό επίπεδο η μεταπολεμική Ελλάδα ήταν κατεστραμμένη. Μετά από δύο πολέμους οι απώλειες στην αγροτική παραγωγή και τη ναυτιλία ήταν σοβαρότατες ενώ το νόμισμα της χώρας είχε απαξιωθεί δραματικά. Παρόλα αυτά η γεωργία παρέμενε σημαντικός οικονομικός παράγοντας και η ναυτιλία ανακτούσε γρήγορα τις δυνάμεις της, σε αντίθεση με την επιδιωκόμενη εκβιομηχάνιση της παραγωγής που εξελισσόταν με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς. Παράλληλα αναπτυσσόταν υπερβολικά και με παρασιτικό τρόπο ο τριτογενής τομέας του δημοσίου.¹⁰²

Η διακυβέρνηση των ετών 1952 έως 1963, περιελάμβανε στοιχεία αυταρχικότητας και καταστολής. Κυριαρχούσε η ιδεολογία της «εθνικοφροσύνης», ένα κατασκευασμένο δόγμα υπέρ της προστασίας της πατρίδας και του έθνους από τον κομμουνιστικό κίνδυνο.¹⁰³ Η κεντρικά αντιπολίτευση ανήκε μεν στο στρατόπεδο της εθνικοφροσύνης, αλλά διαφοροποιούνταν από τη δεξιά καταγγέλλοντας τον αυταρχισμό της.¹⁰⁴ Η αριστερά αντιπροσωπευόταν στον κοινοβουλευτικό χώρο από το κόμμα της ΕΔΑ,¹⁰⁵ που με ποσοστό 24,42% των ψήφων, στις εκλογές του 1958 κατέλαβε τη δεύτερη θέση, γεγονός που ανησύχησε την εθνικόφρονα παράταξη.¹⁰⁶

Παρότι η ανοικοδόμηση της χώρας προχωρούσε με γοργό ρυθμό, η πρόοδος στην πολιτική και την κοινωνική ζωή παρεμποδιζόταν από το διχασμό που υποδαύλιζαν ο πολιτικός λαϊκισμός, η καταστολή και οι πολιτικές διακρίσεις. Το 1961, όταν η χώρα είναι έτοιμη να

100 Bernstein S., Milza P., *Ιστορία της Ευρώπης, τόμος 2: Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως σήμερα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 167 και στο Γιαννουλόπουλος Γ., *Ο μεταπολεμικός κόσμος, Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, Παπαζήση, Αθήνα 1992, σ. 58-64.

101 Ρήγος Α., «Για τη «σύντομη» δεκαετία του '60: η σημαντική μιας εποχής» στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 442-443.

102 Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 145-147.

103 Βλ. σχετικά: Παπαδημητρίου Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 178-181.

104 Βλ. σχετ. εφημ. *Ελευθερία* φ.6.7.1962, σ. 1,7.

105 Ελεφάντης Α., «1951-1967: ΕΔΑ-ΚΚΕ, Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς», στο 1949-1967-Η εκρηκτική εικοσαετία, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2000, σ. 33.

106 Νικολακόπουλος Η., «Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του εμφυλίου έως τη δικτατορία» στο *Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σ. 37.

συνδεθεί με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα,¹⁰⁷ η ίδια κυβέρνηση διεξάγει τις εκλογές «βίας και νοθείας»,¹⁰⁸ ενώ σε δύο χρόνια, με εντολή του παρακράτους,¹⁰⁹ δολοφονείται ο Γρηγόρης Λαμπράκης, ειρηνιστής και βουλευτής της ΕΔΑ¹¹⁰.

Μετά το 1949 στην ελληνική κοινοβουλευτική δημοκρατία μέρος της πολιτικής διακυβέρνησης αποτελούσαν τα στρατόπεδα εκτόπισης πολιτικών εξόριστων και αντιφρονούντων κρατουμένων, η εκκαθάριση της δημόσιας διοίκησης από κάθε κομμουνιστικό ή άλλο αριστερό στοιχείο, η οργάνωση της προπαγάνδας από τις ένοπλες δυνάμεις, οι παραστρατιωτικές οργανώσεις με ακροδεξιό χαρακτήρα, η συστηματοποιημένη αστυνομική καταπίεση. Όλα αυτά θεσμοποιούνταν στην κοινωνική συνθήκη της ύπαρξης ή μη του «πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων». Στην μετεμφυλιακή Ελλάδα το έγγραφο αυτό, για περισσότερο από μία δεκαετία, καθόριζε τη ζωή και την εξέλιξη των ανθρώπων, επεκτεινόταν σε ολόκληρη την οικογένεια σε κληρονομική βάση.¹¹¹ Η πραγματικότητα αυτή συνιστούσε τη μεταπολεμική Ελλάδα ένα κράτος διακρίσεων με έντονη κοινωνική πόλωση, ως αποτέλεσμα ενός πολύ καλά οργανωμένου ιδεολογικοπολιτικού επιθετικού σχεδιασμού.¹¹²

Τα γεγονότα αυτά λειτούργησαν καταλυτικά στη λαϊκή πολιτική βούληση που στις αμέσως επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις έθεσε τέλος στη δεξιά διακυβέρνηση δίνοντας τη νίκη στην Ένωση Κέντρου,¹¹³ με τον Γεώργιο Παπανδρέου να ανέρχεται στο πρωθυπουργικό αξίωμα. Ακολούθησε μία περίοδος προσπάθειας εκδημοκρατισμού της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας, που προκάλεσε την ανησυχία της δεξιάς παράταξης και των ανακτόρων για προκείμενη συνεργασία του κέντρου με την «κομμουνιστική» ΕΔΑ.¹¹⁴ Η σύγκρουση του βασιλέα με τον Γεώργιο Παπανδρέου οδήγησε στην παραίτηση του δεύτερου από την πρωθυπουργία τον Ιούλιο 1965 οπότε ανέλαβαν τη διακυβέρνηση μία σειρά από ανακτορικές κυβερνήσεις, που αποσταθεροποίησαν παντελώς την πολιτική ζωή και διευκόλυναν την εξωκοινοβουλευτική παρέμβαση. Την 21^η Απριλίου 1967 μία ομάδα συνταγματαρχών σφετερίστηκε την διακυβέρνηση της χώρας και παρέμεινε στην εξουσία για

107 Γιαννουλόπουλος, ό.π., σ. 368.

108 Αναλυτικά για τις τακτικές βίας και τρομοκρατίας που εφαρμόστηκαν από παρακρατικούς μηχανισμούς κατά την διάρκεια του προεκλογικού αγώνα του 1961 βλ. Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Δ' 1961-1964, Παπαζήση, Αθήνα 1986, σ. 69-87.

109 Γιαννουλόπουλος, ό.π., σ. 372,380.

110 Ομοίως για το γεγονός της δολοφονίας Λαμπράκη και τον σχετικό αντίκτυπο στη δημόσια ζωή βλ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 252-274

111 Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 32.

112 Στο ίδιο, σ. 33.

113 Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 48-50.

114 Στο ίδιο, σ. 54 & 60-61.

επτά χρόνια. Η πολιτική των πραξικοπηματιών της 21^{ης} Απριλίου οδήγησε στα δραματικά γεγονότα του διαμελισμού της Κύπρου το καλοκαίρι του 1974.

Συνέχειες και ρήξεις με τον προπολεμικό κόσμο

Για να κατανοηθεί καλύτερα η κατάσταση στην μεταπολεμική Ελλάδα, σε επίπεδο πολιτικής, οικονομίας και κοινωνίας, θα πρέπει να ανατρέξουμε στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Την εποχή εκείνη φάνηκε να δημιουργείται στην ελληνική κοινωνία μία αστική τάξη κατά τα πρότυπα των δυτικών εθνικών κρατών, η οποία επιχείρησε να διατυπώσει ένα εθνικό πρόγραμμα αυτόνομης εγχώριας ανάπτυξης¹¹⁵ με κύριο προσανατολισμό προς τη βιομηχανική παραγωγή.¹¹⁶ Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και η κατοχή ανέκοψαν την εξέλιξη αυτής της διαδικασίας καταστρέφοντας τις προπολεμικές παραγωγικές δυνάμεις, ενώ η παραδοσιακή αστική τάξη αποδυναμώθηκε οικονομικά και κοινωνικά παρέμεινε αδρανής καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής, αφήνοντας έτσι χώρο σε ένα νέο κοινωνικό μόρφωμα που απαρτιζόταν από μαυραγορίτες, δωσίλογους και κάθε είδους κερδοσκόπους, στα χέρια των οποίων πέρασαν μεγάλες περιουσίες λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών πείνας και εξαθλίωσης της εποχής εκείνης.¹¹⁷ Μεταβιβάστηκαν τότε μαζικά περιουσίες σε τέτοιο βαθμό¹¹⁸ που οι νέοι διαχειριστές του πλούτου, εξοικειωμένοι όπως ήταν στην απόκτηση κεφαλαίων δια της κερδοσκοπικής οδού και όχι σύμφωνα με την αστική αντίληψη, δηλαδή δια της βιομηχανικής παραγωγής, σταμάτησαν κάθε προσπάθεια εθνικού σχεδιασμού εκβιομηχάνισης της οικονομίας. Έτσι η οικονομία προσανατολίστηκε προς τις βραχυπρόθεσμες επενδύσεις, περιουσίες ωφελήθηκαν από τις χορηγήσεις μεγάλων κονδυλίων από το κράτος και βέβαια τα κεφάλαια των φορέων ανασυγκρότησης χρησιμοποιήθηκαν για ατομικά οφέλη.¹¹⁹

Είχε σχηματισθεί λοιπόν μία οικονομική ελίτ που υποστήριζε την μεταπρατική οικονομία και ταυτόχρονα εμποδίζε την εγχώρια παραγωγική ανάπτυξη και διείσδυε συστηματικά στα γραφειοκρατικά σώματα των περιφερειακών δημόσιων υπηρεσιών. Με αυτές τις συνθήκες μεγάλο μέρος του πληθυσμού (αγρότες, άνεργοι, δημόσιοι υπάλληλοι) χρηματοδοτούνταν από το δημόσιο ταμείο.¹²⁰ Λόγω της ισχύος των παραγωγικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων έμενε πολύ μικρός χώρος για να απορροφηθούν απόφοιτοι

115 Σβορώνος Ν., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 298-300.

116 Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 19.

117 Στο ίδιο, σ. 19..

118 Mazower M, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1975, σ.82-88.

119 Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 145-147.

120 Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 21-23 και Κονδύλης Π., *Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα 2007, σ. 27-28 & 42-43.

σχολών θετικής κατεύθυνσης. Οι απόφοιτοι του γυμνασίου χωρίς ανώτερες σπουδές, που το 1961 αντιπροσώπευαν το 18% περίπου του πληθυσμού, αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο της ανεργίας, εάν δεν απορροφούνταν σε θέσεις του δημοσίου τομέα.¹²¹

Εντωμεταξύ ο κλιμακούμενος Ψυχρός Πόλεμος προσέφερε το άλλοθι για την καλλιέργεια της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας.¹²² Η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, ο κατασκευασμένος σλαβικός κίνδυνος και άλλα νομιμοποίησαν «τον πλήρη αποκλεισμό των διαφωνούντων από το “υγιές και ακέραιο” εθνικό σώμα».¹²³ Ως μήτρα των συνθημάτων της εθνικοφροσύνης χρησιμοποιήθηκαν οι αρχές της 4ης Αυγούστου (θρησκεία, πατρίδα/έθνος, οικογένεια, παράδοση κ.α).¹²⁴

Για τα μορφωμένα στρώματα η ασφαλής εργασία στο Δημόσιο εγγυόταν την επαγγελματική και κοινωνική προώθησή τους, ενώ για τους εργάτες, χωρικούς και άνεργους λύση αποτελούσε η μετανάστευση.¹²⁵ Έτσι διχοτομήθηκαν οι δύο κύριες ροές της μαζικής κοινωνικής κινητικότητας. Η νέα διάρθρωση του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας επέτρεψε τον εκπατρισμό ενός εκατομμυρίου Ελλήνων από το 1955 έως το 1970.¹²⁶

Εκ των πραγμάτων λοιπόν τα δύο τρίτα των πτυχιούχων ΑΕΙ προσανατολίζονταν και κατέληγαν, να απορροφούνται σε θέσεις του δημοσίου τομέα και των παραφυάδων του.¹²⁷ Δικαιολογείται έτσι η εμμονή της προτίμησης σπουδών συγκεκριμένου και περιορισμένου επαγγελματικού προσανατολισμού (νομική, ιατρική, φιλοσοφική, φυσικομαθηματική) και η αποχή από τις τεχνολογικές επιστήμες.¹²⁸

Η κατάσταση της εκπαίδευσης στην μεταπολεμική Ελλάδα

Μετά τον εμφύλιο το εκπαιδευτικό σύστημα υπολειτουργούσε, αφού μεγάλο μέρος των κτιριακών εγκαταστάσεων, κυρίως στην περιφέρεια, είχαν καταστραφεί κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις των δύο πολέμων.¹²⁹ Άλλο πρόβλημα αποτελούσε η αποδυνάμωση του διδακτικού προσωπικού, καθώς πλήθος εκπαιδευτικών εκτοπίστηκε σε φυλακές και εξορίες ή έφυγαν στην υπερορία λόγω των πολιτικών τους φρονημάτων.¹³⁰ Αυτό όμως που αποτέλεσε τροχοπέδη στην

121 Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 24.

122 Στο ίδιο, σ. 27-28.

123 Στο ίδιο, σ. 35.

124 Στο ίδιο, σ. 36.

125 Στο ίδιο, σ. 119.

126 Στο ίδιο, σ. 120.

127 Στο ίδιο, σ. 131.

128 Στο ίδιο.

129 Σακελλαρίου Χ., *Η παιδεία στην Αντίσταση*, Φιλιππότης, Αθήνα 1984, σ.27.

130 Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 45.

διαμόρφωση ενός ανανεωμένου, σωστού εκπαιδευτικού συστήματος ήταν το γεγονός ότι το πολιτικό προσωπικό υιοθέτησε τον προπολεμικό ιδεολογικό και λειτουργικό χαρακτήρα στην εκπαίδευση που περιόριζε την πρόσβαση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στην δευτεροβάθμια και περαιτέρω εκπαίδευση, ευνοώντας τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις.¹³¹

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου, το ακαδημαϊκό κατεστημένο υπερασπίστηκε σθεναρά τις προπολεμικές συντηρητικές ιδεολογικές κατευθύνσεις – γλωσσικό ζήτημα, αρχαιολατρεία κ.λπ.,¹³² πάνω στις οποίες στηρίχθηκε και η μεταπολεμική εκπαίδευση μέχρι την μεταρρύθμιση του 1964, οπότε ξεπεράσθηκε μέρος αυτών. Στην ελεύθερη Ελλάδα, όπου κυριαρχούσαν οι εαμικές δυνάμεις, είχε εφαρμοσθεί μία διαφορετική εκπαιδευτική πολιτική.¹³³ Επιτροπές του Ε.Α.Μ. και της Ε.Π.Ο.Ν. συνέταξαν το «Σχέδιο μίας Λαϊκής Παιδείας» που εγκρίθηκε από την Π.Ε.Ε.Α. το καλοκαίρι του 1944. Το σχέδιο αυτό αποτέλεσε μία ολοκληρωμένη εκπαιδευτική πρόταση που, αναγνωρίζοντας την σπουδαιότητα της εκπαιδευτικής λειτουργίας, απέβλεπε στην διαμόρφωση πολιτών προαγωγών μίας νέας κοινωνίας, σύμφωνα με τους οραματισμούς της Αριστεράς.¹³⁴ Εννοείται ότι το σχέδιο αυτό παρέμεινε στο περιθώριο λόγω των μετέπειτα πολιτικών εξελίξεων.

Όπως επισημαίνει ο Αλέξης Δημαράς, δέκα χρόνια μετά την Απελευθέρωση η κατάσταση παρέμενε δραματική. Τα πορίσματα των ερευνών επιβεβαίωναν πόσο παραμελημένη παρέμενε η πρωτοβάθμια δημόσια εκπαίδευση, ενώ σαφέστατα καλύτερη διαγραφόταν η κατάσταση στα σχολεία της μέσης και της ανώτατης εκπαίδευσης, γεγονός που επιβεβαιώνει τον ταξικό χαρακτήρα που διέκρινε την εκπαιδευτική πολιτική.¹³⁵ Εδώ, ο ίδιος μελετητής διαπιστώνει την ουσιαστική αναβάθμιση του ρόλου της ιδιωτικής εκπαίδευσης, που αντικαθιστούσε το κράτος όπου αυτό αδυνατούσε να υποστηρίξει τον ρόλο που του αναλογούσε, για οικονομικούς ή γραφειοκρατικούς λόγους.¹³⁶

Το 1954 θεσμοθετήθηκε η “Κεντρική Επιτροπή Καταπολέμησης του Αναλφαβητισμού” μέσω της οποίας επιβαλλόταν η υποχρεωτική στοιχειώδης (πρωτοβάθμια) εκπαίδευση και για τους εργαζόμενους ηλικίας μέχρι 22 ετών. Για τους γονείς, κηδεμόνες, εργοδότες ή όσους

131 Δημαράς Α., «Σχολική Εκπαίδευση, Οι νέες μεταρρυθμίσεις» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 167.

132 Στο ίδιο, σ. 169.

133 βλ. σχετ. Σωτηρίου Κ., «Η παιδεία τα τελευταία πενήντα χρόνια» στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, Προοδευτική Παιδεία*, Αθήνα 1966, σ. 17-18.

134 Συλλογικό έργο, *Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας-Εισήγηση του Ε.Α.Μ. Και της Ε.Π.Ο.Ν. στη γραμματεία παιδείας της Π.Ε.Ε.Α.*, Μνήμη, 1944, σ. 3.

135 Δημαράς Α., «Σχολική Εκπαίδευση, Οι νέες μεταρρυθμίσεις» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ. 172.

136 Στο ίδιο.

μαθητές άνω των 16 ετών δεν συμμορφώνονταν με το σχετικό νομικό πλαίσιο, δηλαδή παρεμπόδιζαν ή αμελούσαν το θέμα της φοίτησης των παιδιών στο σχολείο ως όριζε το σχετικό διάταγμα, προβλεπόταν χρηματικά πρόστιμα και ποινικές διώξεις αλλά και αποκλεισμός από συγκεκριμένες θέσεις εργασίας.¹³⁷

Κατά τη δεκαετία 1950 ιδρύθηκαν το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών,¹³⁸ το Νεοελληνικό Κέντρο της Ακαδημίας Αθηνών, το Κέντρο Ιστορικής Έρευνας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, το Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών.¹³⁹ Επίσης το 1959 για πρώτη φορά η εκπαιδευτική πολιτική εστιάζει στην βελτίωση της τεχνικο-επαγγελματικής παιδείας, προσπαθώντας να ανταπεξέλθει στις σχετικές εκκλήσεις που γινόταν από τον προοδευτικό πολιτικό χώρο από τις αρχές του 20ου αιώνα. Πράγματι η βελτίωση του τμήματος αυτού της εκπαίδευσης, πρόβαλλε ως βασικός πυλώνας της εκπαιδευτικής πολιτικής της αντιπολίτευσης.¹⁴⁰

Τα χαρακτηριστικά και οι επιδιώξεις της ελληνικής εκπαίδευσης από το τέλος του εμφυλίου μέχρι και το 1964 διατήρησαν τον προπολεμικό συντηρητισμό, ενδυναμωμένο λόγω της απροθυμίας κριτικής και παρεμβάσεων από τις αρμόδιες πνευματικές και πολιτικές δυνάμεις. Ο αναλφαβητισμός άγγιζε το 24% περίπου των κατοίκων της χώρας άνω των 10 ετών, ενώ το κράτος κυρίως ενδιαφερόταν για την μέση βαθμίδα της εκπαίδευσης. Η υποχρεωτική εκπαίδευση τότε ακόμη (1955) ήταν μέχρι το τέλος του εξατάξιου δημοτικού.¹⁴¹

Στο Άρθρο 16 παρ. β του Συντάγματος του 1952 ρητώς αναφέρεται ότι «εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσεως η διδασκαλία αποσκοπεί στην ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και στην ανάπτυξιν της Εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», ενώ στο άρθρο 107 επαναθεσμοποιείται η καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα.¹⁴²

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 το εκπαιδευτικό πρόβλημα απασχολούσε όλο και περισσότερο την κοινή γνώμη, κυρίως υπό τη μορφή εκδηλώσεων διαμαρτυρίας αλλά και μέσω του Τύπου. Μετά το 1956 η κατάσταση εντός των εκπαιδευτικών κύκλων οξύνεται και κορυφώνεται με την απεργία της ΔΟΕ τον Ιούνιο του 1957 που σημείωσε τεράστια συμμετοχή και κοινωνική συμπαράσταση. Τα αιτήματα ήταν σχετικά με τις αμοιβές των δασκάλων, τα

137 Ν.Δ.3094 «Περί μέτρων προς καταπολέμησιν του αναλφαβητισμού», Φ.Ε.Κ. 252/Α/1954.

138 Δημαράς Α., «Σχολική Εκπαίδευση, Οι νέες μεταρρυθμίσεις», ό.π., σ. 173.

139 Λαμπίρη-Δημάκη Ι., «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π. σ. 184.

140 Δημαράς, «Σχολική Εκπαίδευση, Οι νέες μεταρρυθμίσεις», ό.π., σ. 174.

141 Δημαράς Α., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης-Το "Ανακοπτόμενο Άλμα"*, *Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο 2013 Αθήνα, σ. 219.

142 Δημαράς, ό.π., σ. 221.

κενά σε διδακτικό προσωπικό καθώς και τις υλικές ελλείψεις σε κτίρια, βιβλία και όργανα.¹⁴³ Την ίδια χρονιά οργανώθηκε το πρώτο Πανσπουδαστικό Συνέδριο ως αποτέλεσμα της δυσφορίας που κατείχε τον φοιτητικό κόσμο για την κακή λειτουργία των σχολών, τα απαρχαιωμένα προγράμματα σπουδών, τις οικονομικές επιβαρύνσεις διδασκτρών, συγγραμμάτων, εξέταστων κ.ά., την κρατική αδιαφορία προς τους φτωχούς φοιτητές, τις διώξεις για τα φρονήματά τους, αφού η είσοδος και παραμονή των σπουδαστών στα πανεπιστήμια προϋπέθετε την κατάθεση “πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων”¹⁴⁴. Μετά τις ιστορικές εκλογές του 1961, ξεκίνησε ένα κύμα έντονης διαμαρτυρίας. Οι ομοσπονδίες ΟΛΜΕ, ΔΟΕ, ΟΙΕΛΕ στις αρχές του 1963 οργάνωσαν πολυήμερη απεργία με την συμπαράσταση φοιτητών, γονέων και άλλων επαγγελματιών, η οποία έληξε με επιστράτευση των εκπαιδευτικών¹⁴⁵. Η ταραχώδης αυτή κατάσταση εξομαλύνθηκε κάπως με τις μεταρρυθμίσεις που προώθησε η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου το 1964 και για τις οποίες υπάρχει ειδική αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο.

143 Στο ίδιο, σ. 223.

144 Στο ίδιο, σ. 230.

145 Στο ίδιο, σ. 232-233.

Ελληνικά εκπαιδευτικά προβλήματα στον σύγχρονο κόσμο

Η πρόσβαση στη Μέση και την Ανώτατη Εκπαίδευση

Μία γενική θεώρηση μας επιτρέπει το συμπέρασμα ότι, συγκριτικά με τις υπόλοιπες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, στο νεοελληνικό κράτος η εκπαίδευση απευθύνθηκε σε ένα ευρύ και διαταξικό κοινό. Αυτό συνέβαινε γιατί κύριος στόχος του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος ήταν η διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας, ενώ άλλα κράτη προτεραιότητα είχαν τη συντήρηση και αναπαραγωγή των εξουσιαστικών και κοινωνικών δομών. Χωρίς να παραβλέπουμε βέβαια την αμφίδρομη και αλληλεξαρτώμενη δράση των δύο παραπάνω στρατηγικών, ισότητα ευκαιριών υπήρξε και στις τρεις βαθμίδες της ελληνικής εκπαίδευσης.¹⁴⁶

Ειδικά για την ανώτατη εκπαίδευση μόνον όποτε οι εκπαιδευτικές κυρίως δομές δεν μπορούσαν να απορροφήσουν τον φοιτητικό πληθυσμό εφαρμοζόταν το *numerus clausus*, ώστε να ελέγχονταν η τάση μαζικής φοίτησης, δημιουργώντας ανισότητα ευκαιριών. Αυτά συνέβαιναν μέχρι τη δεκαετία του '50, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του '60 επικράτησε η φιλελεύθερη μεταρρυθμιστική θεώρηση ως προς την πρόσβαση στις σχολές.¹⁴⁷ Ο Ευάγγελος Παπανούτσος εξέφρασε και προώθησε σε πρακτικό επίπεδο με τη Μεταρρύθμιση του 1964 την άποψη ότι το κράτος οφείλει να παρέχει στήριξη και να προκρίνει τους ικανούς προς όφελος της κοινωνίας συνολικά.¹⁴⁸

Ως ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών εννοούμε ότι η Πολιτεία εξασφαλίζει την ισοκατανομή των σχολικών παροχών (εγκαταστάσεις, ύλη, βιβλία, αδιάβλητες εξετάσεις και αντικειμενική βαθμολογία) σε κάθε παιδί σε ολόκληρη την επικράτεια, έτσι ώστε η όποια διαφοροποιημένη επίδοση των ατόμων να οφείλεται σε «διαφοροποιημένες ικανότητες και προσπάθειες και όχι σε κοινωνικές ή οικονομικές διαφοροποιήσεις ή δυσλειτουργίες του εκπαιδευτικού συστήματος.»¹⁴⁹ Από την σχετική έρευνα της Ιωάννας Λαμπίρη-Δημάκη *Προς μίαν ελληνικής Κοινωνιολογίας της Παιδείας*,¹⁵⁰ προέκυψε ότι η αγροτική τάξη ήταν εκείνη που επιθυμούσε περισσότερο από τις υπόλοιπες τις σπουδές και μάλιστα στην ανώτατη βαθμίδα και αυτό αποδίδεται στο γεγονός ότι οι αγρότες, ζώντας μακριά από τα αστικά κέντρα, είχαν περιορισμένη πληροφόρηση σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι σπουδαστές αλλά

146 Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη Γ., «Ο εξισωτικός και αναπαραγωγικός ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος: Ανάλυση με στόχο τη διαμόρφωση θεωρητικού ερευνητικού πλαισίου» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.56, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985, σ.112-113.

147 Στο ίδιο, σ.114.

148 Στο ίδιο, σ.115 και στο Παπανούτσος Ε., *Αγώνες και Αγονία για την Παιδεία*, Φιλιππότης, Αθήνα 1996, σ.31-34.

149 Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, ό.π., σ.116-117.

150 Πρόκειται για την πρώτη κοινωνιολογική έρευνα που έγινε σχετικά με τον χώρο της ελληνικής εκπαίδευσης.

και τις πιθανότητες επαγγελματικής αποκατάστασης ενός πτυχιούχου. Η εργατική τάξη, επειδή διαβιούσε εντός των πόλεων, είχε περισσότερη επίγνωση του κόστους που απαιτούσε η μόρφωση και όσοι επέλεγαν αυτόν τον δρόμο γνώριζαν τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν. Πάντως για τις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις είτε του απολυτηρίου του γυμνασίου είτε το πανεπιστημιακού πτυχίου αποτελούσαν αντίδραση στον υποβαθμισμένο τρόπο ζωής και φυγή προς ένα καλύτερο αύριο.¹⁵¹ Από την έρευνα προκύπτει ότι την ίδια εποχή, αρχές δεκαετίας '60, οι γυναίκες είχαν 50% μεγαλύτερη πιθανότητα εισαγωγής στα Α.Ε.Ι. από τους άνδρες.¹⁵²

Οι παραπάνω διαπιστώσεις υποδηλώνουν ότι ο χαρακτήρας της εκπαιδευτικής πολιτικής, μέχρι τις αρχές του '60 ήταν τυπικά δημοκρατικός, όμως για τις βαθμίδες της μέσης και ανώτερης παιδείας ουσιαστικά παρέμενε ταξικός.¹⁵³ Προωθούνταν η βασική εκπαίδευση που διαμόρφωνε πολίτες με ενιαία εθνική συνείδηση, χρήσιμους για την παραγωγή, ενώ οι περαιτέρω σπουδές απευθύνονταν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η ιδιωτική εκπαίδευση αναβαθμίστηκε. Το 56% των σχολείων μέσης εκπαίδευσης δηλαδή τα ημερήσια και νυχτερινά γυμνάσια και οι εμπορικές σχολές, χαρακτηρίζονταν ως “μη δημόσια”.¹⁵⁴

Ο Ευάγγελος Παπανούτσος το 1962 δήλωνε ότι η ανώτατη παιδεία παρέμενε προνόμιο των λίγων, λόγω του υψηλού σπουδαστικού κόστους. Υποστήριζε ότι το απολυτήριο γυμνασίου δεν ήταν αυτό που άνοιγε τις πόρτες του πανεπιστημίου, αφού ήταν τίτλος που προέρχονταν από ένα στερεότυπο και μονολιθικό, καταδικασμένο σε μαρasmus Γυμνάσιο. Η προγύμναση στα φροντιστήρια ήταν το αναγκαίο διάβημα που έφερνε τα παιδιά πιο κοντά στην επιτυχία και που βέβαια προϋπέθετε την διάθεση ενός σοβαρού χρηματικού ποσού.¹⁵⁵ Δίπλα λοιπόν στο κλασσικό Γυμνάσιο θα έπρεπε να λειτουργούν τεχνικές και εμπορικές σχολές, επαγγελματικά σχολεία που να προετοιμάζουν τους εργαζόμενους για την παραγωγική εργασία.¹⁵⁶ Συνεπώς σκοπός του Γυμνασίου και των ισότιμων με αυτό σχολείων είχε γίνει η προετοιμασία των υποψήφιων πανεπιστημιακών σπουδαστών και όχι η ηθική, πνευματική και επαγγελματική προπαρασκευή νέων πολιτών, ικανών να αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες και τις απαιτήσεις της ατομικής και της κοινωνικής ζωής.¹⁵⁷ Η άποψη ότι η παιδεία προορίζονταν για τις εύπορες τάξεις, που είχαν την δυνατότητα να «βαστάζουν τα βάρη της»,¹⁵⁸ ήταν παρωχημένη σε όλα τα προηγμένα κράτη. Τα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης επιβάλλονταν να είναι προσιτά σε όλα

151 Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, ό.π., σ.126.

152 Στο ίδιο.

153 Βλ.εφημ. *Η Γενιά μας*, φ.32, 31.12.1966, σ.9.

154 Δημαράς, ό.π., σ. 221.

155 Παπανούτσος, ό.π., σ.40.

156 Στο ίδιο, σ.59.

157 Στο ίδιο, σ.58.

158 Στο ίδιο, σ.57.

ανεξαιρέτως τα παιδιά του λαού – εύπορα και άπορα, ενώ η Πολιτεία είχε χρέος να εξασφαλίζει τη συνέχεια των σπουδών σε όλα τα παιδιά που έχουν τη διάθεση και τις ικανότητες για να προχωρήσουν σε ανώτερες σπουδές.

Ο ελληνοχριστιανικός χαρακτήρας του εκπαιδευτικού προγράμματος

Από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους η εκπαίδευση βασίσθηκε στο πρότυπο του βαυαρικού κλασικισμού.¹⁵⁹ Έκτοτε και για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, το εκπαιδευτικό σύστημα εξυπηρέτησε κυρίως τα συμφέροντα των ευρύτερων συντηρητικών ελίτ. Ο λαός, μέχρι και τη μεταπολίτευση, κρατήθηκε μακριά από τα οφέλη της εκπαίδευσης ενώ συγκεκριμένες ομάδες εκμεταλλεύθηκαν τις δυνατότητες που προσέφερε το εκπαιδευτικό σύστημα ώστε να διατηρούνται κάποιες διακρίσεις στην ελληνική κοινωνία. Ένα κύμα επάλληλων μεταρρυθμίσεων και αντιμεταρρυθμίσεων, με βαρύτατες συνέπειες, εμπόδιζε την εξέλιξη του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος.¹⁶⁰ Η πολιτεία δεν ενδιαφέρθηκε ουσιαστικά για τα υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού, την πολιτισμική καθυστέρηση του ελληνικού λαού και τις συνακόλουθες παθογένειες, παρά μόνο κατά τη δεκαετία του '50, όταν δρομολογήθηκε η είσοδός μας στην Ε.Ο.Κ., οπότε, αναπόφευκτα, θα γινόταν αντιληπτή η διαφορά με το μορφωτικό επίπεδο των εταίρων μας.

Το περιεχόμενο της παιδείας μέχρι τότε, εμπνεόταν από την εμμονή περί “αρχαιοελληνικού πνεύματος” αγνοώντας παντελώς και επιδεικτικά, την οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη που οφείλονταν στην επιστήμη και την αναπτυσσόμενη τεχνολογία· πρακτικές ανάγκες της αληθινής ζωής. Στο νεοελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δεν είχαν θέση η τεχνική και η επαγγελματική κατάρτιση. Από τα χρόνια της Οθωνικής βασιλείας οι περισσότερες διδακτικές ώρες ήταν αφιερωμένες σε μαθήματα, όπως τα αρχαία ελληνικά, τα λατινικά, η ιστορία, τα θρησκευτικά και μόνο 22% αυτών διατίθονταν για μαθήματα των θετικών επιστημών (μαθηματικά, φυσική, χημεία) και πάντοτε σε γλώσσα αρχαϊζουσα μέχρι το 1917 οπότε καθιερώθηκε η δημοτική στο δημοτικό σχολείο, ενώ στην Μέση εκπαίδευση η καθαρεύουσα καταργήθηκε στα χρόνια της Μεταπολίτευσης.¹⁶¹ Εύκολα λοιπόν εξηγείται η

¹⁵⁹ Γληνός Δ., «Δημοκοπία-Αντίδραση-Παιδεία» στο Σωτηρίου Κ.Δ., στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, Προοδευτική Παιδεία, Αθήνα 1966, σ. 24.

¹⁶⁰ Για μία ευσύνοπτη αλλά περιεκτική αναφορά στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του νεοελληνικού κράτους μέχρι το 1967 βλ. Apostolopoulos P. (sous le pseudonyme de Dimos Anastassiou), «L' enseignement grec et son demantelement par la junte», *Les temps modernes*, 276 bis, Paris 1969, σελ.164-178.

¹⁶¹ Ως προς τη χρήση «δύστροπων» γλωσσών στην σχολική διδασκαλία αξίζει να αναφερθούμε στη θέση των Bourdier και Passeron οι οποίοι, μέσα στη λειτουργία του συστήματος σχέσεων εκπαιδευτικών πρακτικών και ταξικών δομών που είχαν ορίσει, υποστήριξαν ότι η σχολική γλώσσα - που χαρακτήρισαν ως «αχρονικό αμάλγαμα» των προηγούμενων ιστορικών φάσεων, δεν είναι μεν κάποια από τις γλώσσες που μιλούν οι κοινωνικές τάξεις αλλά μία γλώσσα προσφιλής και διαχειρίσιμη από την αστική τάξη και ταυτόχρονα μία γλώσσα ξένη και

υψηλή εγκατάλειψη του σχολείου από τα παιδιά, από την πρώτη κιόλας δημοτικού, σύμφωνα με τα στοιχεία της εποχής, όταν από τα 100 παιδιά που εγγράφονταν στην πρώτη τάξη του δημοτικού τα 30 κατάφερναν να προχωρήσουν στο γυμνάσιο και, από αυτά, τα 14 αποφοιτούσαν ενώ μόνο 3 να εισαχθούν στην ανώτατη εκπαίδευση εκ των οποίων οι δύο θα πάρουν πτυχίο. Δηλαδή ουσιαστικά, από το εκπαιδευτικό σύστημα, οι συμμετέχοντες στην εκπαιδευτική διαδικασία (εκπαιδευόμενοι) ωφελούνταν σε ποσοστό 14% με προοδευτική παραγόμενη αξία μέχρι 2%.¹⁶²

Εν τω μεταξύ είχαν διαμορφωθεί δύο παιδαγωγικά ρεύματα, ένα παραδοσιακό και ένα προοδευτικό. Κάθε προσπάθεια εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης εν τέλει καταπνιγόταν από την εφαρμογή των ιδεών των υπερασπιστών της παραδοσιακότητας.¹⁶³

Ο συγκεντρωτισμός, επίσης, αποτέλεσε κυρίαρχο στοιχείο της εκπαιδευτικής πολιτικής, αφού το εκάστοτε κατεστημένο επιστρατεύοντας την “συγκεντρωτική κρατική μηχανή” κατάφερνε, με μεγάλη επιτυχία, να έχει τον πλήρη έλεγχο των εκπαιδευτικών πραγμάτων (μεθόδων διδασκαλίας, εκπαιδευτικού προγράμματος, διορισμούς προσωπικού, ιδεολογία κ.λπ.).¹⁶⁴ Η αρχαιολατρεία και η κυριαρχική θέση της Εκκλησίας ήταν οι κύριες σταθερές που καθόριζαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα μέχρι τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Όλες οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού προγράμματος ανακόπτονταν από τον πολιτισμικό συντηρητισμό του ακαδημαϊκού και πολιτικού χώρου.

Το αίτημα για ανάπτυξη της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης

Μετά τον Β' Π.Π. οι νέες επιστημονικές εφαρμογές στην παραγωγή επέφεραν την βιομηχανική αυτοματοποίηση που, όμως, απαιτούσε ειδικευμένο εργατικό και τεχνικό προσωπικό, με ανώτερη επαγγελματική κατάρτιση. Βασική ανάγκη της σύγχρονης παραγωγής ήταν η ανάλογη στελέχωση με ειδικούς, οπότε η εκπαίδευση εξαπλώθηκε στα πλατιά στρώματα του πληθυσμού. Η ανάπτυξη της παιδείας και ιδιαίτερα πάνω σε θέματα των επιστημών και των εξειδικευμένων τεχνικών επαγγελμάτων, αποτέλεσε διεθνή τάση της μεταπολεμικής εποχής, περισσότερο στις οικονομικά προηγμένες χώρες, αλλά και για όσες ήθελαν να αναπτύξουν την βιομηχανία τους.

δυσνόητη για τα παιδιά των λαϊκών τάξεων. Αυτός ο κρυφός μηχανισμός σκοπό έχει να κρατάει τις αποστάσεις του κάθε παιδιού από την σχολική επιτυχία υπενθυμίζοντας τους, υποσυνείδητα, μέχρι που τους επιτρέπει η κοινωνική τους θέση να φθάσουν. Έτσι επιτυγχάνεται η αναπαραγωγή των κατεστημένων κοινωνικών δομών (l'ordre social). Βλ. σχετικά στο Bourdier Pierre et Passeron Jean Claude, *La Reproduction, Éléments pour une Théorie du Système D'Enseignement*, Les Editions de Minuit, Paris 1970, σ.134-166 .

162 Apostolopoulos, ό.π., σ. 163.

163 Στο ίδιο, σ. 162.

164 Στο ίδιο, σ. 164.

Στην Ελλάδα, το υπουργείο Παιδείας συγκέντρωσε υπό τον έλεγχό του τις τεχνικές και επαγγελματικές σχολές– εκτός από τα ναυτικά επαγγέλματα· έτσι το κράτος μπορούσε να παρεμβαίνει σε έναν τομέα που αφορούσε την πραγματική οικονομία και την επιστήμη, που είχε όμως αναπτυχθεί έξω από τα όριά του, κυρίως μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Η κυβέρνηση Καραμανλή το 1957 οργάνωσε μία “επιτροπή ειδικών” για να επεξεργαστεί το εκπαιδευτικό πρόβλημα. Η επιτροπή αυτή απαρτιζόταν από προσωπικότητες της εκπαίδευσης και οικονομικούς και επιστημονικούς παράγοντες, αρκετοί εκ των οποίων είχαν προοδευτικό – όχι όμως ριζοσπαστικό, ιδεολογικό προσανατολισμό. Στις αρχές του 1958 συντάχθηκε μία σχετική έκθεση, που παραδόθηκε από τον Ευάγγελο Παπανούτσο στον πρωθυπουργό. Οι προτάσεις της έκθεσης εμπεριείχαν τους κύριους άξονες της μεταρρύθμισης του 1964 και απεικόνιζαν την οριακή προοδευτική πρόθεση των διαφόρων τάσεων της αστικής τάξης.¹⁶⁵ Το 1959 η νέα καραμανλική κυβέρνηση προχώρησε σε ρυθμίσεις σχετικές με την τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση, απαντώντας στο σχετικό αίτημα ολόκληρου του πολιτικού κόσμου, από την Αριστερά μέχρι και τους αντιδραστικούς κύκλους της Δεξιάς.

Στο ίδιο μεταρρυθμιστικό πλαίσιο εντάχθηκαν και κάποιες μεταβολές στη μέση εκπαίδευση. Το εξατάξιο γυμνάσιο χωρίστηκε σε δύο τριετείς βαθμίδες, με την δεύτερη να καθορίζεται από επτά κατευθύνσεις: γενική, τεχνική, γεωργική, οικονομική, ναυτική, ξένων γλωσσών, οικιακής οικονομίας, οι οποίες μόνον κατ' όνομα διέφεραν μεταξύ τους, γιατί ουσιαστικά η ιεράρχηση των μαθημάτων παρέμενε η ίδια και το περιεχόμενο κράτησε τον ελληνοχριστιανικό χαρακτήρα του. Τα απολυτήρια από τα σχολεία αυτά ήταν ισότιμα.¹⁶⁶

Παράλληλα με τα «τεχνικά» γυμνάσια ιδρύθηκαν και δέκα τεχνικές σχολές που όμως λειτούργησαν με ελάχιστα καταρτισμένο εκπαιδευτικό προσωπικό και με τις ισχνές δαπάνες που προέβλεπε ο προϋπολογισμός για την τεχνική εκπαίδευση.¹⁶⁷ Με την αμερικανική τεχνική βοήθεια ιδρύθηκε τότε η Σχολή Εκπαιδύσεως Λειτουργών Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαιδύσεως (ΣΕΛΕΤΕ). Ήταν η εποχή που ξεκίνησαν οι διαδικασίες ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ,¹⁶⁸ οπότε η χώρα όφειλε, προκειμένου να συνοδοιπορήσει με τις οικονομίες των χωρών της κοινότητας και να γίνει ανταγωνιστική, να προετοιμάσει το ανθρώπινο δυναμικό που θα ανταποκρινόταν άξια στις μελλοντικές προκλήσεις.¹⁶⁹

165 Δημαράς, ό.π., σ. 224-225.

166 Στο ίδιο, σ. 229 και Σωτηρίου Κ., «Η παιδεία τα τελευταία πενήντα χρόνια», ό.π., σ. 19-20. .

167 Σωτηρίου Κ., «Η παιδεία τα τελευταία πενήντα χρόνια», ό.π., σ. 20.

168 Δημαράς, ό.π., σ. 227.

169 Ο Παπανούτσος τονίζει ότι το κύριο παιδευτικό αίτημα της εποχής, που έπρεπε να απασχολεί τους παιδαγωγούς, δεν ήταν η εκπαιδευτική μέθοδος αλλά το είδος ανθρώπου – με τι ιδέες, αισθήματα, προσόντα και βλέψεις - όφειλε να διαπλάσει και να παραδώσει στην κοινωνία το σχολείο, σύμφωνα με το αίτημα των καιρών,

Εκσυγχρονιστικές θεωρίες: Επενδύοντας στο ανθρώπινο κεφάλαιο

Η εκπαίδευση λοιπόν, αποτέλεσε βασικό εργαλείο της οικονομικής ανάπτυξης των σύγχρονων χωρών, όταν τα εκπαιδευτικά προγράμματα προσαρμόστηκαν στις νέες παραγωγικές απαιτήσεις. Τα μη προνομιούχα στρώματα της κοινωνίας, τότε, ήλπισαν στη δυνατότητα της παροχής ίσων ευκαιριών που μπορούσε να τους παρέχει η μόρφωση.¹⁷⁰

Μερίδα Αμερικανών διανοουμένων διατύπωσαν την θεωρία του εκσυγχρονισμού, ένα σχέδιο αναμόρφωσης των παραδοσιακών (traditional), υπανάπτυκτων κοινωνιών της Αφρικής, Μέσης Ανατολής, Ασίας, σύμφωνα με το παράδειγμα των αναπτυγμένων κοινωνιών του Δυτικού κόσμου. Στην θεωρία αυτή ο εκσυγχρονισμός συνεπάγεται δημοκρατία, ισότητα, επιστημονική πρόοδο, οικονομική ανάπτυξη και λαϊκή κυριαρχία, γιατί οι εκσυγχρονιστές ενδιαφέρονται για την βελτίωση των πολιτών και κυρίως των χαμηλότερων τάξεων.¹⁷¹ Εδώ λοιπόν αναφέρεται και η ανάγκη γενίκευσης της δημόσιας εκπαίδευσης. Οποιαδήποτε χώρα μπορεί να προοδεύσει μόνο μέσω της τεχνολογικής και επιστημονικής γνώσης που εδραιώνουν την οικονομική ανάπτυξη, η οποία με τη σειρά της, επιτυγχάνεται με την εκβιομηχάνιση και το υψηλό επίπεδο διαβίωσης.¹⁷² Πρόκειται για μία αισιόδοξη σύλληψη που έδωσε βήμα στην νεοαποικιακή πολιτική των Η.Π.Α., μέσω της οποίας εδραίωσαν την στρατιωτική και οικονομική κυριαρχία τους στις νέες χώρες, αντικαθιστώντας το προπολεμικό αποικιακό καθεστώς με την νέου είδους εξάρτηση από την μητρόπολη.¹⁷³

Η θεωρία του “ανθρώπινου κεφαλαίου” που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1960 συνδέθηκε με μία ευρύτερη προσπάθεια καταπολέμησης της φτώχειας και εκσυγχρονισμού των αναπτυσσόμενων χωρών και θεμελιώθηκε πάνω στην ιδέα ότι η επένδυση ενός κράτους στο ανθρώπινο κεφάλαιό του θα αποδώσει μακροπρόθεσμα περισσότερα από ό,τι οι επενδύσεις σε άλλους πόρους.¹⁷⁴ Η θεωρία αυτή βρήκε έδαφος στην αναπτυξιακή πολιτική των Αμερικανών εκσυγχρονιστών που πίστευαν ότι ένα σωστό εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να συμβάλει στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη των υπανάπτυκτων χωρών, διοχετεύοντας το αναγκαίο, σωστά ειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό, στην παραγωγική διαδικασία. Έτσι το σχολείο και ιδιαίτερα η επαγγελματική εκπαίδευση, κατά τη δεκαετία του 1960 αποτέλεσε στις χώρες αυτές

βλ. άρθρο Ε.Παπανούτσου «Αλλαγή Προοπτικής» στην εφημ. *Το Βήμα*, 5.1.1961.

170 Schultz T.W., *Η οικονομική αξία της εκπαίδευσης*, Παπαζήσης 1972 Αθήνα, σ. 50.

171 Gilman Nils. *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*, Baltimore, John Hopkins University Press, 2003, σ. 1.

172 Gilman, *ό.π.*, σ. 1-2.

173 Στο ίδιο, σ. 11-12 και 30-32.

174 Shultz T., «Investment in Human Capital», στο *American Economy Review*, τ.51, March 1961, σ. 3-7.

το βασικό μέσο επίτευξης της μετεξέλιξης των κατοίκων τους σε δυτικές κοινωνίες Η ανάπτυξη μέσω της εκπαίδευσης, την ίδια εποχή, γέννησε στα φτωχά και χαμηλότερα στρώματα προσδοκίες για τη δυνατότητα ύπαρξης ίσων ευκαιριών σε μία κοινωνία όπου η αξιοκρατία θα αποτελούσε εφελτήριο ανοδικής κινητικότητας.¹⁷⁵

Στην Ελλάδα οι παραπάνω θεωρίες επηρέασαν την εκπαιδευτική πολιτική της Δεξιάς αλλά και της Αριστεράς και αποτέλεσαν την *φιλελεύθερη άποψη που συνίσταται από στοιχεία της ελευθερίας, ισότητας των ευκαιριών, αξιοκρατίας, εκδημοκρατισμού και ατομισμού*.¹⁷⁶ Ο βουλευτής της Ε.Ρ.Ε. Παναγιώτης Γυιόκας, σε ομιλία του στο πλαίσιο της ψήφισης του νομοσχεδίου για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, αναφέρεται άμεσα στην εκσυγχρονιστική θεωρία και τον Walter W. Rostow,¹⁷⁷ για να τεκμηριώσει τις θέσεις του για την εκπαιδευτική πολιτική.¹⁷⁸ Την ίδια εποχή ο νεοφερμένος στην Ελλάδα οικονομολόγος Ανδρέας Παπανδρέου, με πολλά υποσχόμενη ακαδημαϊκή καριέρα στα αμερικανικά πανεπιστήμια, είχε κατανοήσει τις μοντέρνες θεωρίες που συνέδεαν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα μιας χώρας με την ευρύτερη ανάπτυξή της και η επίδρασή τους στη σκέψη του είναι καταφανής στην καταγραφή του οράματός του για μία ελληνική οικονομική και κοινωνική αναγέννηση.¹⁷⁹

Ήδη αναφέραμε ότι στο πλαίσιο της γενικής ανασυγκρότησης της χώρας, περιλαμβάνονται δύο προσπάθειες εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού συστήματος, το 1959 και το 1964. Ωστόσο αυτές οι δύο προσπάθειες παρέμειναν δέσμιες ενός οικονομικο-πολιτικού συστήματος χωρίς συγκεκριμένο αναπτυξιακό πρόγραμμα εκβιομηχάνισης. Η οικονομία δεν σκόπευε να αλλάξει δραματικά τον μεταπρατικό χαρακτήρα της και βασιζόταν σε έναν συνεχώς διογκούμενο δημόσιο τομέα, στους άδηλους πόρους και μία καχεκτική βιομηχανία που εξασφάλιζαν στην κυρίαρχη αστική τάξη ικανοποιητικά κέρδη και στα χαμηλότερα στρώματα τα απαραίτητα για τη διαβίωσή τους. Τρεις παράγοντες μπορούμε να διακρίνουμε ως υπεύθυνους για τη σοβαρή καθυστέρηση του εκσυγχρονισμού της ελληνικής εκπαίδευσης, και την αποστροφή της για την επαγγελματική παιδεία :

175 Προβατά Ανθή, *Ιδεολογικά ρεύματα, πολιτικά κόμματα και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1950-1965*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 33.

176 Στο ίδιο, σ. 39.

177 Ο Walter Whitman Rostow ήταν Αμερικανός οικονομολόγος και πολιτικός αξιωματούχος. Μετά τον Β'Π.Π. εισήγαγε την αναπτυξιακή θεωρία του στην οποία στηρίχθηκαν οι «εκσυγχρονιστικές θεωρίες» στις οποίες αναφερόμαστε εδώ. Υπέρμαχος του καπιταλισμού και της ελεύθερης αγοράς και επίμονος αντικομμουνιστής είχε ανάμειξη στους χειρισμούς των Η.Π.Α. κατά του Βιετνάμ, από την θέση του κυβερνητικού συμβούλου σε θέματα Εθνικής Ασφάλειας που κατείχε στην κυβέρνηση του Λίντον Τζόνσον.

178 Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΚΗ' 4.9.1964.

179 Παπανδρέου Α., *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, Λιβάνης, Αθήνα 2006, σ.180-181.

α) την ξένη επέμβαση που, μέσω της οικονομικής βοήθειας, όρισε το είδος της εκβιομηχάνισης της χώρας, προτιμώντας την βραδεία εκβιομηχάνιση και την παραμονή των λαϊκών στρωμάτων στην αγροτική οικονομία,¹⁸⁰

β) την χαμηλής έντασης βιομηχανία που δεν απαιτούσε σημαντικής κλίμακας εξειδικευμένο καταμερισμό της εργασίας,¹⁸¹

γ) την κυρίαρχη ελληνική κουλτούρα, στο περιορισμένο φαντασιακό της οποίας είχε εντυπωθεί η απαξίωση κάθε χειρωνακτικού και τεχνικού επαγγέλματος και η πίστη στη μοναδική αξία της «ανθρωπιστικής» εκπαίδευσης.¹⁸²

180 Προβατά, *ό.π.*, σ. 47-49.

181 Στο ίδιο, σ. 43-44.

182 βλ. σχετ. Στο Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 570-571, στο Παπανούτσος Ε.Π., *Αγώνες και Αγωνία για την Παιδεία*, Φυλιπότης, Αθήνα 1996, σ. 48-49 και Σωτηρίου Κ., «Ανθρωπιστική παράδοση και ανθρωπιστική παιδεία» στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, Προοδευτική Παιδεία*, Αθήνα 1966, σ. 290-293 και στο Δημαράς Α., «Σχολική εκπαίδευση - Οι νέες μεταρρυθμίσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, *ό.π.*, σ. 176.

Το νέο δυναμικό πρόσωπο της νεολαίας

Κριτική και απαξίωση του προπολεμικού κόσμου

Η νεολαία της μεταπολεμικής περιόδου, σε παγκόσμια κλίμακα, ήταν σε κατάσταση ρήξης και σύγκρουσης με το παραδοσιακό ηθικό και πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γαλουχήθηκε. Από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '50, οι νέοι αδιαφορούσαν προκλητικά για την τακτοποιημένη ζωή των γονέων τους. Η γενιά αυτή που περιφρονούσε τον καθωσπρεπισμό και την συμβατική ηθική των ενηλίκων, συχνά αποκαλούνταν από τους μεγαλύτερους ως η γενιά της οικονομικής ανάπτυξης.¹⁸³ Η νεανική κουλτούρα και οι πρακτικές των νέων της μεταπολεμικής γενιάς, ιδιαίτερα αυτής των '60s προκαλούσαν αλλεπάλληλα σοκ στη συντηρητική μερίδα του πολιτικού, του ακαδημαϊκού αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου. Για την κατεστημένη τάξη, που παρακολουθούσε έντρομη τον κάθε νεωτερισμό, η κραυγαλέα αυτή νεανική διαφοροποίηση στο ντύσιμο, τη διασκέδαση, την πολιτική δραστηριότητα, τις φιλοσοφικές ανησυχίες¹⁸⁴ συνιστούσε ένα πρόβλημα που έχρηζε ιδιαίτερης διαχείρισης. Η ελληνική νεολαία των δεκαετιών 1950-1960 συμπεριφερόταν με αυξανόμενη απείθεια προς τις παραδοσιακές αξίες που αποτελούσαν τα θεμέλια του ελληνοχριστιανικού ιδεολογικού αρχιτεκτονήματος πάνω στο οποίο στηριζόταν η Ελλάδα της εθνικοφροσύνης.

Οι χαλαροί τρόποι συμπεριφοράς, που ενίοτε ξεπερνούσαν τα όρια της κοσμιότητας και περνούσαν στην αυθάδεια και την παραβατικότητα,¹⁸⁵ η διαφοροποιημένη ένδυση, η ομαδική διασκέδαση υπό τους έντονους ρυθμούς της μουσικής ροκ, η σεξουαλική ελευθεριότητα, η έντονη πολιτική διαμαρτυρία των φοιτητών και άλλων νεανικών συνομαδώσεων που εκφράζονταν με τη μόνιμη κριτική και καταγγελία των επιβεβλημένων κανόνων τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου βίου συναρθρώνουν μία ανατρεπτική έκφραση αμφισβήτησης του παραδοσιακού κόσμου των ενηλίκων.¹⁸⁶

Η πρωτοφανής ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας εκείνης της εποχής δεν αποτελούσε ελληνική πρωτοτυπία, αλλά γεγονός που εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ιστορικού φαινομένου παγκόσμιας εμβέλειας. Όπως παρατηρεί ο Κώστας Κατσάπης, μπορεί να πει κανείς ότι οι νέοι βίωναν πάνω σε όλο τον πλανήτη μία κοινή αίσθηση της ιστορίας (common sense of history).¹⁸⁷

183 Αβδελά Ε., «Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις: Ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* τ. 90, Αθήνα 2005, σ. 31.

184 Κατσάπης Κ., *Το «πρόβλημα νεολαία» Μοντέρνοι νέοι. Παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, Εκδόσεις Απρόβλεπτες, Αθήνα 2013, σ. 14.

185 Για τη «νεανική παραβατικότητα» βλ. Αβδελά, ό.π., σ. 31-36.

186 Κατσάπης, ό.π., σ. 18.

187 Στο ίδιο, σ. 20.

Το πρόβλημα της νεανικής ριζοσπαστικοποίησης σύντομα αποτυπώθηκε στον κινηματογράφο ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, σε πολλές χώρες του κόσμου, σε μια σειρά από ταινίες με θέμα την «απροσάρμοστη» έως και εγκληματική συμπεριφορά των νεαρών ηρώων τους.¹⁸⁸ Οι νέοι που γεννήθηκαν μετά το 1945, κυρίως στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης, μεγάλωσαν σε σχετικά καλές οικονομικές συνθήκες. Η γενικότερη ευμάρεια που απολάμβαναν οι γονείς τους επέτρεψαν σε αυτά τα παιδιά, ακόμη και όταν εργάζονταν, να μην είναι υποχρεωμένα να συνεισφέρουν στο οικογενειακό ταμείο. Αυτή η συνθήκη κατέστησε τη νεολαία μία νέα και σημαντική αγοραστική δύναμη κι έτσι οι νέοι μπόρεσαν να ανακαλύψουν τα δικά τους υλικά και πολιτιστικά σύμβολα ταυτότητας.¹⁸⁹ Για πρώτη φορά η νεολαία αντιμετωπίστηκε ως ανεξάρτητο κοινωνικό υποκείμενο με πρωταγωνιστικό μάλιστα ρόλο. Οι νεανικές μειοψηφίες που επιτέθηκαν στο κατεστημένο των ενηλίκων κατά τη δεκαετία του 1950, προανήγγειλαν την πολιτιστική και πολιτική ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας, όπως συνέβη κατά τις επόμενες δύο δεκαετίες.¹⁹⁰ Μία ισχυρή ιδιοτυπία αυτής της νεανικής κουλτούρας ήταν ο διεθνής χαρακτήρας της. Τα νέα, οι τάσεις στο ντύσιμο και τη μουσική, οι καινούργιες ιδέες διαδίδονταν μέσω του παγκόσμιου τουρισμού, αλλά και μέσω του παγκόσμιου πανεπιστημιακού δικτύου που κατά τη δεκαετία του 1960 επέδειξε μία ικανότητα ταχύτατης διεθνούς επικοινωνίας.¹⁹¹

Οι καταπιεστικές πολιτικές συνθήκες και το άγχος της ενδεχόμενης καταστροφής είχαν καταβάλει τον κόσμο της ψυχροπολεμικής περιόδου, που ακόμη προσπαθούσε να ερμηνεύσει τα αίτια που οδήγησαν στη θηριωδία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο προβληματισμός και η ανησυχία για την ανορθολογική αντιμετώπιση της ανθρώπινης κατάστασης γεννούσαν περισσότερα άλυτα ερωτήματα που κατέκλυζαν τη φιλοσοφική σκέψη και την καλλιτεχνική δημιουργία των δεκαετιών '50 και '60. Η νεολαία δυσφορώντας από την καταπίεση, τους ιμπεριαλιστικούς πολέμους, την καταστολή κινητοποιείται όχι μόνο κατά του πολιτικού αλλά και του κοινωνικού και πολιτισμικού κατεστημένου. Πολιτική διαμαρτυρία, αντιπολεμικό κίνημα, αντιρατσιστικός αγώνας, σεξουαλική επανάσταση, μουσική ροκ και η μόδα των hippies εκφράζουν μια γενιά που απαιτούσε την επαναθεμελίωση της παγκόσμιας τάξης.

188 Η νεανική απόκλιση από το παραδοσιακό ηθικό πλαίσιο είχε μεγάλο αντίκτυπο στην θεματολογία της παγκόσμιας κινηματογραφικής δημιουργίας της δεκαετίας 1955-1965. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε μερικούς τίτλους κινηματογραφικών φιλμ ξεκινώντας από τα αμερικάνικα *Ο Ατίθασος* (1953), *Η ζούγκλα του μαυροπίνακα* (1955), *Επανάσταση χωρίς αιτία* (1955), *Πυρετός στο αίμα* (1961). Τα 400 χτυπήματα και το *A bout de souffle* (1959) στη Γαλλία, το βρετανικό *A taste of Honey* (1961), το ιαπωνικό *Cruel story of Youth* (1960) και τις κυριότερες ελληνικές κινηματογραφικές αναπαραστάσεις του Γ.Δαλιανίδη : *Ο κατήφορος* (1961) και *Νόμος 4000* (1962).

189 Hobsbawm E., *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ος αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, 2006 Αθήνα, σ. 420-421.

190 Στο ίδιο, σ. 415.

191 Στο ίδιο, σ. 419-420.

Η νεολαία αποτέλεσε τον αστάθμητο παράγοντα στις πολιτικές εξελίξεις και τους κυβερνητικούς σχεδιασμούς της μεταπολεμικής περιόδου.¹⁹² Οι κυβερνήσεις της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου εφάρμοσαν προληπτικά μέτρα χαλιναγώγησης των νέων από την «ηθική παρεκτροπή» που εκλαμβάνονταν ως μεγάλη απειλή για την κοινωνική ευταξία, αφού η εξαχρέωση, η απομάκρυνση από τις παραδοσιακές ηθικές αξίες μοιραία οδηγεί σε ανατρεπτικές ιδέες που αμφισβητούν τις κατεστημένες κοινωνικές και εξουσιαστικές ιεραρχίες.

Η δυναμική διεκδίκηση μιας καλύτερης ζωής

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 το εκπαιδευτικό πρόβλημα απασχολούσε όλο και περισσότερο την ελληνική κοινή γνώμη. Με αφορμή τον προβληματισμό για το μέλλον της ελληνικής παιδείας, στους κόλπους της νεολαίας ξεκίνησαν ζυμώσεις που οδήγησαν στην οργάνωση κινητοποιήσεων, κυρίως υπό τη μορφή ομαδικών εκδηλώσεων διαμαρτυρίας αλλά και μέσω κριτικής και καταγγελίας της κατάστασης στον τύπο.

Το φοιτητικό κίνημα έχει τις ρίζες του στις λαϊκές κινητοποιήσεις για το Κυπριακό, όπου συμμετείχε ενεργά κατά την περίοδο 1953-1956. Ήταν η εποχή που μαζικοποιήθηκε και σταδιακά προσανατολίστηκε στην οργάνωσή του, στοχεύοντας στην προβολή και την επίλυση των δικών του προβλημάτων. Το 1954 ανασυγκροτήθηκε η Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων Πανεπιστημίων Αθηνών (ΔΕΣΠΑ) που το 1957 οργάνωσε το πρώτο Πανσπουδαστικό Συνέδριο.¹⁹³ Η διοργάνωση αυτή ήταν αποτέλεσμα της δυσφορίας που διακατείχε τον φοιτητικό κόσμο, ενώ στο Β' Πανσπουδαστικό Συνέδριο πια τα αιτήματα και οι διεκδικήσεις των φοιτητών εκλαϊκεύτηκαν. Οι φοιτητές διαμαρτύρονταν για την κακή λειτουργία των σχολών, τα απαρχαιωμένα προγράμματα σπουδών, τις οικονομικές επιβαρύνσεις με τα δίδακτρα, τα συγγράμματα, τα εξέταστρα, την κρατική αδιαφορία προς τους φτωχούς φοιτητές, τις διώξεις για τα φρονήματα.¹⁹⁴

Το 1956 ιδρύθηκε ο Σύλλογος Εργαζομένων Φοιτητών και Σπουδαστών (Σ.Ε.Φ.Σ.), ενώ, ήδη από το 1955, είχε ξεκινήσει η έκδοση της φοιτητικής εφημερίδας *Πανσπουδαστικής* με τη συμμετοχή της Νεολαίας της ΕΔΑ (Ν.ΕΔΑ).¹⁹⁵ Την ίδια εποχή παράλληλα με το φοιτητικό κίνημα αναπτύσσονταν το μαθητικό κίνημα και συγκροτήθηκε το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα που συντόνιζε τη δράση των εργαζομένων νέων.¹⁹⁶

192 Αβδελά, ό.π., σ. 32

193 Μητροφάνης Γ., «Το φοιτητικό κίνημα. Πολιτικά κινήματα-Οργανώσεις νεολαίας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ. 143.

194 Δημαράς, ό.π., σ. 230.

195 Μητροφάνης, ό.π., σ. 145.

196 Κατσάπης, *Το πρόβλημα νεολαία*, ό.π., σ. 24.

Μετά τις ιστορικές εκλογές του 1961, ξεκίνησε ένα κύμα έντονης διαμαρτυρίας με απεργίες, διαδηλώσεις, καταλήψεις, απεργίες πείνας στις οποίες συμμετείχαν τόσο φοιτητές και μαθητές όσο και οι εκπαιδευτικοί. Τα κύρια συνθήματα που ακούγονταν ήταν “15% για την Παιδεία”, “προίκα στην Παιδεία και όχι στη Σοφία”, “να σπουδάσουν και οι φτωχοί”.¹⁹⁷ Καθώς μάλιστα το νεολαιίστικο κίνημα διεκδικούσε όχι μόνο αιτήματα που αφορούσαν την εκπαίδευση, αλλά και τον εκδημοκρατισμό της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, συγκρούστηκε με το πολιτικό και ακαδημαϊκό κατεστημένο και οι αγώνες για την εκπαίδευση και τη δημοκρατία ενοποιήθηκαν.¹⁹⁸ Το 1963 στο Δ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο ιδρύεται η Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδος (ΕΦΕΕ) που έκτοτε αποτελεί την ανώτερη οργανωτική έκφραση του ελληνικού φοιτητικού κινήματος.¹⁹⁹

197 Δημαράς Α., «Σχολική Εκπαίδευση-Οι νέες μεταρρυθμίσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 176-177.

198 Κατσάπης, ό.π., σ. 29.

199 Μητροφάνης, ό.π., σ. 144.

Μέρος Γ

Προσδοκίες και φιλοδοξίες της εργαζόμενης νεολαίας

Εργαζόμενη νεολαία

Οι ήρωες της ανάγκης

Μετά τους δύο πολέμους συγκεντρώθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα χιλιάδες φτωχές οικογένειες ανθρώπων που είτε καταστράφηκαν οι περιουσίες τους, είτε έμειναν χωρίς δουλειά, είτε διώκονταν για τα πολιτικά τους φρονήματα. Τα παιδιά αυτών των οικογενειών προσέφεραν το φθινό, ανασφάλιστο και πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό που χρειαζόταν η ανασυγκροτούμενη εργοδοσία της εποχής εκείνης. Τα ανήλικα μέλη της φτωχής οικογένειας έπρεπε να εργασθούν, αφού ακόμη και το χαμηλό μεροκάματό τους αύξανε το εισόδημά της και κάλυπτε κάποιες ανάγκες.

Οι ανήλικοι εργαζόμενοι ήταν συνήθως ανασφάλιστοι, καθώς οι εργοδότες αρνούνται να τους εφοδιάσουν με το νόμιμο βιβλιάριο εργασίας, ή «βιβλιάριο ανηλίκων», όπως και λέγονταν τότε, που εξασφάλιζε την ασφαλιστική κάλυψη των νέων σε περίπτωση εργατικού ατυχήματος.²⁰⁰ Σε αυτό το εργασιακό καθεστώς, με ανύπαρκτο ακόμη τον νεανικό συνδικαλισμό, τα παιδιά αναγκάζονταν να υποκύψουν στην παρανομία.²⁰¹

Η εποχή που άνθιζε η παιδική εργασία δεν είναι τόσο μακρινή, αφού οικεία ηχούν ακόμη στα αυτιά μας φράσεις, όπως “το παιδί του μανάβη” ή “στείλε τον καφέ με το μικρό”. Ο μικρός αυτός λοιπόν ήταν συνήθως ένας πιτσιρίκος που έτρεχε ολημερίς στους δρόμους, μεταφέροντας τα εμπορεύματα του μαγαζιού στις πελάτισσες νοικοκυρές ή σερβίροντας τους καφέδες στα εμπορικά μαγαζιά της γειτονιάς. Η παιδική εργασία, μέχρι και την δεκαετία του 1970, ήταν συνηθισμένο γεγονός για τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα.²⁰²

Ο ελληνικός κινηματογράφος ως τεκμήριο της πραγματικότητας

Στις ελληνικές ταινίες των δεκαετιών 1950, 1960 που βρίθουν αναπαραστάσεων της παιδικής εργασίας, ως φαινομένου φυσιολογικού και απόλυτα ενταγμένου στην καθημερινότητα της αστικής ζωής, σποραδικές είναι οι αναφορές στη νυχτερινή εκπαίδευση των μικρών βιοπαλαιστών, κυρίως στα λαϊκά δράματα. Η γενικότερη αντίληψη που αποκομίζουμε από την σχετική κινηματογραφική απεικόνιση ταυτίζεται με τις αφηγήσεις των ανθρώπων που έζησαν εκείνη την εποχή, παρότι, σχεδόν πάντα, οι ταινίες αυτές αφηγούνται τις ιστορίες των ηρώων τους σε ένα ακραία μελοδραματικό τόνο.

²⁰⁰ *Μαθητική*, φ.7, 27.11.1963, σ. 3,4.

²⁰¹ Καλαφάτης Θ. «Το κίνημα των μαθητών της νύχτας 1962-1967 και η συμβολή του Χρήστου Ρεκλείτη» στο *Χρήστος Ρεκλείτης 1937-2014-Πρώτος στους αγώνες της νεολαίας, της δημοκρατίας, των εργαζομένων*, ΕΜΙΑΝ, Αθήνα 2014, σ. 12.

²⁰² Για την παιδική εργασία της εποχής βλ.σχετ., Βαλασσόπουλος Ε., ό.π., σ. 204-205.

Η εμβληματικότερη κινηματογραφική ενσάρκωση του εργαζόμενου παιδιού από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της δεκαετίας του '60 έγινε από τον ηθοποιό Βασίλη (Βασιλάκη) Καΐλα στην ταινία *Ο λουστράκος* (1962) της Μαρίας Πλυτά. Ο πρωταγωνιστής, ένας ανήλικος λούστρος που εργάζεται για να βοηθήσει την υπηρέτρια μητέρα του, σε ολόκληρο το έργο βιώνει την ταξικότητα και παλεύει με πείσμα για να ξεπεράσει τα εμπόδια που θέτουν στο δρόμο του οι εκάστοτε κοινωνικές διακρίσεις. Από τις σημαντικότερες στιγμές της ταινίας είναι η σεκάνς όπου ο μικρός ήρωας μπαίνει ως μαθητής στην αυλή του νυχτερινού δημοτικού σχολείου, που συστεγάζεται με το Α' Νυχτερινό Γυμνάσιο Κυψέλης και από όπου, μερικά χρόνια αργότερα, εξέρχεται, πάντα κρατώντας μαζί με τα βιβλία του το κασελάκι του λούστρου. Ο ήρωας ακάθεκτος συνεχίζει τις σπουδές του ως εργαζόμενος φοιτητής και εντέλει καταφέρνει να βγει από τα Προπύλαια του Πανεπιστημίου πτυχιούχος της ιατρικής σχολής. Στον *Εμποράκο* (1967), ο ίδιος ηθοποιός παριστάνει έναν τετραπέρατο μικροπωλητή του δρόμου που το βράδυ σπουδάζει, «για να προκόψει στη ζωή του». Στο λαϊκό δράμα *Φτωχογειτονιά Αγάπη μου* (1969) του Απόστολου Τεγόπουλου, ο πρωταγωνιστής Νίκος Ξανθόπουλος αναλαμβάνει υπό την προστασία του έναν μικρό ορφανό αλητάκο εξασφαλίζοντάς του τη θέση σερβιτόρου στο γειτονικό καφενείο, αλλά μην παραλείποντας ταυτόχρονα να τον εγγράψει στο νυχτερινό σχολείο για να μορφωθεί. Ο ίδιος ο Ξανθόπουλος, σε άλλη ταινία του Τεγόπουλου (*Εσένα μόνο αγαπώ* 1970), ομολογεί ότι ο πατέρας του τον έστειλε στο νυχτερινό, για «να δει Θεού πρόσωπο» και σε επόμενη σκηνή αμυνόμενος στην μεγαλοαστική αλαζονεία, με υπερηφάνεια ξεστομίζει πως, όταν οι καλοαναθρεμμένοι γόννοι γλεντούσαν ή χαρτόπαιζαν μέχρι το ξημέρωμα, εκείνος ξενυχτούσε πάνω στα βιβλία, ώστε «να ανοίξει τα μάτια του και να μπορεί να βοηθήσει τον διπλανό του». Στο *Ξύλο βγήκε από τον Παράδεισο* (1959) του Αλέκου Σακελλάριου, ο καθηγητής φιλόλογος Δημήτρης Παπαμιχαήλ, αγανακτισμένος από την αναιδή συμπεριφορά των κακομαθημένων πλουσίων μαθητριών του κολεγίου, αντιπαραβάλλει στους κακούς τους τρόπους την ευπρέπεια που συνάντησε όταν δίδασκε στα νυχτερινά γυμνάσια, από τα «χλωμά παιδιά που ζουν σε υγρά, σκοτεινά υπόγεια, που το πρωί κάνουν τους χαμάληδες ... και τη νύχτα μελετούν με ένα σπαρματσέτο πάνω σε κιβώτια και γκαζοντενεκέδες». Στην ταινία *Στοργή* (1965) του Ερρίκου Θαλασσινού, ο ορφανός από πατέρα Νικολάκης, όταν η μητέρα του αρρωσταίνει και παύει να εργάζεται ως υπηρέτρια, τακτοποιεί τα οικογενειακά προβλήματα πιάνοντας δουλειά σε βενζινάδικο, χωρίς όμως να παραλείψει τη μετεγγραφή του από το ημερήσιο στο νυχτερινό σχολείο για να συνεχίσει τις σπουδές του.

Από τα κινηματογραφικά παραδείγματα προκύπτει ότι στο λαϊκό φαντασιακό, η ιδέα της εκπαίδευσης ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την προσωπική επαγγελματική, οικονομική και

συνεπώς ταξική ανέλιξη αλλά και με την ευρύτερη υλική, πνευματική και κοινωνική πρόοδο. Η θέληση και ο αγώνας για εκπαίδευση – κατ' επέκτασιν για βελτίωση της ζωής, προσδίδουν στους κοινωνικά αδικημένους αυτοπεποίθηση, ελπίδα και δύναμη για να καταπολεμήσουν την κατωτερότητά τους.

Το προφίλ του νυχτερινού μαθητή

Από το μεροκάματο στα θρανία

Στα νυχτερινά σχολεία φοιτούσαν εργαζόμενοι νέοι, αγόρια και κορίτσια, ηλικίας από 8 έως 30 ετών, που δεν είχαν πρόσβαση στην ημερήσια εκπαίδευση λόγω των επαγγελματικών τους υποχρεώσεων. Οι νέοι αυτοί προέρχονταν από κοινωνικά στρώματα χαμηλού οικονομικού εισοδήματος και εργάζονταν είτε για να ενισχύουν με την πενιχρή αμοιβή τους το οικογενειακό εισόδημα είτε για να πληρώνουν τα έξοδα των σπουδών τους. Υπάρχουν περιπτώσεις παιδιών, συνήθως αδελφών ή συγχωριανών, που μετανάστευαν από την επαρχία σε κοντινά αστικά κέντρα με μοναδικό στόχο την απόκτηση του απολυτηρίου Γυμνασίου. Επειδή, μέχρι το 1965, τα δίδακτρα επιβάρυναν τον μαθητή (ετησίως στοίχιζαν από περίπου 700 δρχ. στα δημόσια γυμνάσια έως και 3.000 δρχ. στα ιδιωτικά),²⁰³ τα παιδιά αυτά αναγκάζονταν να εργάζονται για να εξασφαλίζουν τα έξοδα της εκπαίδευσης και της επιβίωσής τους στην πόλη. Το απολυτήριο Γυμνασίου, στην μεταπολεμική Ελλάδα, θεωρούνταν εχέγγυο επαγγελματικής εξέλιξης, επομένως οι νέοι που φοιτούσαν στα νυχτερινά Γυμνάσια επεδίωκαν με την απόκτηση του την βελτίωση της ζωής τους.²⁰⁴ Οι εργασίες που ασκούσαν, ως εργαζόμενοι μαθητές, συνήθως δεν είχαν καμία σχέση με την μελλοντική σταδιοδρομία που ονειρεύονταν. Οι μαθητές που αντιμετώπιζαν πρόβλημα βιοπορισμού, αξιοποιούσαν τον ελεύθερο χρόνο τους σπουδάζοντας ώστε να αποκτήσουν το εφόδιο που θα τους οδηγούσε σε μία αξιοπρεπέστερη επαγγελματική εξέλιξη στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα, ενώ άλλοι, οι πιο φιλόδοξοι, επιθυμούσαν να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους στο Πανεπιστήμιο.

Οι μαθητές της νύχτας δούλευαν ως οικοδόμοι, σερβιτόροι, λαντζέρηδες, εργάτες σε εργοστάσια και εργαστήρια, σε μπακάλικα, μανάβικα και άλλα μαγαζιά, μικροπωλητές του δρόμου, λούστροι, μαθητευόμενοι ράφτες, αρτοποιοί κ.ά.²⁰⁵ Από μαρτυρίες νυχτερινών μαθητών της εποχής και τα σύγχρονά τους έντυπα πληροφορούμαστε ότι το ωράριο εργασίας συχνά υπερέβαινε το νόμιμο οκτάωρο και έφτανε τις 10 ή και 12 ώρες. Οι μικροί εργαζόμενοι ήταν από τις 6 το πρωί, ή και νωρίτερα, στο πόδι για να εργασθούν μέχρι τις 5 και 6 ή και τις 7.30 το απόγευμα, όταν πια έκλειναν τα εμπορικά καταστήματα. Τα νυχτερινά μαθήματα ξεκινούσαν στις 7.15μμ, και διαρκούσαν μέχρι τις 10.30 μμ., οπότε πολλοί μαθητές έχαναν την πρώτη ώρα με αποτέλεσμα τη συγκέντρωση πλήθους απουσιών, γεγονός που συνεπάγονταν την

203 *Δρόμοι της Ειρήνης*, τ.47, σ. 15 & *Ελευθερία*, 12.12.1965, σ. 9 .

204 *Ελευθερία*, 14.1.1962, σ. 5.

205 Βαλασσόπουλος, ό.π., σ. 202-209.

αποβολή από τα μαθήματα. Οι επιτρεπόμενες απουσίες στο ημερήσιο σχολείο ήταν από 200 έως 300, ενώ για τους νυχτερινούς από 150 έως 230.²⁰⁶

Τέσσερεις νυχτερινοί μαθητές της δεκαετίας του 1960 κατέθεσαν μνήμες από την εμπειρία εκείνης της περιόδου. Ο Αιμίλιος Καλιακάτσος εργαζόταν σε τυπογραφείο, ο Νίκος Μανιός σε μανάβικο, ο Γιώργος Πολύζος σε γαλακτοπωλείο και ο Παναγιώτης Σκορδιάνος στο ξυλουργείο του πατέρα του. Ο Αιμίλιος και ο Γιώργος ήρθαν από την επαρχία στην Αθήνα, ο πρώτος μαζί με την οικογένειά του, ενώ τον δεύτερο τον έστειλαν για να εργασθεί και να ελαφρυνθούν τα οικογενειακά έξοδα. Ο Νίκος και ο Παναγιώτης γεννήθηκαν στην Αθήνα. Εκτός από τον Γιώργο που βρέθηκε μαθητής στο νυχτερινό *τυχαία*, όπως λέει, οι υπόλοιποι τρεις επέλεξαν να σπουδάσουν τη νύχτα έχοντας στόχο να συνεχίσουν σε ανώτερη εκπαιδευτική βαθμίδα.

... Στα νυχτερινά υπήρχε υψηλότερο επίπεδο στις συζητήσεις. Διαβάζαμε ιστορία, πολιτικά κείμενα, οπότε στην τάξη κάναμε φιλοσοφικές συζητήσεις και αν ο καθηγητής ήταν δεκτικός το πηγαίναμε πολύ μπροστά. [...] Τα παιδιά της ηλικίας μου είχαν συναίσθηση της ταξικότητάς τους - γι' αυτό φούντωσε και το κίνημα, και στο σχολείο πήγαιναν για να σπουδάσουν. Η απόφαση να μορφωθούμε ήταν κοινωνική διέξοδος. Δεν το μετάνιωσα ποτέ. Το νυχτερινό μας έδινε ανάταση, μου έδωσε περισσότερα κίνητρα να σπουδάσω.²⁰⁷

Οι συνθήκες φοίτησης στα νυχτερινά γυμνάσια

Η μελέτη των μαθημάτων της επομένης ημέρας γινόταν τη νύχτα στο σπίτι ή κατά το μεσημεριανό διάλειμμα από την εργασία. Χρόνος για ξεκούραση δεν απέμενε καθόλου και τα γεύματα ήταν λιτά, αποτελούμενα από ψωμί και ελιά – στην κυριολεξία.²⁰⁸ Τους μήνες του χειμώνα όταν οι μαθητές ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν δίδακτρα, το φαγητό περιοριζόταν ακόμη και σε ένα δείπνο με λίγα στραγάλια.²⁰⁹ Το θέμα του υποσιτισμού και η οργάνωση και επιδότηση συσσιτίων ήταν μόνιμο αίτημα των εργαζόμενων σπουδαστών. Η φοίτηση στο νυχτερινό Γυμνάσιο, μετά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959, ήταν δυνατή εφόσον ο μαθητής προσκόμιζε στην Αστυνομία βεβαίωση εργασίας αρχικά και αργότερα το «βιβλιάριο ανηλίκων»,²¹⁰ για να πιστοποιηθεί η άσκηση επαγγέλματος. Καθώς α) η παιδική εργασία σε

206 *Δρόμοι της Ειρήνης*, ό.π.15.

207 Συνέντευξη Νίκου Μανιού.

208 *Ελευθερία*, 12.12.1965, σ. 9.

209 *Δρόμοι της Ειρήνης*, τ.47, σ. 14.

210 Το βιβλιάριο ανηλίκων αφορούσε την παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης στο εργαζόμενο παιδί, ενώ δεν υπήρχε πρόβλεψη υπολογισμού του χρόνου εργασίας ως συντάξιμου, από μαρτυρίες των Α.Κ. και Γ.Π..

πολλά επαγγέλματα ήταν παράνομη μέχρι κάποια ηλικία, β) μέχρι την εκλογή της Ένωσης Κέντρου ίσχυε το μέτρο του Πιστοποιητικού Κοινωνικών φρονημάτων,²¹¹ σε πολλές περιπτώσεις ήταν δύσκολη η τήρηση του μέτρου από τους γονείς, οπότε τα παιδιά εξωθούνταν στην αμάθεια.

Τα νυχτερινά μαθήματα παραδίδονταν σε πρόχειρες κτιριακές κατασκευές αμφίβολης ασφάλειας, ειδικότερα στις συνοικίες γύρω από το κέντρο της Αθήνας. Τα μαθήματα του Νυχτερινού Γυμνασίου Κοκκινιάς παραδίδονταν σε μία παράγκα όπου :

... όταν έβρεχε ο θόρυβος της βροχής στην τσίγκινη σκεπή μάς νανούριζε και συχνά κοιμόμαστε στο θρανίο, ενώ τα βράδια του χειμώνα τουρτουρίζαμε από το κρύο που έμπαινε από παντού.²¹²

Η καλύτερη περίπτωση ήταν η στέγαση των νυχτερινών σε κτίρια των ημερησίων σχολείων, όπως συνέβαινε και στα δύο νυχτερινά γυμνάσια όπου φοιτούσαν ο Γιώργος Πολύζος και ο Νίκος Μανιός, στις κεντρικές συνοικίες· συγκεκριμένα πρόκειται για τον 5ο Νυχτερινό Γυμνάσιο Αθηνών στη Νεάπολη Εξαρχείων²¹³ και το 10ο Νυχτερινό Γυμνάσιο Αθηνών στην περιοχή των Αμπελοκήπων, χωρίς όμως αυτό να αποτελεί κανόνα. Ο Παναγιώτης Σκοδριάνος μιλώντας μας για το νυχτερινό γυμνάσιο Νέας Ιωνίας που επίσης στεγαζόταν στις εγκαταστάσεις του ημερησίου γυμνασίου, αναφέρθηκε στο πρόβλημα του ανθυγιεινού περιβάλλοντος που δημιουργούνταν επειδή οι αίθουσες δεν προλάβαιναν να καθαρισθούν και να αερισθούν επαρκώς μεταξύ των πρωινών και των βραδινών μαθημάτων :

Η τάξη μύριζε άσχημα, έμπαινες μέσα και κρατούσες τη μύτη σου μέχρι να συνηθίσει η ανάσα στη βρώμα... δεν σου λέω για τις τουαλέτες, ούτε απ' έξω δεν περνάγαμε. Βλέπεις το σχολείο ήταν και ημερήσιο και δεν το καθάριζε κανείς.²¹⁴

Σχετικά με το διδακτικό προσωπικό των νυχτερινών κυριαρχεί η άποψη ότι, καθώς οι εκπαιδευτικοί αυτοί δεν αμείβονταν από το κρατικό ταμείο αλλά από τους ίδιους τους μαθητές τους, η επιλογή με κριτήριο τα πολιτικά τους φρονήματα ήταν λιγότερο αυστηρή. Από τις τέσσερις μαρτυρίες που συγκεντρώσαμε προκύπτει ότι οι μαθητές ξεχώριζαν κάποιους

211 Λιναρδάτος Σ., *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ.Δ' 1961-1964, Παπαζήση, Αθήνα 1986, σ. 341 & 406.

212 Συνέντευξη Αιμίλιου Καλιακάτσου.

213 Ακόμη και σε αυτά τα σχολεία οι συνθήκες δεν ήταν πάντα ιδανικές όπως στην περίπτωση που μαθητές του 5^{ου} Ν.Γ. καταγγέλλουν ότι έκαναν μάθημα στο οστεοφυλάκιο του ναού του Αγίου Νικολάου, Μαθητική, φ.11, 21/10/1964, σ.1.

214 Συνέντευξη Παναγιώτη Σκορδιάνου.

καθηγητές και είναι φανερό η ευχαρίστηση που αποκόμιζαν τα παιδιά κυρίως από τις συζητήσεις που γινόταν κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Ο γυμνασιάρχης έμενε έξω από αυτό σχήμα, καθώς ήταν ο άνθρωπος που καλούνταν να ελέγχει την «δύσκολη αυτή κατάσταση», οπότε θα έπρεπε να είναι πιο συντηρητικών αντιλήψεων.

Ο γυμνασιάρχης ήταν, κατά κανόνα, δεξιός. Μας είχε όρθιους μέσα στη νύχτα για προσευχή και μας έβγαζε κι έναν λόγο [περί εθνικοφροσύνης]. Επειδή εμείς κουνιόμασταν, γελάγαμε, ξέρεις τώρα παιδιά ήμασταν, μας φώναζε : ή αλήτες είστε ή κομμουνιστές – δηλαδή οι ζωηροί, δεν μπορούσαμε να είμαστε κάτι άλλο.²¹⁵

Αυτή είναι η εμπειρία του Αιμίλιου Καλιακάτσου στην Κοκκινιά – περιοχή που η αστυνομία επιτηρούσε ιδιαίτερα, αφού κατοικούνταν από υψηλό ποσοστό εργατικού πληθυσμού και υπήρχε κίνδυνος διάδοσης των κομμουνιστικών ιδεών. Οι περιγραφές του Νίκου Μανιού και του Γιώργου Πολύζου που φοίτησαν στα νυχτερινά γυμνάσια του κέντρου συμφωνούν ότι η αστυνόμευση εκεί ήταν σχετικά χαλαρή.:

Η παρουσία της αστυνομίας μέσα στο σχολείο ήταν εμφανής αλλά όχι καταπιεστική για όποιους ήταν ήσυχoi, σαφώς όμως και προσπαθούσαν να καταπνίξουν οποιαδήποτε δημοκρατική και κυρίως αριστερή κίνηση. Θυμάμαι, ας πούμε, όταν μας μοιράζανε ανακοινώσεις για να μην γραφτούμε στον ΣΕΜΜΕ με το επιχείρημα ότι οι πατεράδες του Ρεκλείτη και του Προβατά [ιδρυτικά στελέχη του συλλόγου] ήταν στο Ε.Α.Μ. και το Κ.Κ.Ε. και κάτι τέτοια.²¹⁶

Ο Παναγιώτης Σκορδιάνος, που φοιτούσε στο Ν.Γ. Νέας Ιωνίας στη μαρτυρία του αναφέρθηκε και σε ένα άλλο θέμα:

Στο σχολείο υπήρχαν χαφιέδες. Θυμάμαι ήταν μία μαθήτρια, πιο μεγάλη που δεν έκανε παρέα με κανέναν αλλά όλο έγραφε... έγραφε. Τι έγραφε; Λέγαμε ότι ήτανε βαλτή από την Ασφάλεια.²¹⁷

Από το 1961 μέχρι το 1963 παρατηρήθηκε δραστηριοποίηση ομάδων εντός των σχολείων, νυχτερινών και ημερησίων, οι οποίες επιδίδονταν στην αυστηρή στρατολόγηση μαθητών από κάθε σχολείο για την παρακολούθησιν και κατάδοσιν των συμμαθητών των.²¹⁸

215 Συνέντευξη Αιμίλιου Καλιακάτσου.

216 Συνέντευξη Γιώργου Πολύζου αλλά γίνεται αναφορά σε παρόμοια γεγονότα και στην *Μαθητική*, φ.18, 1/5/1966, σ.1.

217 Συνέντευξη Παναγιώτη Σκορδιάνου.

Προβλήματα και αιτήματα των μαθητών της νύχτας

Υψηλά δίδακτρα για κακές συνθήκες σπουδών

Σε συγκέντρωση του ΣΕΜΜΕ στο θέατρο Μουσούρη την 19/11/1962 συζητήθηκαν οι δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν οι εργαζόμενοι μαθητές και που εντοπίζονταν στην ανεπάρκεια του διδακτικού προσωπικού τόσο σε αριθμό όσο και σε αρμοδιότητα,²¹⁹ την παντελή έλλειψη υποτροφιών, την απαρχαιωμένη διδακτική ύλη που, όπως ισχυρίζονταν, περιείχε ανακρίβειες, ψεύδη και μαθήματα δευτερεύοντος ενδιαφέροντος που όμως καταλάμβαναν μεγάλο μέρος του προγράμματος.²²⁰ Οι συνθήκες αυτές υποβίβαζαν τον γυμνασιακό τίτλο, αφού ουσιαστικά αντιστοιχούσε σε σπουδές ελλιπούς περιεχομένου και χαμηλής ποιότητας σπουδών.

Οι μαθητές λοιπόν ζητούσαν αύξηση των σχολικών εγκαταστάσεων σε πλήθος και καταλληλότερα κτίρια, αύξηση και ανανέωση του διδακτικού προσωπικού, εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού προγράμματος και των διδακτικών βιβλίων και χορήγηση κρατικών υποτροφιών στους εργαζόμενους μαθητές.²²¹ Κατά την απογραφή του 1961 στην ελληνική επικράτεια λειτουργούσαν 79 νυχτερινά γυμνάσια εκ των οποίων τα 26 ήταν δημόσια και τα υπόλοιπα 53 ιδιωτικά. Στα δημόσια νυχτερινά φοιτούσαν περίπου 11.000 παιδιά και στα ιδιωτικά περίπου 9.000 μαθητές²²² που επιβαρύνονταν με 2.000 έως 3.000 δραχμές ετησίως για τα δίδακτρα τους.²²³

Άλλο σοβαρό πρόβλημα ήταν ο αριθμός των απουσιών που ήταν μικρότερος από αυτόν των ημερησίων γυμνασίων, δηλαδή 150 αρχικά και το 1964 περιορίστηκαν στις 40,²²⁴ ενώ οι εργαζόμενοι μαθητές συχνά έχαναν ώρες επειδή αργούσαν να προσέλθουν στο μάθημα έγκαιρα λόγω της εργασίας τους. Η αργοπορία οφειλόταν είτε στην υπέρβαση του ωραρίου είτε στο γεγονός ότι τα παιδιά συχνά εργάζονταν σε περιοχές που απέιχαν πολλά χιλιόμετρα από το σχολείο. Υπήρχαν μαθητές που χρησιμοποιούσαν δύο και τρία μεταφορικά μέσα για να

218 Από επιστολή δημοτικού συμβούλου Ν.Λιοσίων που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Αθηναϊκή» στις 14.6.1983, όπως παρατίθεται στο Λεντάκης, ό.π., σ.349.

219 Είχαν επανειλημμένα καταγγεληθεί περιστατικά καθηγητών που παρέδιδαν μάθημα εκτός της ειδικότητας τους όπως θεολόγος που δίδασκε μαθηματικά και καθηγήτρια αγγλικών στο μάθημα της γεωγραφίας, βλ. *Μαθητική*, φ.25, 22/3/1967, σ.4.

220 *Μαθητική*, φ.2, 2/12/1962.

221 Στο ίδιο.

222 ΕΣΥΕ, Επετηρίδα σχολικού έτους 1965-1966.

223 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, Χειρόγραφο προσχέδιο ομιλίας, *Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ΣΕΜΜΕ*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.305.00013-2 διαθέσιμο στο <http://62.103.28.111/askijpg/73/005.09.036.305.00013-2.jpg>, (τ.ε: 06/07/2020).

224 *Μαθητική*, φ.12, 25/11/1964.

φθάσουν από τη δουλειά στο σχολείο. Ο Παναγιώτης Σκορδιάνος στην αφήγησή του έκανε εκτενή αναφορά στις συνθήκες πρόσβασης στο σχολείο μετά τη δουλειά :

Ο πατέρας μου δεν ήθελε να σπουδάσω και επίτηδες με άφηνε από τη δουλειά στις 7.15μμ. Έφευγα τρέχοντας και νηστικός για το σχολείο· έφτανα με την ψυχή στο στόμα κάθε φορά. Το βράδυ τελειώναμε κατά τις δεκάμιση, παίρναμε το τραίνο από τη Νέα Ιωνία, κατεβαίναμε στο Μαρούσι, από το σταθμό ένα χιλιόμετρο περπάτημα για να προλάβουμε στην Κηφισίας το αστικό λεωφορείο για Πεντέλη. Έφτανα στο σπίτι ξυλιασμένος, ταλαιπώρος κατά τις δωδεκάμισι με μία τη νύχτα – έτρωγα κρύο φαΐ κάθε βράδυ και μετά έγραφα για το σχολείο.²²⁵

Όταν επισκέφθηκαν οι μαθητές τον Γ.Γ. του Υπουργείου Παιδείας, Ευάγγελο Παπανούτσο, για να διαμαρτυρηθούν για την άδικη μείωση των απουσιών, εκείνος τους «εκδίωξε»²²⁶ από το γραφείο του χωρίς να ακούσει το αίτημά τους. Η λύση στο πρόβλημα των απουσιών θα ήταν η εφαρμογή της εξάωρης εργασίας, χωρίς την μείωση των αποδοχών τους. Επί υπουργίας Γεωργίου Μπακατσέλου σε νομοσχέδιο του Υπουργείου Εργασίας προβλεπόταν εφαρμογή του μέτρου της 6ωρης εργασίας για τους νέους κάτω των 18 ετών που φοιτούσαν σε νυχτερινά γυμνάσια, χωρίς περικοπή της αμοιβής τους που θα πληρωνόταν κατά τα 3/4 από τον εργοδότη και το υπόλοιπο 1/4 από τον τότε Οργανισμό Απασχόλησης και Ανεργίας.²²⁷

Η έλλειψη σχολικών κτιρίων αποτελούσε μία από τις σοβαρότερες δυσλειτουργίες της νυχτερινής εκπαίδευσης και συχνά ωθούσε τα παιδιά στα ιδιωτικά νυχτερινά γυμνάσια όπου επιβαρύνονταν με τα έξοδα διδασκτρων και βιβλίων.

Άλλα αιτήματα ήταν μέρος των πάγιων σπουδαστικών διεκδικήσεων, όπως τα συσσίτια, οι παιδικές κατασκηνώσεις, η ίδρυση βιβλιοθηκών και λεσχών για την πνευματική και πολιτισμική ανάπτυξη και καλλιέργεια των μαθητών.

Μέχρι και την 21η Απριλίου 1967 δεν είχε ικανοποιηθεί καμία από τις παραπάνω απαιτήσεις των νυχτερινών μαθητών, παρά μόνο η δωρεάν φοίτηση και διανομή βιβλίων, κάποιες κρατικές υποτροφίες μόνο για τα δημόσια σχολεία και το δωρεάν μαθητικό εισιτήριο στις μετακινήσεις, μέτρα που είχαν ήδη εφαρμοσθεί από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964.²²⁸

225 Συνέντευξη Παναγιώτη Σκορδιάνου.

226 Στο ίδιο.

227 *Μαθητική*, φ.13, 15/12/1965.

228 Αναλυτικότερα για τα μέτρα της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης βλ. παρακάτω το ειδικό κεφάλαιο στο Μέρος Ε΄.

Το έβδομο έτος μαθημάτων

Τα κύρια αιτήματα λοιπόν των νυχτερινών μαθητών ήταν η κατάργηση του έβδομου έτους, η καθιέρωση εξάωρης εργασίας, η κρατική επιχορήγηση στα ιδιωτικά γυμνάσια και η αύξηση των δημοσίων γυμνασίων ώστε να μπορούν να δέχονται όλους τους μαθητές.²²⁹ Από όλα αυτά τα θέματα όμως το φλέγον ζήτημα που απασχολούσε περισσότερο τα εργαζόμενα παιδιά ήταν το έβδομο έτος φοίτησης, καθώς επιμήκυνε τον χρόνο σπουδών και αύξανε τα έξοδα φοίτησης κατά ένα χρόνο.

Με το Ν.Δ. 3971/1959²³⁰ η κυβέρνηση Καραμανλή στο πλαίσιο μίας υποτυπώδους εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που επιχείρησε, εστιάζοντας σε θέματα τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, θέσπισε την επταετή λειτουργία των νυχτερινών γυμνασίων, ρύθμιση που τέθηκε σε ισχύ με το Β.Δ. 617 τον Σεπτέμβριο 1961.²³¹

Η εφαρμογή του μέτρου της επταετούς φοίτησης στα νυχτερινά ανάγκασε πολλά παιδιά να εγκαταλείψουν τις σπουδές τους και να μην πάρουν ποτέ το απολυτήριο του γυμνασίου. Το μέτρο εφαρμόστηκε για την αναβάθμιση του γυμνασιακού τίτλου, αλλά στην πραγματικότητα προστέθηκαν κάποιες ώρες διδασκαλίας μαθημάτων δευτερεύουσας σημασίας, όπως ωδικής, τεχνικών, γυμναστικής, χωρίς να προβλέπονται περισσότερες ώρες διδασκαλίας πρακτικών μαθημάτων, όπως φυσικομαθηματικά, χημεία κ.α.

Η επιβάρυνση όμως της κατάστασης, έστω και για ένα μόλις παραπάνω έτος μαθημάτων, ήταν τόσο αβάσταχτη που ανάγκαζε τα παιδιά να παραιτηθούν από μια τόσο σημαντική για τη ζωή τους προσπάθεια. Ο Γιώργος Πολύζος και ο Παναγιώτης Σκορδιάνος δεν κατάφεραν να ολοκληρώσουν τις εγκύκλιες σπουδές τους στο σχολείο και λίγο πριν το τέλος, εξαντλημένοι από τις δύσκολες συνθήκες φοίτησης, εγκατέλειψαν τις σπουδές για τις οποίες είχαν κοπιάσει όλα τα προηγούμενα χρόνια:

[...] είμασταν 13 χρονών παιδιά, είχε κρύο, είμασταν κακοντυμένοι, με παπούτσια ακατάλληλα για τόσο δρόμο. Δεν τα λέω για να δικαιολογηθώ αλλά μόλις πήγα 18 χρονών τα παράτησα. Κουράστηκα· δεν μπορούσα άλλο και μου έχει μείνει παράπονο αυτό γιατί ήθελα να σπουδάσω, να γίνω καπετάνιος.²³²

και

229 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ανακοίνωσις ΣΕΜΜΕ*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.305.00014, ηλεκ.συνδ: <http://62.103.28.111/askijpg/73/005.09.036.305.00014.jpg> (τ.ε.:24.8.2020).

230 βλ. Ν.Δ.3971/7.9.1964 “Περί τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσεως, οργανώσεως της Μέσης εκπαίδευσεως και διοικήσεως της Παιδείας”, ΦΕΚ 187/Α/7.9.1959.

231 Β.Δ.617/1961, “Περί καθορισμού του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των εσπερινών γυμνασίων, ΦΕΚ 149/Α/11.9.1961.

232 Συνέντευξη Παναγιώτη Σκορδιάνου.

Εγκατέλειψα το σχολείο μόλις προστέθηκε το έβδομο έτος. Δεν μπορούσα άλλο να παρακολουθήσω, πήγα σε μία τεχνική σχολή που θα με βοηθούσε να ασκήσω ένα επάγγελμα και να βιοπορίζομαι.²³³

Ο ΣΕΜΜΕ συχνά αναφέρονταν με έμφαση στον ταξικό χαρακτήρα του μέτρου της επτάχρονης φοίτησης στα νυχτερινά γυμνάσια. Από την πλευρά τους οι εργαζόμενοι μαθητές συμφωνούσαν ότι η εφαρμογή του μέτρου στόχευε στην αποτροπή τους από τη φοίτηση στο σχολείο. Κυριαρχούσε η πεποίθηση ότι η επιμήκυνση των ετών σπουδών, συνδυαστικά με τις κακές συνθήκες φοίτησης και τις δυσκολίες διαβίωσης, θα έδιωχναν τους νεαρούς εργαζόμενους από το σχολείο. Ο Βασίλης Κωτούλας, αντιπρόεδρος του ΣΕΜΜΕ, θυμάται την δήλωση κάποιου υπουργού Παιδείας της Ε.Ρ.Ε. ότι «...τα νυχτερινά γυμνάσια δεν χρειάζονταν, γιατί έβγαζαν μορφωμένο προλεταριάτο και ότι αρκούσαν οι κατώτερες τεχνικές σχολές που δίδασκαν κάποιες δεξιότητες».²³⁴

233 Συνέντευξη Γιώργου Πολύζου.

234 Αφιερωματικός τόμος, *Χρήστος Ρεκλείτης 1937-2014-Πρώτος στους αγώνες της νεολαίας, της δημοκρατίας, των εργαζομένων*, ό.π., σ. 35-36.

Μέρος Δ

Συνδικαλισμός και μαθητική κινητοποίηση

Η ίδρυση του ΣΕΜΜΕ

Το καταστατικό του συλλόγου

Κατά την ίδρυση του Συλλόγου Εργαζομένων Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης (ΣΕΜΜΕ) συντάχθηκε και το σχετικό καταστατικό όπου ανακοινώθηκαν αναλυτικά οι σκοποί και ο τρόπος λειτουργίας του. Το καταστατικό αυτό²³⁵ εγκρίθηκε από το Πρωτοδικείο Αθηνών στις 2 Αυγούστου 1962.²³⁶ Στο πρώτο άρθρο αναφέρεται ότι έδρα του σωματείου είναι η Αθήνα, ενώ στο δεύτερο άρθρο του καταστατικού περιγράφονται οι σκοποί του που είναι :

- α) να προασπίζει τα συμφέροντα των εργαζομένων μαθητών
- β) να φροντίζει για την πνευματική και εκπαιδευτική εξύψωση των μελών του
- γ) η καλλιέργεια κλίματος αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας μεταξύ των νέων – μελών του συλλόγου
- δ) η δημιουργία συνθηκών ευμενούς αντιμετώπισης των εργαζομένων μαθητών τόσο από τις κρατικές δομές όσο και από την κοινωνία εν γένει
- ε) η κάθε είδους υλική και ηθική ενίσχυση των μελών του αλλά και
- ζ) η εξασφάλιση εργασίας σε κάθε ένα από αυτά.

Οι σκοποί αυτοί θα επιδιώκονταν “δια παντός νομίμου και πρόσφορου μέσου”, και συγκεκριμένα :

- α) με την ενεργή παρουσία του συλλόγου έναντι κάθε δημόσιας και σχολικής αρχής, όταν αυτό απαιτούνταν,
- β) την λειτουργία βιβλιοθήκης, αναγνωστηρίου, εντευκτηρίου, την οργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων (διαλέξεων, κινηματογραφικών προβολών και θεατρικών παραστάσεων, συναυλιών, εκθέσεων, εκδρομών κ.α.),
- γ) την σύσταση γραφείου ευρέσεως εργασίας.

Οι πόροι του συλλόγου θα προέρχονταν από τη μηνιαία συνδρομή των μελών και από προαιρετικές εισφορές, καθώς και από τα έσοδα που θα προέρχονταν από τη διοργάνωση πολιτιστικών και άλλων εκδηλώσεων. Τα μέλη του συλλόγου προσέβλεπαν σε δωρεές από φυσικά και νομικά πρόσωπα.

²³⁵ Το κείμενο του καταστατικού του συλλόγου βρίσκεται στα ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Καταστατικό ΣΕΜΜΕ*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.305.00001, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/neolaia/rec.asp?id=54715> (τ.ε.6.8.2020).

²³⁶ *Μαθητική*, φ.18, 1/5/1966, σ. 1.

Στο σύλλογο είχαν θέση τόσο τακτικά όσο και επίτιμα μέλη (άρθρο 6). Ως τακτικά μέλη μπορούσαν να συμμετέχουν οι εργαζόμενοι μαθητές, καθώς και μαθητές που ήταν άνεργοι κατά την περίοδο της εγγραφής τους, αλλά αποδεδειγμένα εργάζονταν στο παρελθόν, και προφανώς το αυτό επεδίωκαν για το μέλλον, εφόσον άλλωστε, σύμφωνα με το καταστατικό, ένας από τους σκοπούς του συλλόγου ήταν η εύρεση εργασίας για τα άνεργα μέλη του. Ως επίτιμα μέλη στο καταστατικό ορίζονταν γενικά όσοι υπηρέτησαν άξια τον σύλλογο, όσοι υπήρξαν επί τριετίας τακτικά μέλη, οι δωρητές, αλλά και εκείνοι που με την ηθική, υλική ή και άλλη βοήθεια συνέβαλλαν στην επιτυχή έκβαση των σκοπών του ΣΕΜΜΕ. Όπως συμβαίνει στις περισσότερες οργανώσεις, τα τακτικά μέλη είχαν δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι και συμμετείχαν στις τακτικές και έκτακτες συνελεύσεις του συλλόγου με δικαίωμα λόγου. Τα επίτιμα μέλη δικαιούνταν μόνο να παρίστανται στις συνελεύσεις αλλά χωρίς δικαίωμα λόγου.

Η γενική συνέλευση συγκαλούνταν τακτικά κάθε χρόνο κατά το τρίτο 10ήμερο του Ιανουαρίου για να εγκρίνει τη λογοδοσία του Δ.Σ., την έκθεση της ελεγκτικής επιτροπής και βέβαια για να διενεργηθούν οι αρχαιρεσίες για ανάδειξη του Δ.Σ. Για οποιοδήποτε σοβαρό θέμα γινόταν ψηφοφορία της γενικής συνέλευσης, είτε μυστική είτε με ανάταση χειρός.

Το Διοικητικό Συμβούλιο αριθμούσε 9 μέλη και 3 αναπληρωματικά, εκλεγμένα από την γενική συνέλευση που συνερχόταν κάθε χρόνο (άρθρο 12). Η ψηφοφορία γινόταν με ενιαίο ψηφοδέλτιο και ήταν μυστική. Ο πρόεδρος εκλέγονταν από τα μέλη του Δ.Σ. με μυστική ψηφοφορία. Το Δ.Σ. συνεδρίαζε δύο φορές κάθε μήνα και εκτάκτως με πρόσκληση συζητώντας επί συγκεκριμένων θεμάτων κατόπιν εισήγησης του προέδρου ή ομόφωνα από τέσσερα μέλη (άρθρο 17). Το συμβούλιο είχε απαρτία με την παρουσία 5 τουλάχιστον μελών. Τρεις συνεχείς απουσίες μέλους από συνεδριάσεις σήμαινε παύση του αξιώματος, πάντα με απόφαση του Δ.Σ. Η ψηφοφορία για τις αποφάσεις του ήταν φανερή εκτός εάν επρόκειτο για προσωπικά θέματα (άρθρο 18).

Κατά την ετήσια γενική συνέλευση εκλέγονταν και τριμελής εξελεγκτική επιτροπή που υποχρεούνταν να υποβάλλει κάθε χρόνο ενυπόγραφη έκθεση αναφορικά με τη διαχείριση της περιουσίας του συλλόγου (άρθρο 19). Σε περίπτωση διάλυσης του συλλόγου, η περιουσία του, βάσει του καταστατικού, περιεχόταν στο Ελληνικό Δημόσιο.

Η Μαθητική εφημερίδα : όργανο πολιτικής και πνευματικής χειραφέτησης

Το Νοέμβριο 1962, λίγο μετά την ίδρυσή του, ο ΣΕΜΜΕ εκδίδει το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Μαθητική* – δεκαπενθήμερου οργάνου των εργαζομένων μαθητών. Στο κύριο άρθρο ορίζεται ο σκοπός του εντύπου και του συλλόγου, δηλαδή η έμπρακτη συμπαράσταση στον αγώνα των εργαζομένων μαθητών για την επίλυση των προβλημάτων τους. Συγκεκριμένα

δηλώνεται ότι *μία είναι η φιλοδοξία της (εφημερίδας): να σταθή πολύτιμος βοηθός στο σπούδαγμά μας, στο σκληρό σπούδαγμα της νύχτας.*²³⁷ Το άρθρο αυτό είναι ενδιαφέρον, καθώς συμπεκνώνει τους κύριους στόχους των εργαζομένων μαθητών :

*... στο εργαστήριο, στην οικοδομή, στο εργοστάσιο [...] τη ζωή μας φωτίζει η σκέψη και θερμαίνει η λαχτάρα να μάθουμε γράμματα, να μορφωθούμε. [...] Τίποτα δεν μπορεί να φράξη το δρόμο μας για να ανεβάσουμε πιο ψηλά τη ζωή μας. [...] θέλουμε να μάθουμε γράμματα για μια καλύτερη ζωή για εμάς, για τους γύρω μας, για την Πατρίδα.*²³⁸

Τα τρία πρώτα φύλλα της εφημερίδας εκδόθηκαν δισέλιδα και από το τέταρτο σε τετρασέλιδα. Στο περιεχόμενο της εφημερίδας πρωτοστατούν βέβαια οι αναφορές στις εκάστοτε εξελίξεις του αγώνα των μαθητών για την επίλυση των ποικίλων προβλημάτων τους. Πρωτοστατεί βέβαια το θέμα της κατάργησης του έβδομου έτους, αλλά και οι αναφορές σε άλλα σημαντικά θέματα που καθημερινά επηρέαζαν τις σπουδές των παιδιών, όπως τα έξοδα σπουδών συγκριτικά με το πενιχρό εισόδημα από την εργασία τους, οι απουσίες, ο ελάχιστος χρόνος για διάβασμα και ψυχαγωγία. Υπάρχει ακόμα σε κάθε φύλλο αναλυτική ενημέρωση για τις ενέργειες των στελεχών του ΣΕΜΜΕ, τα διαβήματα, τις συναντήσεις, τα υπομνήματα σχετικά με τα ζητήματα που δυσκολεύουν την πρόοδο των εργαζομένων μαθητών. Μέσα από την εφημερίδα γίνονται επίσης ανακοινώσεις και προσκλήσεις για συμμετοχή στις συγκεντρώσεις, τις απεργίες και τις μαζικές κινητοποιήσεις των μαθητών. Σχεδόν σε κάθε φύλλο βρίσκουμε ποικίλη ενημέρωση σχετική με τα νυχτερινά γυμνάσια της επαρχίας.

Την ύλη της *Μαθητικής* επιμελούνταν οι ίδιοι οι μαθητές των νυχτερινών γυμνασίων. Συντάσσουν άρθρα και διατυπώνουν τις απόψεις τους επί ποικίλων θεμάτων της επικαιρότητας και μη, κάνουν τεχνοκριτικές, ρεπορτάζ από τις συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις, ενώ σε κάποια φύλλα βρίσκουμε και συνεντεύξεις που παραχωρήθηκαν σε μαθητές από εκπρόσωπους πολιτικών ή άλλων φορέων, κυρίως του προοδευτικού χώρου, όπως η Θάλεια Κολυβά.²³⁹

237 Πρωτοσέλιδο άρθρο «Σκοπός μας» στη *Μαθητική*, φ.1, 12/11/1962.

238 Στο ίδιο. Οι επανειλημμένες αναφορές στην ευημερία και την πρόοδο της Πατρίδας από μεγάλο μέρος της προοδευτικής νεολαίας της εποχής εκείνης δεν σχετίζεται με τις αντίστοιχες εθνικιστικές ιαχές της εθνικόφρονος παρατάξεως. Η αγάπη για την Πατρίδα εν προκειμένω, εντάσσεται στο πλαίσιο ενός υγιούς φιλελεύθερου εθνικισμού σύμφωνα με τον οποίο οι άνθρωποι που ζουν στο ίδιο κράτος δεν είναι μόνο συμπολίτες αλλά και συμπατριώτες, συνεπώς υπάρχει ένας φυσικός δεσμός αλληλεγγύης και μία φυσική επιθυμία συλλογικής αυτοκυβέρνησης. Βλ. σχετ. Kymlicka W., *Η Πολιτική Φιλοσοφία της Εποχής μας*, Πόλις, Αθήνα 2005, σ.383.

239 Η Θάλεια Κολυβά ήταν δημοσιογράφος της εφημερίδας *Ελευθερία* και πρόεδρος του Συνδέσμου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη στην Ελλάδα.

Μεγάλο μέρος της ύλης της εφημερίδας είναι αφιερωμένο στην ψυχαγωγία των μαθητών. Υπάρχουν χιουμοριστικές ρουμπρίκες, σταυρόλεξα και σπαζοκεφαλίες, άρθρα γνώμης αλλά και καλλιτεχνική στήλη με παρουσιάσεις σχετικές με τη λογοτεχνία, τη μουσική, τα εικαστικά όπου επιδιώκεται τη επαφή των μαθητών με τη σύγχρονη τέχνη – άλλωστε στα περισσότερα φύλλα της εφημερίδας δημοσιεύονται ποιήματα μαθητών. Η δε ενημέρωση για τις επιστημονικές ανακαλύψεις και τις τεχνολογικές εξελίξεις παγκοσμίως είναι μόνιμο θέμα στην εφημερίδα. Όταν το έντυπο έγινε τετρασέλιδο, υπήρχαν φύλλα που η αθλητική ενημέρωση κάλυπτε σχεδόν ολόκληρη την τελευταία σελίδα. Είναι ολοφάνερη η προσπάθεια που επιχειρείται από την πλευρά του ΣΕΜΜΕ για την εξύψωση του γνωστικού επιπέδου των παιδιών, για την διεύρυνση του πνευματικού ορίζοντα και των ενδιαφερόντων τους μέσα από τα ποικίλα ερεθίσματα που τους προσφέρονται, απλοϊκά αλλά όχι πρόχειρα, μέσα από τα τέσσερα φύλλα του εντύπου· «νους υγιής εν σώματι υγιεί».

Τα θέματα στην εφημερίδα παρουσιάζονται με λόγο λιτό, εύληπτο και άμεσο· τα αιτήματα, οι επιδιώξεις και οι προσδοκίες των νέων διατυπώνονται με σαφήνεια και οικονομία. Ο τόνος των ανακοινώσεων είναι ήπιος και ρεαλιστικός, χωρίς εξάρσεις και άνευ ουσίας μακρολογίες. Όπως και στις υπόλοιπες ανακοινώσεις του ΣΕΜΜΕ, φαίνεται ότι οι μαθητές γνωρίζουν πολύ καλά τι θέλουν και με ποιο τρόπο θα το διεκδικήσουν. Έχουν επίγνωση μέχρι ποίου σημείου είναι δίκαια και εφικτά τα αιτήματά τους και γι' αυτό επιμένουν και τα διεκδικούν με κάθε θεμιτό μέσο. Έτσι στο περιεχόμενο του κάθε φύλλου της *Μαθητικής* είναι έντονα δύο στοιχεία: α) η αξιοπρέπεια και η υπερηφάνεια, που οι εργαζόμενοι μαθητές προχωρούν στον αγώνα τους και β) το παράπονο για την αστοργία της πολιτείας απέναντι σε αυτά τα παιδιά που ήθελαν με πάθος να αποτελέσουν το αναπτυξιακό κεφάλαιο της χώρας. Είναι φανερό ότι αδυνατούσαν να ερμηνεύσουν την στάση της πολιτείας και να κατανοήσουν γιατί τους αγνοούσαν ενώ εκείνοι κοπίαζαν για το κοινό καλό. Οι αρμόδιοι φορείς, που μπορούσαν να τους βοηθήσουν, όχι μόνο δεν συμμερίζονται την φλόγα τους για πρόοδο και βελτίωση αλλά αντιθέτως, με τις ενέργειές τους έδειχναν να δυσχεραίνουν τη ζωή τους.

Πολιτική και πολιτισμική αφύπνιση των μικρών προλετάρων

Η οργάνωση του μαζικού αγώνα – Προβολή των διεκδικήσεων

Το φοιτητικό κίνημα διευρύνθηκε κατά τη δεκαετία του 1960, σε παγκόσμια κλίμακα, αντιπροσωπεύοντας σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού. Στην Ελλάδα οι μαθητικοί αγώνες έγιναν μέρος των φοιτητικών κινητοποιήσεων οπότε συνενώθηκαν όλα τα εκπαιδευτικά αιτήματα.²⁴⁰

Οι νυχτερινοί μαθητές, λόγω της διττής ιδιότητας τους– του εργαζόμενου και του σπουδαστή, αποτελούσαν διακριτό κομμάτι του μαθητικού κόσμου με ιδιαίτερη δυναμική. Η εμπειρία της εργασίας, και συνεπώς η δυνατότητα απόκτησης χρημάτων εξ ιδίων δυνάμεων, ασχέτως εάν τα εκμεταλλεύονται οι ίδιοι ή η οικογένεια, προσδίδει στους νυχτερινούς μαθητές ένα στοιχείο πρώιμης, μάλλον ασύνειδης, χειραφέτησης από την οικογενειακή επιρροή. Η συμμετοχή στους χώρους κινημάτων είναι συνεπώς πιθανότερη, μπορούν να ωριμάσουν πολιτικά κατά τη διάρκεια της φοίτησης στη μέση εκπαίδευση – γεγονός που δύσκολα θα συνέβαινε στον υπόλοιπο μαθητικό κόσμο. Το ενδεχόμενο αυτό, του εμπλουτισμού δηλαδή του εκπαιδευτικού κινήματος με τον πληθυσμό των νυχτερινών σχολείων, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950 φάνταζε ιδιαίτερα ελκυστικό για την Αριστερά, εάν αναλογιστούμε τον γοργό ρυθμό με τον οποίον ο πληθυσμός αυτός αυξανόταν.²⁴¹

Η δημόσια μαθητική παρουσία στα κοινωνικά δρώμενα εντατικοποιήθηκε από τις αρχές του 1962, οπότε ιδρύεται ο Σύλλογος Εργαζομένων Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης (Σ.Ε.Μ.Μ.Ε.).²⁴² Στην ίδρυση του συλλόγου πρωτοστατούν αγωνιστές του αριστερού χώρου, όπως οι Χρήστος Ρεκλείτης, Δημήτρης Προβατάς, Βασίλης Κωτούλας, Διονύσης Παπαδάτος και άλλοι, κυρίως εργαζόμενοι ως οικοδόμοι και εργάτες, ήδη μέλη οι περισσότεροι οργανώσεων της ΕΔΑ. Η αφορμή για την ίδρυση του συλλόγου ήταν, όπως ήδη αναφέραμε, η εξαγγελία της εφαρμογής έβδομου έτους φοίτησης στα νυχτερινά σχολεία.²⁴³ Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε τη δυναμική αντίδραση των μαθητών, αφού η επιμήκυνση των σπουδών, εκτός από τα επιπλέον έξοδα που συνεπάγονταν, ανέβαλε ανάλογα την επαγγελματική τακτοποίηση που

240 Σερντεδάκης Ν., «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964» στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτη, Αθήνα 2008, σ. 258 & 259.

241 Σε στρογγυλοποιημένα νούμερα το 1955 οι μαθητές των νυχτερινών γυμνασίων έφταναν τους 14.000, αριθμός που υπερδιπλασιάστηκε το 1966 καθώς καταγράφηκε ένα πλήθος 24.000 παιδιών, βλ. σχετ. ΕΣΥΕ, Επετηρίδες για την Εκπαίδευση ετών 1955 και 1967.

242 Α.Σ. Κ.Ι., Ψηφιακό Αποθετήριο, *Καταστατικό Σ. Ε.Μ.Μ.Ε.*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.305.00001, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/neolaia/rec.asp?id=54715> (τ.ε.6.8.2020)

243 *Ελευθερία*, 12.12.1965, σ. 9.

προσδοκούσε ο καθένας.²⁴⁴ Η άνοδος της ΕΔΑ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, στις εκλογές του 1958, λειτούργησε συνδυαστικά, αφού την ίδια περίπου εποχή ιδρύθηκαν και νέα συνδικαλιστικά όργανα νεολαίας, όπως ο ΣΕΦΣ (Σύλλογος Εργαζομένων Φοιτητών-Σπουδαστών).

Ο πολιτικός προσανατολισμός των μελών του ΣΕΜΜΕ δεν είναι απαραίτητα προς το χώρο της Αριστεράς.²⁴⁵ Οι μαθητές της νύχτας βρίσκουν στο σύλλογο έναν χώρο συναναστροφής νέων με κοινή ταξική καταγωγή και συνεπώς κοινές αναφορές, επιρροές και ερεθίσματα.

Στο ΣΕΜΜΕ μαζευόμασταν και συζητούσαμε. [...] Είμασταν πιο προχωρημένοι, όσοι ήταν υποψιασμένοι [πολιτικά] καταλάβαιναν ότι το κλίμα στο σύλλογο ήταν αριστερό. Γράφονταν και παιδιά που δεν τους ένοιαζαν τα πολιτικά αλλά δύσκολα δεξιοί. Δεν σε έπαιρνε να γραφτείς, να σταθείς εκεί αν δεν έκλινες προς τα αριστερά. [...] Δεν θα γινόταν ο ΣΕΜΜΕ μέσα σε εκείνες τις συνθήκες των διώξεων εάν τα παιδιά δεν ήταν ταξικά και πολιτικά συνειδητοποιημένα.²⁴⁶

Ειδικά στον ΣΕΜΜΕ οι εργαζόμενοι νέοι αισθάνονται ότι η συμμετοχή στη συλλογικότητα, πέρα από την συνδικαλιστική προστασία που τους παρέχει, τους εξασφαλίζει την συναναστροφή με συνομήλικα αγόρια και κορίτσια. Στο σύλλογο υπάρχει έντονη πολιτιστική δραστηριότητα – οι συγκεντρώσεις για χορό, τύπου πάρτυ, οι εκδρομές, το σινεμά, τα μουσικά απογεύματα στον Ελληνοσοβιετικό Σύνδεσμο, η παρότρυνση ανάγνωσης λογοτεχνικών αλλά και πολιτικών βιβλίων, δίνουν στους νέους την ανάταση που προσφέρει η γνωριμία με την τέχνη και τα γράμματα.²⁴⁷ Τα παιδιά αυτά, τα περισσότερα εργαζόμενα από την ηλικία των 8-10 ετών, καταλαβαίνουν ότι θα μπορούσαν να ξεφύγουν από την μιζέρια της επαγγελματικής εκμετάλλευσης που βίωναν καθ' όλη την παιδική και εφηβική ηλικία τους.²⁴⁸

Ο Γιώργος Πολύζος που η οικογένειά του τον έστειλε από τα Τζουμέρκα στην Αθήνα για να εργασθεί, με στόχο την ελάφρυνση των οικογενειακών εξόδων, δηλώνει ότι η εγγραφή

244 Για τις σχετικές κινητοποιήσεις των νυχτερινών μαθητών βλ. *Πανσπουδαστική*, τ.33, σ. 6 και *Ελευθερία*, 12.12.1965, σ. 9-10.

245 Ο ΣΕΜΜΕ στις ανακοινώσεις του προβάλλει τον αποπολιτικοποιημένο χαρακτήρα των αγώνων του βλ. ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, Ψηφιακό αποθετήριο, *Συνδικαλισμός και μαθητές της νύχτας*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.305.00066, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/neolaia/rec.asp?id=55316>, (τ.π. 20.4.2020).

246 Συνέντευξη Νίκου Μανιού.

247 Για την ιδιαίτερη σημασία που έδινε ο ΣΕΜΜΕ για τη διαμόρφωση προσωπικότητας των μελών του βλ. εφημερίδα *Μαθητική*, 29.11.1965, σ. 2.

248 Λαμπροπούλου Δ., «Νέοι, μαθητές κι εργάτες, νεανική συλλογική δράση και μνήμη της νεότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα» στο Αβδελά Ε., Εξερτζόγλου Χ., Λυριτζής Χ.(επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σ. 307-308.

του στο νυχτερινό γυμνάσιο έγινε τυχαία, κατόπιν παρότρυνσης ενός γυμνασιάρχη που ο μικρός καθημερινά επισκεπτόταν το σπίτι του, ως εργαζόμενος σε γαλακτοπωλείο της γειτονιάς. Ο καθηγητής βλέποντας το ισχνό παιδί να πηγαиноέρχεται καθημερινά ενδιαφέρθηκε να μάθει για την εκπαιδευτική κατάστασή του και τον πρότεινε για υπότροφο. Πράγματι, αφού πέρασε επιτυχώς στην υποχρεωτική εξεταστική διαδικασία, ο μικρός Γιώργος εξασφάλισε την χρηματοδότηση των σπουδών του.

Στον Σ.Ε.Μ.Μ.Ε. γράφτηκα αρχικά γιατί έβλεπα τους μεγαλύτερους που πήγαιναν εκεί. Από πολιτική δεν είχα ιδέα, εγώ από χωριό ήμουν ούτε θάλασσα δεν είχα δει, ούτε ηλεκτρισμό είχαμε. [...] Πολιτικά δεν μου πήγαιναν τα κόμματα, στα Ιουλιανά κατέβαινα. Στο 10ο νυχτερινό που πήγα μαζεύομασταν παιδιά από το σύλλογο, από μόνοι μας και λέγαμε τι να κάνουμε, δίπλα ήταν ο συνοικισμός Κουντουριώτη με τα προσφυγικά [...] αποφασίσαμε, ως αριστεροί, να βάψουμε κανένα φτωχόσπιτο. Από την άλλη [αυτό] φαινόταν και λίγο προσκοπικό.²⁴⁹

Αντιθέτως ο Αιμίλιος Καλιακάτσος, εργαζόμενος σε τυπογραφείο, ήταν μαθητής στο νυχτερινό γυμνάσιο Κοκκινιάς και περιγράφει πώς «αναγκάστηκε», να γραφτεί στον ΣΕΜΜΕ όταν, ένα βράδυ, βγαίνοντας από το σχολείο, μεταφέρθηκε βιαίως στο τοπικό αστυνομικό τμήμα :

Με πήγανε μέχρι το Ε΄ Α.Τ. με τα πόδια, στην ουσία σηκωτό, με χτύπαγαν και με λέγανε παλιοκομμουνιστή. [...] Στο τμήμα με έγδυσαν για να με ψάξουν - δήθεν για ναρκωτικά ή προκηρύξεις. Με είχανε γυμνό πολλή ώρα και με κορόιδευαν. Βρήκανε δήθεν σε μία τσέπη ένα χαρτί που έγραφε «Νόμιμο το Κ.Κ.Ε.». Με εκβίασαν με αυτό για να γίνω χαφιάς. [...] Ένιωσα τόσο φοβισμένος και ανυπεράσπιστος, με έναν πατέρα αδιάφορο και μια μάνα αναλφάβητη, θα μπορούσαν να με έχουν εξαφανίσει και να μην ανοίξει μύτη. Την επόμενη ημέρα γράφτηκα στο ΣΕΜΜΕ.²⁵⁰

Καταφεύγοντας στον σύλλογο, τα ταλαιπωρημένα παιδιά ανακαλύπτουν την τρυφερή πλευρά της ανθρώπινης ύπαρξης. Μέσα από τον συγχρωτισμό των νέων, συνδυαστικά με την κοινή πολιτισμική εμπειρία και το προοδευτικό πολιτικό όραμα ενισχύονταν αισθήματα όπως η αλληλεγγύη, η φιλία, ο έρωτας.²⁵¹ Διαφαινόταν πια πιθανή η δυνατότητα της κοινωνικής

249 Από τη συνέντευξη Γιώργου Πολύζου.

250 Συνέντευξη Αιμίλιου Καλιακάτσου.

251 Λαμπροπούλου, στο ίδιο.

βελτίωσης και της αξιοπρεπούς διαβίωσης – στόχοι για τους οποίους αξίζει κανείς να αγωνίζεται. Έτσι το συγκεκριμένο συλλογικό υποκείμενο τροφοδοτεί την κοινωνία με νέους ριζοσπαστικοποιημένους πολιτικά και αισθητικά, βελτιωμένους σε πνευματικό επίπεδο. Το αποτέλεσμα είναι η συσπείρωση γύρω από το ευρύτερο σπουδαστικό κίνημα, που είναι πολιτικοποιημένο και έχει σχέση με τη νεολαία της ΕΔΑ. Άλλωστε δεν θα ήταν δυνατή η οργάνωση των συλλόγων αυτών χωρίς το πρότυπο των δομών οργάνωσης που παρείχαν τα κόμματα της Αριστεράς.²⁵²

Η δράση του συλλόγου

Η συγκέντρωση που οργανώνει ο ΣΕΜΜΕ στο θέατρο Μουσούρη το 1962, κατά τον Διονύση Παπαδάτο, ήταν η πρώτη εκδήλωση πολιτικής διαμαρτυρίας που πραγματοποιήθηκε μετά το “εκλογικό πραξικόπημα” του 1961.²⁵³ Οι νυχτερινοί μαθητές, μέσα από την μόνιμη παρουσία και παρέμβαση του ΣΕΜΜΕ στα Πανσπουδαστικά Συνέδρια, ασκούν κριτική για την διακυβέρνηση της χώρας και καταγγέλλουν την ανεύθυνη αντιμετώπιση του σοβαρού θέματος της εκπαίδευσης, της υγείας, της εργασίας.²⁵⁴ Το αίτημα για εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης και, κατά συνέπεια, ολόκληρης της κοινωνίας ήταν η κύρια επιδίωξη και σημείο αναφοράς των αγώνων της προοδευτικής νεολαίας καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '60. Με πρωταρχική αξίωση στις ανακοινώσεις του Σ.Ε.Μ.Μ.Ε. την κατάργηση του έβδομου έτους φοίτησης στα νυχτερινά γυμνάσια, οι μαθητές της νύχτας αιτούνται δωρεάν εκπαίδευση, περισσότερα νυχτερινά γυμνάσια για να απορροφήσουν μεγαλύτερο αριθμό εργαζομένων σπουδαστών, μείωση τιμών στα εισιτήρια μετακίνησης, εξάωρη εργασία για να μελετούν καλύτερα, παροχή συσσιτίων για επαρκή διατροφή, συμμετοχή στα στεγαστικά έξοδα, δωρεάν παροχή διδακτικών βιβλίων, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Οι νυχτερινοί μαθητές πιστεύουν ότι τα αιτήματά τους αντιστοιχούν σε δαπάνες που οφείλει να παρέχει ένα δημοκρατικό πολίτευμα στην εργαζόμενη σπουδάζουσα νεολαία, που δημιουργεί τον εθνικό πλούτο και το μέλλον της πατρίδας. Συνειδητοποιούν ότι αντί η μερίδα αυτή της νεολαίας να τύχει ειδικής μέριμνας και στοργής, στερείται και των στοιχειωδών παροχών που απολαμβάνουν άλλες

252 βλ. σχετ. Παπαθανασίου Ι., *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960, Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 72.

253 Αφιερωματικός τόμος : *Χρήστος Ρεκλείτης, Πρώτος στ 1937-2014 – Πρώτος στους αγώνες της νεολαίας, της δημοκρατίας, των εργαζομένων*, ΕΜΙΑΝ, Αθήνα 2014, σ. 96.

254 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Εισηγητική Έκθεση προς το Ε' Πανσπουδαστικό Συνέδριο*, κωδ.τεκμ.: 005.09.035.290.00048, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=56994> (τ.ε.18.8.2020).

ομάδες, κατά τρόπο τόσο προκλητικό που καθιστά την υπόθεση της εκπαίδευσης υπόθεση των εύπορων κοινωνικών τάξεων.²⁵⁵

Ο ΣΕΜΜΕ διατυπώνει με συνέπεια τα συνδικαλιστικά αιτήματα των νυχτερινών μαθητών κατορθώνοντας συναντήσεις σε υψηλά κυβερνητικά κλιμάκια – ακόμη και με τον πρωθυπουργό. Ταυτόχρονα όμως στο Σύλλογο συντελείται επίμονη εκπολιτιστική προσπάθεια, αφού οργανώνονται θεατρικές παραστάσεις και εκδίδεται η *Μαθητική*, η κλαδική εφημερίδα. Τα μέλη του συλλόγου συμμετέχουν σε πορείες, απεργίες για να επιτύχουν την κατάργηση του έβδομου έτους φοίτησης. Ειδικότερα κατά την τριετία 1961-1963 ο σύλλογος υπήρξε ιδιαίτερα μαχητικός. Στον αντίποδα του ΣΕΜΜΕ δραστηριοποιήθηκε η ΟΣΕΝ (Οργάνωση Σπουδάζουσας Εργαζομένης Νεολαίας) που σε συνεργασία με τις Αρχές επιδιόταν σε προσπάθειες διάσπασης του ενιαίου μαθητικού κινήματος.²⁵⁶

Σχετικά με την ηθική παρουσία των μελών του, στον ΣΕΜΜΕ ισχύει ό,τι ορίζει η γενικότερη γραμμή καθοδήγησης του κόμματος της ΕΔΑ. Η Αριστερά, μετά τον Εμφύλιο, προσπαθούσε να ανασκευάσει το προφίλ του εθνοπροδότη κομμουνιστή, που αποτελούσε μέγιστη απειλή για την εθνική και την κοινωνική ομαλότητα.²⁵⁷ Είχε λοιπόν επιβληθεί στα μέλη της ΕΔΑ ένα ειδικό πλαίσιο ηθικής διαπαιδαγώγησης εξαιρετικά συντηρητικό, βασιζόμενο στην ευπρεπή εμφάνιση και συμπεριφορά²⁵⁸. Οι νέοι στο ΣΕΜΜΕ, όπως και σε άλλες ελεγχόμενες από την ΕΔΑ. νεολαίες, μαθαίνουν να υιοθετούν μία συμπεριφορά έντιμου καθωσπρεπισμού. Μάθαιναν να είναι καθαροί, απλά ντυμένοι και σεμνοί, να απέχουν από τις εξαλλοσύνες που παρατηρούνταν στη νεολαία της εποχής εκείνης. Στην εργασία τους έπρεπε να είναι συνεπείς, ήσυχοι και δίκαιοι, χωρίς εξάρσεις άνευ λόγου. Τα αγόρια όφειλαν να είναι γενναία και ευγενικά με τις κοπέλες, οι οποίες, με τη σειρά τους συμπεριφέρονταν διακριτικά, με σεβασμό στους κοινωνικά παραδεκτούς ηθικούς κανόνες της εποχής.²⁵⁹

²⁵⁵ Στο ίδιο.

²⁵⁶ ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, Ψηφιακό αποθετήριο, *Ανακοίνωση*, κωδ.τεκμ. 005.09.036.306.00054, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/askijpg/71/005.09.036.306.00054.jpg> (τ.ε. 6.8.2020) και κωδ.τεκμ. 005.09.036.306.00064, ηλ.συνδ. <http://62.103.28.111/askijpg/71/005.09.036.306.00064.jpg> (τ.ε. 6.8.2020). Για τη δράση της ΟΣΕΝ γίνεται εκτενής αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο.

²⁵⁷ Για το κατασκευασμένο ηθικο-πολιτικό προφίλ του Έλληνα κομμουνιστή κατά την μετεμφυλιοπολεμική εποχή βλ. Παπαδημητρίου Δ., ό.π., σ. 215-223 και στο Ελεφάντης Α., «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967): 4^ο επιστημονικό συνέδριο [του ιδρύματος Σ. Καράγιωργα]*, τ.1, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1993, σ. 648-649.

²⁵⁸ Αναλυτικότερα για τη συμπεριφορά και το ήθος που προωθούνταν στη νεολαία της ΕΔΑ και την Δ.Ν.Α. βλ. Κατσάπης Κ., *Ήχοι και απόηχοι: κοινωνική ιστορία του ροκ εν ρολ στην Ελλάδα, 1956-1957*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 2007, σ. 313-317.

²⁵⁹ Επιβεβαιώνεται στις μαρτυρίες των Αιμίλιου Καλιακάτσου, Γιώργου Πολύζου και Νίκου Μανιού που ήταν και οι τρεις μέλη του ΣΕΜΜΕ.

Η συμμετοχή στο ευρύτερο σπουδαστικό κίνημα διαμαρτυρίας

Αναφέρθηκε και παραπάνω ότι από το τέλος του Β' Π.Π. οι εργαζόμενοι νέοι διεκδικούσαν καλύτερες συνθήκες εργασίας και σπουδής. Οι αγώνες τους διεξάγονταν στα μεγάλα εργατικά κέντρα – εργατουπόλεις, όπου συγκεντρωνόταν μεγάλο πλήθος εργατικού πληθυσμού. Συντονιστικές επιτροπές εργαζομένων προσπαθούσαν να οργανώσουν όσους δούλευαν στις επιχειρήσεις της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, του Πειραιά και του Βόλου, στοχεύοντας στο σχηματισμό ενισχυμένων συνδικαλιστικών οργανώσεων που θα μεριμνούσαν για την επίλυση των προβλημάτων του κάθε κλάδου. Οι κύριες διεκδικήσεις στόχευαν στη βελτίωση των συνθηκών τόσο στον εργατικό όσο και στον σπουδαστικό στίβο, αφού πολλοί από τους εργαζόμενους νέους το βράδυ φοιτούσαν σε νυχτερινά γυμνάσια ή τεχνικές σχολές. Δημιουργήθηκαν έτσι οι Συντονιστικές Επιτροπές Εργαζομένων Νέων (Σ.Ε.Ε.Ν.).²⁶⁰ Έκτοτε γίνεται εμφανής η παρουσία των εργαζομένων μαθητών σε διαδηλώσεις διαμαρτυρίας που αφορούν συνδικαλιστικά, εκπαιδευτικά αλλά και γενικότερα λαϊκά αιτήματα. Το Μάιο 1950 οι μαθητές των νυχτερινών γυμνασίων συμμετέχουν στην πανελλαδική κινητοποίηση μαθητών και συλλόγων γονέων ενάντια στις αυξήσεις των διδάκτρων, ενώ τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου τα νυχτερινά του Πειραιά απέχουν από τα μαθήματα ως συμπαράσταση στους φοιτητές που διαμαρτύρονται για καλύτερους όρους φοίτησης με σύνθημα “να σπουδάσουν και οι φτωχοί”.²⁶¹

Παράλληλα τη δεκαετία του '50 ενσκήπτει το Κυπριακό ζήτημα, που κατά την μετεμφυλιακή περίοδο αποτέλεσε μείζον εθνικό πρόβλημα, ευαισθητοποίησε το λαϊκό πολιτικό αίσθημα ανεξαρτήτως παρατάξεως και αποτέλεσε εφελτήριο της νεανικής κινητοποίησης. Εκείνη την περίοδο, στις μαζικές κινητοποιήσεις για το Κυπριακό, παγιώθηκε η οργανωμένη και ισχυρή παρουσία των σπουδαστών. Οι μαθητές, κυρίως από τα νυχτερινά σχολεία, ακολούθησαν τους φοιτητές στις διαδηλώσεις και εξελίχθηκαν σε σημαντικό βραχίονα της νεολαιίστικης διαμαρτυρίας. Η αντίδραση στους κυβερνητικούς χειρισμούς για την επίλυση του Κυπριακού ζητήματος έγινε η αφορμή για την περαιτέρω αμφισβήτηση της, επί μακρόν αμετάβλητης, επίσημης ιδεολογίας της “εθνικοφροσύνης”²⁶². Εδώ οφείλουμε να επισημάνουμε ότι για πρώτη φορά μετά τα γεγονότα του Εμφυλίου πολέμου, δεξιοί και αριστεροί Έλληνες

260 Καλαφάτης Θ., ό.π., σ. 16.

261 Λυμπεράτος Μ., «Νεανικοί αγώνες στις απαρχές της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-1953)» στο Καραμανωλάκης Β., Ολυμπίτου Ε., Παπαθανασίου Ι., *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 80-81.

262 Για τη συμμετοχή της μαθητικής νεολαίας στις κοινωνικές διαμαρτυρίες για το Κυπριακό ζήτημα βλ. σχετ.: Σερντεδάκης Ν., «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα» στο Καραμανωλάκης Β., Ολυμπίτου Ε., Παπαθανασίου Ι., *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα*, Θεμέλιο, ό.π., σ. 161-163.

διαμαρτύρονται από κοινού εναντίον της ανάμειξης του ξένου παράγοντα στα θέματα της χώρας.

Στις 28/4/1961 ο Σύλλογος Εργαζομένων Φοιτητών Σπουδαστών (ΣΕΦΣ) και ο Σύλλογος Σπουδαστών Τεχνικών Σχολών «Ο Δημόκριτος» διοργάνωσαν στο Νέο Θέατρο την πρωτομαγιάτικη εκδήλωσή τους στην οποία συμμετείχαν οι προοδευτικές δυνάμεις εργαζομένων νέων. Οι δυνάμεις καταστολής της Ασφάλειας με τη βοήθεια της ΕΚΟΦ προσπάθησαν να διαλύσουν τη συγκέντρωση χωρίς επιτυχία. Οι συμμετέχοντες στην εκδήλωση ψήφισαν τους εκπροσώπους από τον ΣΕΦΣ, από τον Δημόκριτο και από τα νυχτερινά γυμνάσια, οι οποίοι συγκρότησαν τη Συντονιστική Επιτροπή Εργαζομένων Μαθητών-Σπουδαστών-Φοιτητών (Σ.Ε.).²⁶³ Ο οικοδόμος-μαθητής Χρήστος Ρεκλείτης που κρίστηκε επικεφαλής της Σ.Ε., ήδη υπεύθυνος για τα νυχτερινά γυμνάσια στη μαθητική οργάνωση της Νεολαίας της ΕΔΑ (Ν.ΕΔΑ), αμέσως ξεκίνησε τον αγώνα για την κατάργηση του έβδομου έτους φοίτησης. Ταυτόχρονα ξεκίνησαν και οι διαδικασίες για την ίδρυση του ΣΕΜΜΕ, που πραγματοποιήθηκε την επόμενη χρονιά.²⁶⁴

Εν τω μεταξύ, το τελευταίο τρίμηνο του 1961 οι νυχτερινοί μαθητές κινητοποιούνται με ποικίλο διεκδικητικό ρεπερτόριο²⁶⁵ (repertoire of contention), αρχικά απευθύνοντας υπομνήματα προς τους αρμόδιους για τα εκπαιδευτικά θέματα, πραγματοποιώντας συσκέψεις, δίδοντας συνεντεύξεις Τύπου με στόχο την εκλαΐκευση των αιτημάτων τους. Τον Νοέμβριο του 1961 οργανώθηκαν απεργίες στα νυχτερινά γυμνάσια και διαδηλώσεις που οδήγησαν σε συλλήψεις και αποβολές μαθητών.²⁶⁶ Οι μαθητές δεν πτοήθηκαν και συνέχισαν τον αγώνα τους συμμετέχοντας σε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας μαζί με οργανώσεις μαθητών των τεχνικών σχολών, φοιτητών και άλλων εργαζομένων νέων. Τον Απρίλιο του 1962 πραγματοποιήθηκε στο Θέατρο Χατζηχρήστου συγκέντρωση των νυχτερινών μαθητών, στην οποία συμμετείχαν 5.000 μαθητές, όπου και ανακοινώθηκαν ξεκάθαρα και με ιδιαίτερα αποφασιστικό τόνο τα μαθητικά αιτήματα. Η κυβέρνηση τότε ανέστειλε την εφαρμογή του νόμου για το έβδομο έτος σε μία προσπάθεια να κερδίσει χρόνο.²⁶⁷

263 βλ. *Μαθητική*, φ.5.

264 Καλαφάτης Θ., ό.π., σ. 17.

265 Tilly Charles, *Κοινωνικά κινήματα, 1768-2004*, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ.22.

266 *Δρόμοι της Ειρήνης*, φ.47, σ. 13-14.

267 *Μαθητική*, φ.8/21.1.1964, σ.3.

Μέρος Ε

Κόμματα και Ιδεολογίες-σχέσεις με τον μαθητικό συνδικαλισμό

Ένωση Κέντρου : το ελπιδοφόρο διάλειμμα

Βήματα προς την εκπαιδευτική πρόοδο

Η μακρά κυβερνητική θητεία της Δεξιάς έληξε μετά από δυο συνεχείς εκλογικές ήττες, τον Νοέμβριο 1963 και τον Φεβρουάριο 1964, οπότε η Ένωση Κέντρου ανήλθε στην εξουσία. Άμεση μέριμνα της νέας κυβέρνησης η λύση του εκπαιδευτικού προβλήματος. Το Ν.Δ. 4379/64 “Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής εκπαιδεύσεως”, με το οποίο ξεκίνησε το μεταρρυθμιστικό έργο των κυβερνώντων, αποτέλεσε μία πλήρη και ολοκληρωμένη πρόταση αλλαγών του εκπαιδευτικού συστήματος, για πρώτη φορά μετά το 1929. Η Ένωση Κέντρου, τον Μάιο του 1965, είχε υποβάλει στη Βουλή δύο ακόμη νομοσχέδια, συμπληρωματικά του πρώτου που αφορούσαν την τεχνική και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, όμως τελικά, λόγω των Ιουλιανών οι διαδικασίες ανακόπηκαν και στη συνέχεια οι κυβερνήσεις των αποστατών ανέστειλαν και τα ψηφισμένα μεταρρυθμιστικά μέτρα για την γενική εκπαίδευση.²⁶⁸

Τα κύρια μέτρα που συγκρότησαν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 καθιέρωσαν την δωρεάν παιδεία, δηλαδή την δωρεάν φοίτηση στα δημόσια ιδρύματα, δωρεάν διανομή των σχολικών βιβλίων στις δύο πρώτες βαθμίδες του σχολείου, την παροχή δωρεάν σίτισης και μεταφοράς ειδικά για τα σχολεία της επαρχίας. Επεκτάθηκε η υποχρεωτική εκπαίδευση σε εννέα χρόνια φοίτησης και το εξατάξιο γυμνάσιο διαιρέθηκε σε δύο αυτοτελείς τριετείς κύκλους, γυμνάσιο και λύκειο. Ακόμη καθιερώθηκε η δημοτική γλώσσα ως ισότιμη με την καθαρεύουσα σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες και η διδασκαλία των αρχαίων κειμένων γινόταν πια από μετάφραση. Ταυτόχρονα αυξήθηκαν οι εκπαιδευτικές δαπάνες στον κρατικό προϋπολογισμό και βελτιώθηκαν οι αμοιβές των εκπαιδευτικών μέχρι και 40%. Εξελίχθηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα εκσυγχρονίζοντας τη διδασκαλία των μαθηματικών και εντάσσοντας μαθήματα σχετικά με μοντέρνες επιστήμες, όπως η κοινωνιολογία και τα οικονομικά. Τέλος καθιερώθηκε το Ακαδημαϊκό Απολυτήριο, ένας νέος θεσμός που πιστευόταν ότι θα βοηθούσε στην σωστή αξιολόγηση των εισαχθέντων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.²⁶⁹

Με το νέο εκπαιδευτικό πλαίσιο καταργήθηκε ο θεσμός του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και το έργο της υλοποίησης της νέας εκπαιδευτικής πολιτικής ανέλαβε το νεοϊδρυθέν Παιδαγωγικό Ινστιτούτο²⁷⁰. Επίσης η άτυπη κατάργηση του πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων ήταν σημαντικό στοιχείο της εν γένει κυβερνητικής προσπάθειας για τον εκδημοκρατισμό της χώρας, που όμως επηρέασε σημαντικά και τα εκπαιδευτικά πράγματα.

²⁶⁸ Δημαράς, ό.π., σ. 235.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ.240-243.

²⁷⁰ Στο ίδιο.

Ο ιθύνων νους της εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης ήταν ο Ευάγγελος Παπανούτσος που σε ραδιοφωνική ομιλία του τον Μάιο 1965, δήλωσε ότι η συγκεκριμένη αλλαγή στο εκπαιδευτικό σύστημα στόχευε στην προσαρμογή της παιδείας στις συνθήκες και τις απαιτήσεις της μεταπολεμικής πραγματικότητας και βέβαια στην ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ.²⁷¹ Η ελληνική παιδεία έπρεπε να απαλλαγεί από τους μύθους και τα ψεύδη που την κατάρτυχαν μέχρι τότε για να γίνει ουσιαστική και αυθεντική. Οι Έλληνες έπρεπε να διδαχθούν την αληθινή ιστορία τους και την εθνική, ζωντανή γλώσσα τους. Η πολιτεία όφειλε να παρέχει στον κάθε πολίτη δωρεάν μόρφωση και την ευκαιρία να ανελιχθεί «στα υψηλότερα στρώματα, τα εκπαιδευτικά και τα κοινωνικά».²⁷² Έτσι θα πλάθονταν ένας νέος τύπος ανθρώπου: του πολίτη της Ελληνικής Δημοκρατίας, ενός ανθρώπου ελεύθερου, απαλλαγμένου από την αμάθεια και τις συνακόλουθες προλήψεις και πλάνες, ενός ανθρώπου ηθικά ανεξάρτητου και πολιτικά ώριμου.²⁷³

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια στην εκπαίδευση προκάλεσε την έντονη αντίδραση των συντηρητικών δυνάμεων. Αμέσως μόλις το νομοσχέδιο ψηφίστηκε, η Δεξιά, μέσω των προσκείμενων σε αυτήν εφημερίδων, ξεκίνησε εκστρατεία δυσφήμισης των μεταρρυθμιστικών μέτρων, εμπνεόμενη από τους γνωστούς άξονες της προγονολατρείας, του εθνικισμού και του αντικομμουνισμού. Με συμμάχους την Εκκλησία και μερίδα της ακαδημαϊκής κοινότητας, διακήρυσε τα ολέθρια αποτελέσματα που θα επέφεραν οι καινοτομίες, εστιάζοντας στην διδασκαλία των αρχαίων κειμένων από μετάφραση, το περιεχόμενο των νέων βιβλίων και βέβαια την ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, επειδή το κύριο έργο του ήταν ο εκσυγχρονισμός των εκπαιδευτικών προγραμμάτων.²⁷⁴

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και οι νυχτερινοί μαθητές

Παρότι η εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από τη νεολαία και τον σπουδαστικό κόσμο²⁷⁵ και τα μέτρα της μεταρρύθμισης θεωρήθηκαν σημαντικό βήμα εκσυγχρονισμού, ουδεμία μέριμνα λήφθηκε για την εκπαίδευση των εργαζομένων νέων. Εκτός από την δωρεάν φοίτηση και την δωρεάν διανομή των βιβλίων, που ίσχυαν για τα δημόσια

271 Παπανούτσος Ε., ό.π., σ. 254-255.

272 Στο ίδιο, σ. 257.

273 Στο ίδιο, σ. 255.

274 Αναλυτικά για τις αντιμεταρρυθμιστικές εκδηλώσεις βλ. Κατσάπης Κ., *Το «Πρόβλημα Νεολαία»*, ό.π., σ. 108-147.

275 Βλ. «Υπόμνημα της Δ.Κ.Ν.Δ.Α. προς τον πρωθυπουργόν κ.Γεώργιο Παπανδρέου» στο *Τα Τετράδια της Δημοκρατίας*, φ.2, 2.12.1963, σ.87 και στο *Λόγος του Γ.Γ. της ΕΦΕΕ Γ.Γιαννουλόπουλου* διαθέσιμο στο ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, κωδ.τεκμηρίου 005.09.035.290.00043, ηλ.σύνδεση: <http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=56824> (τ.ε.6.8.2020) και *Μαθητική*, φ.7/27.11.1963, σ.1.

μόνο σχολεία, οι τιμές των διδάκτρων στα ιδιωτικά νυχτερινά γυμνάσια και τις τεχνικές σχολές αυξήθηκαν σε ποσοστό μέχρι και 50%, ακολουθώντας την αύξηση των μισθών των εκπαιδευτικών – γεγονός που επιβάρυνε οικονομικά τους μαθητές.²⁷⁶

Η απογοήτευση όμως κορυφώθηκε όταν οι νυχτερινοί μαθητές διαπίστωσαν την αδιαφορία που επέδειξε η κυβέρνηση σχετικά με το θέμα του εβδόμου έτους. Παρά τις προεκλογικές καθησυχαστικές υποσχέσεις, ακόμη και του ίδιου του Γεωργίου Παπανδρέου²⁷⁷ για την αναστολή του Β.Δ. 617, δηλαδή την κατάργηση του επιπλέον έτους φοίτησης στα νυχτερινά γυμνάσια, το μέτρο συνέχισε να ισχύει. Οι εργαζόμενοι μαθητές εξοργίσθηκαν, ένιωσαν αγνοημένοι και από αυτήν την πολιτική παράταξη, που μέχρι τότε θεωρούσαν σύμμαχό τους. Μέσω του ΣΕΜΜΕ, ξεκίνησε ένας νέος κύκλος έντονης διαμαρτυρίας με πορείες, συγκεντρώσεις, επισκέψεις σε πολιτικούς παράγοντες, αποχή από τα μαθήματα, η οποία διήρκεσε καθ' όλη τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου των εκλογών του Φεβρουαρίου 1964. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διοργανώθηκε μία συγκέντρωση στο θέατρο Διάνα την 16/12/1964, με τεράστια συμμετοχή μαθητών και παρουσία εκπροσώπων του σπουδαστικού χώρου αλλά και της Κεντροαριστερής πολιτικής σκηνής, όπου πάντες δήλωσαν την αμέριστη συμπαράστασή τους στους μαθητές. Στις 24/12/1964 αντιπρόσωποι των νυχτερινών γυμνασίων πήγαν στη Βουλή και παρέδωσαν στον ίδιο τον Πρόεδρό της Ηλία Τσιριμώκο, υπόμνημα για την αναστολή του Β.Δ. και την εφαρμογή προγράμματος εξάχρονης φοίτησης. Ο Τσιριμώκος τότε εκδήλωσε τη συμπαράστασή του.²⁷⁸ Μέχρι τότε οι μαθητές της νύχτας δεν είχαν χάσει τις ελπίδες τους ότι εντέλει θα πετύχαιναν την εφαρμογή της εξαετούς φοίτησης με την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία, οπότε συνέχιζαν με πείσμα να αγωνίζονται για το στόχο τους.²⁷⁹

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό και αναζωπύρωσε τις προσδοκίες των προοδευτικών κοινωνικών ομάδων ότι βρίσκονταν στο ξεκίνημα μίας νέας εποχής· ήλπιζαν ότι σταδιακά θα αποκαθίστατο η δημοκρατική πολιτική ζωή.²⁸⁰ Παρότι ο Ν.4379 “Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής εκπαιδεύσεως”, εμπεριείχε παραλείψεις και ασάφειες, ήταν φανερό οι καλές προθέσεις των σχεδιαστών του. Αποτέλεσε λοιπόν μεγάλη έκπληξη, για τους ίδιους, το γεγονός ότι οι νυχτερινοί μαθητές εξαιρέθηκαν από το πλαίσιο του

276 *Μαθητική*, φ.7, 21.1.1964, σ. 4.

277 Α.Σ. Κ.Ι., Ψηφιακό Αποθετήριο, Ανακοίνωσις ΣΕΜΜΕ, κωδ. τεκμ. 005.09.036.306.00022, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=55579> (τ.ε.6.8.2020).

278 *Μαθητική*, φ.7, 21.1.1964, σ. 4.

279 Α.Σ. Κ.Ι., Ψηφιακό Αποθετήριο, Ανακοίνωσις ΣΕΜΜΕ, κωδ. τεκμ. 005.09.036.306.00022, , ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=55579> (τ.ε.6.8.2020).

280 Τσουκαλάς Κ., *Η Ελληνική Τραγωδία*, Ολκός, Αθήνα 1974, σ. 147.

μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος του 1964, αφού οι κύριοι στόχοι του έδειχναν πράγματι να είναι η παροχή ευκαιριών στα πλατύτερα στρώματα του πληθυσμού για να μορφωθούν και να σπουδάσουν, όπως και η προσαρμογή της εκπαίδευσης στις τρέχουσες απαιτήσεις της εποχής.

Η ΕΔΑ και τα μαθητικά αιτήματα

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της ΕΔΑ

Δύο ήταν οι βασικές αρχές του εκπαιδευτικού προγράμματος της ΕΔΑ: ο εκδημοκρατισμός και ο εκσυγχρονισμός της παιδείας. Η ελεύθερη πρόσβαση του λαού στο δικαίωμα της μόρφωσης τίθεται στην κορυφή του προγράμματος της ΕΔΑ που θέλει την εκπαίδευση στην υπηρεσία του κάθε Έλληνα.²⁸¹ Για να είναι όμως η εκπαιδευτική διαδικασία αποτελεσματική και ωφέλιμη για ολόκληρο το έθνος, η ΕΔΑ επιμένει στην απομάκρυνση του εκπαιδευτικού περιεχομένου από το ιδεαλιστικό, το κλασικιστικό πνεύμα που του είχαν προσδώσει τα εκάστοτε αρμόδια κατεστημένα σχήματα από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Αντί αυτού τα εκπαιδευτικά προγράμματα έπρεπε να στραφούν στα θέματα που απασχολούσαν τη σύγχρονη επιστήμη και τα τεχνολογικά επιτεύγματα, χωρίς όμως να υποτιμηθούν η γενική εκπαίδευση και οι ανθρωπιστικές σπουδές.²⁸² Ο απόφοιτος του *Νέου Σχολείου*²⁸³ που σχεδίαζε η ΕΔΑ, έπρεπε να αποκομίσει την ηθική ποιότητα που προσδίδουν οι ανθρωπιστικές αρχές συνδυαστικά με τον δημιουργικό οίστρο που προσδίδουν οι σύγχρονες επιστημονικές και τεχνικές γνώσεις. Συγκεκριμένα τα ιδεώδη από τα οποία θα άρμοζε να εμπνέεται πνευματικά και ηθικά η νέα εκπαίδευση, καθώς και η προσδοκώμενη συνθήκη που θα προέκυπτε για τις μελλοντικές γενιές περιγράφονται ως εξής :

«... Η ελευθερία, η αξιοπρέπεια του ατόμου, το δίκαιο, η δημοκρατία, η αρετή και μαζί η αγάπη, η ειρήνη και η ισότητα πρέπει να πλάθουν μαζί με τη δημιουργική εργασία την ηθική προσωπικότητα, την “ποιότητα άνθρωπος”, τον άνθρωπο που θα ενώνει αρμονικά φυσική ρώμη, πνευματικό πλούτο, επιστημονική και τεχνική κατάρτιση, τον δραστήριο παράγοντα της κοινωνίας, που θα τον γεμίζει χαρά η δημιουργική δραστηριότητα για την ευτυχία του συνόλου και κατ' ακολουθία και για τη δική του.»²⁸⁴

Η ΕΔΑ, μέσα στο πνεύμα του εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης, υποστήριζε την ενότητα του εκπαιδευτικού σχήματος. Το σχολείο θα ήταν ενιαίο – κι επιμένει πολύ σε αυτή τη θέση - από το νηπιαγωγείο μέχρι και το πανεπιστήμιο, χωρίς να αποσπάται από τα εμπόδια που έθεταν οι οικονομικές ή άλλες διακρίσεις.²⁸⁵ Προτεινόταν λοιπόν οκτάχρονη υποχρεωτική και δωρεάν

281 *Εκπαιδευτική Πολιτική της ΕΔΑ*, Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, Αθήνα 1963, σ. 9.

282 Στο ίδιο, σ. 12.

283 Στο ίδιο, σ. 9.

284 Στο ίδιο, σ. 13.

285 Στο ίδιο.

εκπαίδευση μέχρι τα 14 χρόνια, ήτοι πέντε χρόνια γενική μόρφωση και στα τρία επόμενα χρόνια να εντοπίζεται η κλίση του κάθε παιδιού. Στη συνέχεια, κατά την τετράχρονη μέση εκπαίδευση, ανάλογα με τον τεχνικό προσανατολισμό που θα ακολουθούσε το κάθε παιδί, να προετοιμάζεται επαρκώς για να ενταχθεί στον παραγωγικό τομέα ή στην ανώτατη εκπαιδευτική βαθμίδα.²⁸⁶ Συνεχείς είναι οι αναφορές στην ανάγκη να διασφαλισθούν οι απαραίτητες ικανότητες του παραγωγικού δυναμικού της χώρας, ώστε αυτό να μην υστερεί συγκριτικά με το αντίστοιχο των Ευρωπαίων εταίρων της και ως εκ τούτου να αποφύγει να διαδραματίσει υπηρετικό ρόλο.²⁸⁷ Ο βασικός στόχος του νέου εκπαιδευτικού προγράμματος της ΕΔΑ είναι η μετατροπή του σχολείου σε *δραστήρια δύναμη για την κοινωνική ανάπτυξη*.²⁸⁸

Γενικά η πρόταση της ΕΔΑ προϋποθέτει ισχυρό το στοιχείο της κρατικής πρόνοιας και της μέριμνας για την προστασία των παιδιών, αλλά και των υπόλοιπων εμπλεκομένων στην εκπαιδευτική διαδικασία, με πολλές παροχές όπως :

- εξασφάλιση τροφής, ρουχισμού, υγιεινής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης για το παιδί, που να περιλαμβάνει συσσίτια, κατασκηνώσεις στην εξοχή, λουτρά, παιδικές κλινικές,
- κατασκευή νέων και βελτίωση των υπαρχόντων σχολικών κτιριακών εγκαταστάσεων,
- ίδρυση σχολείων για ενήλικες αναλφάβητους – ημερήσιες και νυχτερινές σχολές
- έκδοση φθηνών αλλά καλαίσθητων διδακτικών βιβλίων με εκσυγχρονισμένο περιεχόμενο,²⁸⁹
- καθιέρωση φοιτητικού εισιτηρίου, σε όλες τις συγκοινωνίες, τα θεάματα, αθλητικές εκδηλώσεις, αρχαιολογικούς κ.λπ. χώρους πολιτισμού,²⁹⁰
- διπλασιασμός της μισθοδοσίας των εκπαιδευτικών, ίδρυση νέων Παιδαγωγικών Ακαδημιών και Ινστιτούτων για την σωστή διαμόρφωση του απαραίτητου εκπαιδευτικού δυναμικού, καλοκαιρινή επιμόρφωση με αποζημίωση και μετεκπαίδευση των καθηγητών σε πανεπιστήμια εντός και εκτός Ελλάδας,²⁹¹
- διορισμό νέων εκπαιδευτικών όπου χρειαζόταν και επαναφορά των, για πολιτικούς λόγους, εκτοπισμένων στις θέσεις τους,²⁹²

286 Στο ίδιο, σ. 14.

287 Στο ίδιο, σ. 15.

288 Στο ίδιο, σ. 20.

289 Στο ίδιο, σ. 24.

290 Στο ίδιο, σ. 45.

291 Στο ίδιο, σ. 41.

292 Στο ίδιο.

- συμμετοχή εκπαιδευτικών και γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία, με την ανάληψη της οργάνωσης πολιτιστικών δράσεων (παιδικό θέατρο, χορωδίες κ.λπ.). Επίσης προτείνεται η οργάνωση βραδινών παιδαγωγικών μαθημάτων ειδικά για τους γονείς, καθώς και μια γενικότερη καμπάνια για αφώτισης του ευρύτερου κοινού για τον σημαίνοντα ρόλο της εκπαίδευσης για το μέλλον της χώρας.²⁹³

Το διάβημα της ΕΔΑ στο κοινοβούλιο σχετικά με την νυχτερινή εκπαίδευση

Η κατάργηση του έβδομου έτους στα νυχτερινά Γυμνάσια και η σχετική προσαρμογή του προγράμματος καθώς και η δια νόμου καθιέρωση της εξάωρης εργασίας για τους εργαζόμενους μαθητές και φοιτητές περιεχόταν από καιρό στο πλαίσιο των άμεσων διεκδικήσεων της ΕΔΑ.²⁹⁴ Η ΕΔΑ ήταν το μόνο κόμμα που αντιμετώπισε τη νυχτερινή εκπαίδευση ως μεμονωμένο εκπαιδευτικό τομέα που παρέμεινε εκτός του μεταρρυθμιστικού πλαισίου της Ένωσης Κέντρου το 1964.

Οι βουλευτές που αντιπροσώπευσαν το κόμμα της ΕΔΑ στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση ήταν οι Μίκης Θεοδωράκης, Βασίλης Εφραιμίδης, Ευάγγελος Σακκελάρης, η Μαρία Καραγιώργη και ο Σταύρος Ηλιόπουλος. Όταν λοιπόν κατατέθηκε το νομοσχέδιο, η γενική κριτική που ασκήθηκε ήταν ότι σε αυτό δεν λαμβάνονται υπόψη τα προβλήματα των μαθητών των Νυχτερινών Γυμνασίων και των Τεχνικών Σχολών όπου φοιτούσαν εργαζόμενοι οι οποίοι θα συνέχιζαν να καταβάλλουν δίδακτρα, αφού τα περισσότερα ιδρύματα αυτής της κατηγορίας παρέμεναν ιδιωτικά.²⁹⁵

Η ΕΔΑ κατέθεσε τροπολογία του νομοσχεδίου “Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής εκπαιδεύσεως” όπου, μεταξύ άλλων, προτείνονταν :

- α) η επιχορήγηση για όσα Νυχτερινά Γυμνάσια και Τεχνικές Σχολές δεν εντάσσονταν στο καθεστώς της δωρεάν παιδείας και καταβολή μέρους των διδάκτρων από το Κράτος,
- β) η χορήγηση βραδινού συσσιτίου στις σχολές,
- γ) η θεσμοθέτηση εξάωρης εργασίας για τους εργαζόμενους μαθητές χωρίς μείωση της αμοιβής τους και τέλος,
- δ) η κατάργηση του έβδομου έτους φοίτησης στην νυχτερινή Μέση Εκπαίδευση.²⁹⁶

²⁹³ Στο ίδιο , σ. 42-43.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 43 και 44 και Ιμβριώτη Ρ., «Η σημερινή κρίση της Παιδείας» στο *Σύγχρονα Θέματα : περιοδικό επιστημονικής έρευνας*, Χρόνος Γ' τ.13-18, σ. 545-552, Αθήνα και στο «Υπόμνημα της Δ.Κ.Ν.Δ.Α. προς τον πρωθυπουργόν κ.Γεώργιο Παπανδρέου» στο *Τα Τετράδια της Δημοκρατίας*, φ.2, 2.12.1963, σ.93.

²⁹⁵ Μεταπτυχιακή εργασία Μητροσύλη Ε., *Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1964 στη Στοιχειώδη και Μέση Εκπαίδευση και η κριτική της ΕΔΑ*, Πάντειο, Αθήνα 2013, σ.127-128.

²⁹⁶ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΛΑ' 19.09.1964.

Στις συζητήσεις που ακολούθησαν συμφώνησαν με τη θέση της ΕΔΑ ως προς την κατάργηση του έβδομου έτους στα νυχτερινά γυμνάσια οι βουλευτές Γεώργιος Καραγκιώζης από την Ένωση Κέντρου και ο Αχιλλέας Παπαλουκάς από την ΕΡΕ. Ο πρώην υπουργός παιδείας της ΕΡΕ Γεώργιος Βογιατζής συμφώνησε με τη θέση της ΕΔΑ να ισχύσει για όλους τους μαθητές των νυχτερινών γυμνασίων, αλλά και όλων των τεχνικών και επαγγελματικών σχολείων, η απαλλαγή από κάθε οικονομική επιβάρυνση.²⁹⁷

Ο Λουκής Ακρίτας, υφυπουργός Παιδείας, απάντησε στην τροπολογία της ΕΔΑ ότι διδάσκονται εβδομαδιαίως δεκατέσσερις ώρες λιγότερες από ό,τι στα ημερήσια, είναι αδύνατον να καλυφθεί η επιπλέον διδακτέα ύλη σε διάστημα τριών ετών, όσο και αν αυτή συμπυκνωθεί.²⁹⁸ Όσο για την πρόταση του Γεωργίου Βογιατζή για να ισχύσει η απαλλαγή διδασκτρών για όλους του νυχτερινούς μαθητές, απάντησε ότι θα μεριμνήσει σχετικά, ώστε η δωρεάν εκπαίδευση να επεκταθεί για τις τεχνικές σχολές. Εδώ οφείλουμε όμως να υπενθυμίσουμε ότι η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου είχε σχεδιάσει, ως το αμέσως επόμενο βήμα μετά την εφαρμογή του Ν.Δ.4379, δύο επόμενα νομοσχέδια αποκλειστικά για την Τεχνική και την Ανώτατη Εκπαίδευση, τις συζητήσεις των οποίων όμως ανέστειλαν οι εξελίξεις του Ιουλίου 1965. Ίσως οι διατάξεις αυτών των νομοσχεδίων να ήταν σύμφωνες με κάποιες από τις προτάσεις της ΕΔΑ για την ανακούφιση των εργαζομένων σπουδαστών.

Η Νεολαία Λαμπράκη και οι μαθητές - Η εγκύκλιος 1010

Αμέσως μετά τη δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη δημιουργήθηκε, ως αντίδραση στην αυθαιρεσία των παρακρατικών σχηματισμών, ένα νέο κίνημα νεολαίας. Το σύνθημα των μελών της ήταν «κάθε νέος και Λαμπράκης» και ονομάστηκε Δημοκρατική Κίνηση Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης (ΔΚΝΓΛ). Κατά τα μέσα του 1964 η ΔΚΝΓΛ συγχωνεύθηκε με την Νεολαία της ΕΔΑ (ΝΕΔΑ) και δημιουργήθηκε η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (ΔΝΛ), μία νεολαιίστικη οργάνωση που σκόπευε να μετουσιώσει το πολιτιστικό και κοινωνικό περιεχόμενο της ΔΚΝΓΛ σε όρους πολιτικούς.²⁹⁹ Πράγματι η ΔΝΛ αποτέλεσε μαζικό νεολαιίστικο κίνημα με στιβαρή πολιτική παρουσία στους αγώνες για τη Δημοκρατία και κυρίως στα γεγονότα του Ιουλίου 1965.³⁰⁰ Η επιτυχία της ΔΝΛ οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι αντιλήφθηκε τα προβλήματα των νέων στη συγχρονία τους και πάλεψε για την επίλυσή τους ανεξαρτήτως πολιτικού-κομματικού χώρου, επιδιώκοντας τη λαϊκή ενότητα, παρότι επρόκειτο

297 Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΛΓ, 15.9.1964

298 Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΛΒ, 11.9.1964

299 Παπαθανασίου Ι., *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 2009, σ. 78.

300 Στο ίδιο, σ. 79.

για οργάνωση της Αριστεράς.³⁰¹ Η οργάνωση απευθυνόταν στους προοδευτικούς νέους κάθε κοινωνικής προέλευσης με μόνη προϋπόθεση τον ενστερνισμό των ιδανικών και των σκοπών της. Στις λέσχες των «Λαμπράκηδων» οι νέοι της επαρχίας, αγόρια και κορίτσια, γνώριζαν έναν νέο τρόπο ψυχαγωγίας και *έπαιρναν μέρος στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή της σύγχρονης Ελλάδας*.³⁰² Τον Μάρτιο του 1965 λειτουργούσαν 180 λέσχες της ΔΝΛ σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια ενώ τα μέλη της αριθμούσαν πάνω από 35.000 μέλη.³⁰³

Με εντυπωσιακή συμμετοχή στην Γ' Μαραθώνια πορεία ειρήνης και συντεταγμένη παρουσία στην διαμαρτυρία για το «βασικό πραξικόπημα» του Ιουλίου 1965, η νεολαία Λαμπράκη διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στις μάχες για τη Δημοκρατία. Ο Γεώργιος Παπανδρέου³⁰⁴ στον λόγο του προς το πλήθος των διαδηλωτών ανακοίνωνε ότι η «πρωτοπορία της νεότητας» μαζί με τη λαϊκή συμπαράσταση αποτελούν τα εχέγγυα για τη νίκη της Δημοκρατίας.³⁰⁵

Η νεολαία Λαμπράκη υπήρξε ένα φαινόμενο που ενέπνευσε θαυμασμό στη νέα γενιά και πανικό στο κατεστημένο πολιτικό σύστημα, εντός και εκτός Ελλάδας.³⁰⁶ Η δυναμικότητα και η επίδραση που είχε στους νέους αυτή η οργάνωση σάστισε ακόμη και την προοδευτική Ένωση Κέντρου. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου υποψιαζόταν ότι μέσα από την οργάνωση αυτή σχεδιαζόταν κομμουνιστική επανάσταση³⁰⁷ ενώ η κυβέρνησή του δεχόταν συχνά κριτική από τη ΔΝΛ. Η νεολαία Λαμπράκη συχνά καταλόγιζε στον Παπανδρέου oligarchia ως προς την πραγματοποίηση των προεκλογικών του δεσμεύσεων, που δίσταζε να προχωρήσει σε διαρθρωτικές αλλαγές για να αποφύγει τη ρήξη με το πολιτικό κατεστημένο.³⁰⁸ Ήδη από τον Μάρτιο του 1965 ο τότε πρωθυπουργός σκόπευε να διαλύσει την οργάνωση με σχετικό νομοσχέδιο «περί διάλυσης των δημοκρατικών οργανώσεων».³⁰⁹

301 Στο ίδιο, σ. 86

302 Μαρτυρίες Λευτέρη Μεζερίδη και Στέφανου Στεφάνου στο επεισόδιο «Τα δικά μας 60's-Μέρος Β'» στην εκπομπή του Στέλιου Κούλογλου *Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα*, ηλ.συνδ.: <https://www.youtube.com/watch?v=IRYk9R0uo> (τ.ε.27.07.2020).

303 Στο ίδιο.

304 Σε αυτό το σημείο, προς αποφυγήν παρερμηνειών, διευκρινίζεται ότι η σχέση του Γεωργίου Παπανδρέου με την ΔΝΛ δεν ήταν αγαθή. Ο Παπανδρέου, δεν έπαψε ποτέ να αισθάνεται αμφίθυμα απέναντι σε μία οργάνωση που εμπεριείχε κομμουνιστικά στοιχεία και αυτό φάνηκε όταν καθιέρωσε την εγκύκλιο 1010 για την οποία γίνεται λόγος παρακάτω.

305 Λιναρδάτος Σ., Από τον εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Ε' 1964-1967, Παπαζήση, Αθήνα 1977, σ. 246.

306 Η δυναμική της ΔΝΛ φαίνεται ότι ανησύχησε και τις πολιτικές δυνάμεις του εξωτερικού αφού εκπρόσωποι του αγγλικού κοινοβουλίου προέβησαν σε σχετικές δηλώσεις στον Τύπο της εποχής, θορυβημένοι από την απειλή της κομμουνιστικής οργάνωσης, εφημ. *Ταχυδρόμος*, φ. 31.7.1966, σ. 6.

307 Κορνέτης Κ., *Τα παιδιά της δικτατορίας*, Πόλις, Αθήνα 2015, σ. 77.

308 Παπαθανασίου Ι., *ό.π.*, σ. 83.

309 Στο ίδιο, σ. 92 και εφημ. *Ελευθερία*, φ.16.7.1966, σ. 8 και 9.12.1966 σ. 8.

Παρότι οι αποβολές των μαθητών είχαν ξεκινήσει νωρίτερα,³¹⁰ την 11η Μαρτίου 1965 εκδόθηκε από τον υπουργό Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου, η απόρρητη εγκύκλιος 1010 που χρησιμοποιήθηκε στα εκπαιδευτικά ιδρύματα ως θεσμικό εργαλείο διώξεων των προοδευτικών μαθητών. Η εγκύκλιος απαγόρευε στους μαθητές και τους δασκάλους τους την ανάμειξή τους στην πολιτική και την ένταξη σε πολιτικές οργανώσεις, τη συμμετοχή σε κοινωνικές κινητοποιήσεις και σε οτιδήποτε είχε σχέση με συλλογικές δράσεις αριστερών αποχρώσεων. Ο κύριος στόχος ήταν τα μέλη της «κομμουνιστικής» Νεολαίας Λαμπράκη.³¹¹ Οι «Λαμπράκηδες» διώκονταν από τα σχολεία και τα πανεπιστήμια σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Η αστυνομία ξεκίνησε νέο κύκλο παρακολούθησεων, με στόχο αυτή τη φορά τους νεαρούς «Λαμπράκηδες».³¹² Μαθητές αποβάλλονταν από τα σχολεία τους μόνο με την υποψία ότι μπορεί να έχουν κάποια σχέση με την Αριστερά. Σημειώθηκαν αποβολές μαθητών επειδή βρέθηκαν στις τσάντες τους βιβλία του Μ. Λουντέμη ή απλώς ένας κατάλογος εκδοτικού οίκου αριστερών βιβλίων. Κάποια μαθήτρια αποβλήθηκε από το σχολείο της επειδή κατέθεσε στεφάνι στον τάφο συνδικαλιστή, όπως και κάποιος άλλος μαθητής επειδή μοίραζε προκηρύξεις της επιτροπής για την Ειρήνη.³¹³ Οι γυμνασιάρχες επιδόθηκαν σε κυνήγι μαγισσών ζητώντας από τους μαθητές την γραπτή δήλωση διαγραφής τους από την οργάνωση. Στο Αρσάκειο Αθηνών μοιράστηκε ερωτηματολόγιο σχετικά με την ιδεολογία των μαθητριών και ζητούνταν από τις μαθήτριες να καταγγείλουν συμμαθήτριές τους που συμμετείχαν στη ΔΝΛ. Επτά αρσακιάδες αποβλήθηκαν δια παντός από το σχολείο τους λόγω των δημοκρατικών τους φρονημάτων.³¹⁴

Με την εφαρμογή της εγκυκλίου, που είχε αναδρομική ισχύ αποβλήθηκαν και νυχτερινοί μαθητές από τα γυμνάσια για τη συνδικαλιστική τους δράση.³¹⁵ Ο ΣΕΜΜΕ με ανακοινώσεις του εξέφρασε την αγανάκτηση του μαθητικού κόσμου για το μέτρο και την πρόθεσή του να υπερασπιστεί το δικαίωμα των εργαζομένων μαθητών να συνδικαλίζονται. Οι εργαζόμενοι μαθητές από την πλευρά τους, δυσανασχετούσαν με την αντιδημοκρατική επίθεση

310 *Ελευθερία*, 11/2/1965, σ. 6.

311 *Ελευθερία*, 11/4/1965, σ. 16.

312 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Δακτυλόγραφο ομιλίας Φ.Σ.Π.*, κωδ.τεκμ. 005.06.028.034.583.00038-2, ηλ. συνδ.: <http://62.103.28.111/askijpg/375/005.06.028.034.583.00038-2.jpg> (τ.ε. 6.5.2020) και από μαρτυρίες των Γιάννη Στεφανίδη και Άννας Βαγενά στο επεισόδιο «Τα δικά μας 60's» στην εκπομπή του Στέλιου Κούλογλου *Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα*, διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=IR-vYk9R0uo> (τ.ε.27.07.2020).

313 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, ό.π.

314 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, κωδ.τεκμ. 005.09.034.288.00064-1, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/askijpg/109/005.09.034.288.00064-1.jpg> (τ.ε.6.5.2020)

315 Αποβλήθηκε ο Ανδρέας Τσερεμέγκλης, γραμματέας της ΣΕΕΝ Πάτρας και μαθητής του νυχτερινού οικονομικού γυμνασίου Πατρών σύμφωνα με ανακοίνωση του ΣΕΜΜΕ, βλ. ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ανακοίνωση ΣΕΜΜΕ*, κωδ.τεκμ. 005.09.036.306.00061 ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/askijpg/71/005.09.036.306.00061.jpg> (τ.ε. 5.5.2020).

που εξαπέλυσε η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου στα νυχτερινά γυμνάσια και εναντιώνονταν στα όργανά της, δηλαδή τους γυμνασιάρχες και την αστυνομία. Καταγγέλθηκαν η σύλληψη και κράτηση σε αστυνομικό τμήμα τριών μαθητών που μοίραζαν προκήρυξη του ΣΕΜΜΕ, καθώς και άλλες βιαιοπραγίες εναντίον άλλων μαθητών σε νυχτερινά γυμνάσια.³¹⁶

Η εγκύκλιος 1010 έμεινε σε ισχύ μέχρι τον Σεπτέμβριο 1974, οπότε και καταργήθηκε μετά από κινητοποίηση των μαθητών, επειδή το καθεστώς της δικτατορίας στηριζόμενο στο περιεχόμενό της είχε προβεί σε απαγορεύσεις και συλλήψεις παιδιών.³¹⁷

316 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, κωδ.τεκμ. 005.09.036.306.00066-1, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/askijpg/71/005.09.036.306.00066-1.jpg> (τ.ε. 6.5.2020)

317 Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 237 βλ.παραπομπή 30.

Προσπάθειες ελέγχου των νυχτερινών μαθητών από τη Δεξιά

Παρακράτος και σπουδαστικός κόσμος

Ο φοιτητικός κόσμος μετά τις περιπέτειες της δεκαετίας του 1940, με δειλά αλλά σταθερά βήματα, δραστηριοποιήθηκε και οργανώθηκε μαζικά συμμετέχοντας αρχικά σε κινητοποιήσεις σχετικά με ευρύτερες κοινωνικές διαμαρτυρίες, όπως το Κυπριακό ζήτημα.³¹⁸ Η διαχείριση του Κυπριακού ζητήματος από τις κυβερνήσεις της Δεξιάς, όπως είδαμε και προηγούμενα, ενίσχυσε τα αισθήματα του λαού κατά του ξένου παράγοντα. Η καχυποψία για τις προθέσεις των ξένων, η πολιτική καταστολή και η κακή οικονομική κατάσταση ευνόησαν την ΕΔΑ η οποία, στις εκλογές του 1958, απέσπασε ποσοστό 24,4% και κατέλαβε τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης.³¹⁹ Η εξέλιξη αυτή, ιδιαίτερα δυσάρεστη και επικίνδυνη για το συντηρητικό στρατόπεδο, ενεργοποίησε την ΕΡΕ που οργάνωσε ένα συντονισμένο δίκτυο παρακρατικών ομάδων με στόχο την κατάπνιξη κάθε πιθανής απειλής του καθεστώτος. Σχηματίστηκαν τότε μία σειρά από οργανώσεις που δραστηριοποιούνταν είτε δια της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας, είτε τρομοκρατώντας τους πολίτες, προκειμένου να ενισχυθεί η κυριαρχία της εθνικόφρονος παράταξης. Αμέσως μετά τις εκλογές του 1958 ιδρύθηκε το Σπουδαστικό Τμήμα Ασφαλείας και την επόμενη χρονιά η Γενική Διεύθυνση Ασφαλείας ενώ το 1960 λειτούργησε η Δευτεροβάθμια Επιτροπή Πληροφοριών και Διαφώτισης. Το έργο αυτών των κρατικών υπηρεσιών συνεπικουρούνταν από διάφορες παρακρατικές και ακροδεξιές οργανώσεις. Σε ένα πλαίσιο αλληλένδετων δράσεων, οι κρατικές υπηρεσίες φρόντιζαν για την στρατολόγηση μελών που θα επάνδρωναν τις διάφορες αυτές ομάδες, και που ήταν είτε εθνικόφρονες, είτε λούμπεν και κακοποιά στοιχεία ανάλογα με τον σκοπό της κάθε οργάνωσης.³²⁰

Οι παρακρατικοί αυτοί σχηματισμοί έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη νεολαία και δεν παρέλειπαν να συμπεριλαμβάνουν στα οργανωτικά σχέδιά τους τους τομείς των εργαζομένων νέων και σπουδαστών. Επί παραδείγματι, η Πανελλήνια Εθνική Σταυροφορία (Π.Ε.Σ.), αδελφή οργάνωση της Αντικομμουνιστικής Σταυροφορίας και άλλων εθνικιστικών και νεοναζιστικών ομάδων,³²¹ προέβλεπε στο καταστατικό της την “ίδρυσιν νεολαίας της οργάνωσης, σπουδαζούσης και εργαζομένης της οποίας τα μέλη – ηλικίας 14-20 ετών – θα ονομάζονταν Σταυραετοί.³²²

318 Σερντεδάκης, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος, ό.π., σ. 166.

319 Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 26-29 και 37-38.

320 Λεντάκης Ανδρέας, *Παρακρατικές οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, Καστανιώτης, Αθήνα 1975, σ.76.

321 Καταγραφή και εκτεταμένη έρευνα για τη λειτουργία των παρακρατικών ομάδων εκείνης της περιόδου, παρατίθενται στο Λεντάκης, ό.π. και συνοπτικότερα στο Κατσάπης, *Το πρόβλημα Νεολαία*, ό.π., σ.427-441.

322 *Ελευθερία*, 11/6/1963, σ. 7.

Η πιο δυναμική και με ισχυρή παρουσία στον σπουδαστικό χώρο οργάνωση νεολαίας ήταν η Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (ΕΚΟΦ), που ιδρύθηκε από την ΕΡΕ με σκοπό τον έλεγχο και την εξυγίανση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης από κάθε αντεθνικό στοιχείο.³²³ Τα μέλη της ΕΚΟΦ ήταν εθνικόφρονες φοιτητές που εντοπίζονταν με τη βοήθεια του Σπουδαστικού Τμήματος Ασφαλείας.³²⁴ Η οργάνωση παρουσιαζόταν ως συνδικαλιστικό όργανο προσκείμενο στην ΕΡΕ, που υπερασπιζόταν τα αιτήματα των φοιτητών και φρόντιζε για τη λύση των προβλημάτων τους, ενώ η πραγματική δράση της ήταν διαφωτιστική, αντικομμουνιστική και φιλοκυβερνητική με εξτρεμιστικό χαρακτήρα. Τα μέλη της ΕΚΟΦ οργάνωναν προπαγανδιστικές εκδηλώσεις υπέρ της κυβέρνησης και εναντίον “αντιφρονούντων” ατόμων ή συλλόγων³²⁵ και συμμετείχαν σε πλείστες διασπαστικές και τρομοκρατικές ενέργειες. Με τον τρόπο αυτό είχαν καταφέρει να ελέγχουν τα τριτοβάθμια ιδρύματα κατά την περίοδο 1960-1961.³²⁶

Το Γ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο συνήλθε στην Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο 1960. Το γεγονός του συνεδρίου κομματικοποιήθηκε από μέλη της νεολαίας της ΕΡΕ και την ΕΚΟΦ - σημειώθηκαν αποκλεισμοί, προπηλακισμοί, ανακλήσεις αντιπροσωπειών και άλλα έκτροπα,³²⁷ και καταδικάστηκε και καταγγέλθηκε από διάφορες αντιπροσωπείες και μερίδα του αντιπολιτευτικού Τύπου ως *κατ'εμφημισμόν*³²⁸ Πανσπουδαστικό Συνέδριο. Η εφημερίδα *Ελευθερία* έγραψε ότι η διάλυση του συνεδρίου μπορεί να άφησε «εκ πρώτης όψεως αρνητική εντύπωση ... [εν τέλει όμως] απετέλεσε αναμφιβόλως νίκην των υγιώς σκεπτομένων σπουδαστών».³²⁹

Στον αντίποδα του ΣΕΜΜΕ

Κατά το παράδειγμα της ΕΚΟΦ, σε μια προσπάθεια ελέγχου των νυχτερινών γυμνασίων, το 1960 ιδρύθηκε η Οργάνωση Σπουδάζουσας Εργαζομένων Νέων (ΟΣΕΝ) που όμως

323 Πουλιάνας Χρ., *ΕΚΟΦ: Πρακτικές και πολιτική ιδεολογία του δεξιού εξτρεμισμού στην μετεμφυλιακή Ελλάδα (1960-1967)*, μεταπτυχιακή εργασία, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2017, σ. 55.

324 Στο ίδιο, σ. 55-56.

325 Αναλυτικά για τον ιδεολογικό λόγο της ΕΚΟΦ βλ. Πουλιάνας, ό.π., σ. 139-151.

326 Στο ίδιο, σ. 83.

327 Για τα γεγονότα που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια του Γ'Π.σ. βλ. εφημερίδες *Μακεδονία*, 20/12/1960, σ. 3 & 25/12/1960, σ. 7, *Ελευθερία*, 20/12/1960, σ. 8, και αναλυτικότερα στο Μπέκας Δ. *Η Πολιτική και Οργανωτική Ανάπτυξη του Ελληνικού Φοιτητικού Κινήματος κατά την προδικτατορική περίοδο-Τα τρία πρώτα Πανσπουδαστικά Συνέδρια (1957-1960)*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2018, σ. 69-89.

328 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Σύλλογος Φοιτητών Νομικής Σχολής Παν/μίου Αθηνών «Η Θέμις»*, Καταγγελία, κωδ. τεκμηρίου 005.09.035.295.0007, ηλ.σύνδ.: <http://62.103.28.111/neolaia/rec.asp?id=62293> σ.2&3 (τ.ε.3.2.2020).

329 *Ελευθερία*, 20/12/1963, σ. 8.

πρωτοεμφανίσθηκε κατά τα τέλη του 1961. Η ΟΣΕΝ προοριζόταν να λειτουργήσει ως “αντίβαρο” αρχικά στην Συντονιστική Επιτροπή και κατόπιν στον ΣΕΜΜΕ.³³⁰ Στις ανακοινώσεις της η οργάνωση παρότι υιοθετεί στάση ένθερμης υπεράσπισης των μαθητικών αιτημάτων,³³¹ είναι ολοφάνερο ότι ο κύριος στόχος είναι η διάσπαση του μαθητικού κινήματος.³³²

Η ΟΣΕΝ δήλωνε ότι λειτουργούσε ως μία οργάνωση “μακράν πάσης εξωμαθητικής επιρροής” που αγωνιζόταν με μοναδικό στόχο την επίλυση των μαθητικών προβλημάτων, με δυναμική δράση, που περιλάμβανε υπομνήματα προς τον υπουργό Παιδείας και προσφυγές στο Ανώτατο Δικαστήριο του Κράτους και το Συμβούλιο της Επικρατείας και με αίτημα την ακύρωση του Ν.Δ. για το έβδομο έτος.³³³ Η οργάνωση καλούσε τους εργαζόμενους μαθητές να συσπειρωθούν γύρω της ώστε να μην παρασύρονται από άλλες οργανώσεις, που χαρακτήριζε ως *υπόπτους εξωμαθητικούς παράγοντες*, με συμφέροντα άσχετα με τα αιτήματα και τα προβλήματά τους.³³⁴ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο καταμαρτυρούσε στον ΣΕΜΜΕ ότι διεκδικούσε *τον τίτλο του υπερασπιστή των μαθητικών αιτημάτων*, ενώ ο ΣΕΜΜΕ, από την πλευρά του, χαρακτήριζε την ΟΣΕΝ ως *ομογάλακτη της ΕΚΟΦ* και διασπαστικό όργανο του μαθητικού κινήματος, με φασιστική νοοτροπία.³³⁵

Τα μέλη της οργάνωσης κατά τη διάρκεια των απεργιών των νυχτερινών μαθητών, επί κυβερνήσεων ΕΡΕ, όπως είδαμε παραπάνω, διαδραμάτισαν διασπαστικό ρόλο καλώντας τους μαθητές να λύσουν την απεργία και αποτρέποντάς τους από τη συμμετοχή στις κινητοποιήσεις για το 15% στην Παιδεία,³³⁶ συμβαδίζοντας με τις απόψεις της κυβέρνησης και υπερασπίζοντας τη στάση των υπουργών – ιδιαίτερα του Κασσιμάτη.³³⁷ Η γραμμή που πρόβαλε η ΟΣΕΝ ήταν η *δια παντός νομίμου μέσου διεκδίκηση των μαθητικών αιτημάτων*³³⁸ και συχνά στις ανακοινώσεις της διατράνωνε - προφανώς για να αποδιώξει τις κατηγορίες περί νεοφασιστικής

330 Λεντάκης, ό.π., σ. 347.

331 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ανακοίνωση της Ο.Σ.Ε.Ν.*, κωδ.τεκμ. 005.09.036.303.00109, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/aski/REC.ASP?ID=57851&prid=57852&pform=100100&pfms=100001> (τ.ε.10.12.2019).

332 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ανακοίνωσις Προς Τους εργαζόμενους μαθητάς Νυχτερινών Γυμνασίων*, κωδ.τεκμ. 005.09.036.303.00110, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/askijpg/66/005.09.036.303.00110.jpg> (τ.ε.10.8.2020).

333 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ανακοίνωση της Ο.Σ.Ε.Ν.*, κωδ.τεκμ. 005.09.035.303.00107, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/askijpg/66/005.09.036.303.00107.jpg> (τ.ε.10.12.2019).

334 Στο ίδιο.

335 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ανακοίνωση του ΣΕΜΜΕ*, κωδ.τεκμ. 005.09.036.306.00052, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/askijpg/71/005.09.036.306.00052.jpg> (τ.π.13.12.2019).

336 Λεντάκης, ό.π., σ. 348.

337 Στο ίδιο.

338 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ανακοίνωση της Ο.Σ.Ε.Ν.*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.303.00109, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/aski/REC.ASP?ID=57851&prid=57852&pform=100100&pfms=100001> (τ.ε.10.12.2019).

οργάνωσης - την πίστη και την καθαρότητα των σκοπών της³³⁹ που θα έφερνε την επιτυχή κατάληξη της αποστολής της.

Η αντίληψη ότι πρόκειται για οργάνωση που σχετιζόταν και συντηρούνταν από παρακρατικούς βραχίονες ακροδεξιού χαρακτήρα, στηρίζονταν στα εξής δεδομένα:

α) Η ΟΣΕΝ συστεγαζόταν αρχικά στα γραφεία της Ο.Ε.Ν.³⁴⁰ επί της οδού Γλάδστωνος 7 και αργότερα, κατά το 1963, όταν αυτό χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηριστεί η οργάνωση ως νεοφασιστική, μετακόμισε στα γραφεία του Συλλόγου Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος³⁴¹ στην Γ' Σεπτεμβρίου 13. Στη συνέχεια δήλωνε ως διεύθυνση την Ακαδημίας 91, Β' όροφος, γραφεία 4-5.³⁴²

β) Τα ηγετικά στελέχη της ΟΣΕΝ ήταν στελέχη της ΟΕΝ-ΣΕΝ³⁴³ που κυκλοφορούσαν με μαύρες κούρσες και μοίραζαν προκηρύξεις στα νυχτερινά γυμνάσια, υπό την προστασία διαφόρων Λυκειαρχών.³⁴⁴

γ) Ο γραμματέας της οργάνωσης Π. Κόσιβας συνελήφθη κατά τη διάρκεια της επίθεσης στη Βουλή τη νύχτα της 4/7/1964.³⁴⁵ Ο Κόσιβας που ήταν μαθητής του 2ου Ν.Γ., παραπέμφθηκε σε

339 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ανακοίνωση της Ο.Σ.Ε.Ν.*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.303.00108, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/askijpg/66/005.09.036.303.00108.jpg>, (τ.ε.13.12.2019).

340 Η Οργάνωση Εθνικής Νεολαίας (Ο.Ε.Ν.) συστάθηκε το 1957, με απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών και με βασικό τμήμα της το Σώμα Ελπιδοφόρων Νέων (Σ. Ε.Ν.). Το ΣΕΝ ήταν οργανωμένο σύμφωνα με στρατιωτικά πρότυπα και ιεραρχία, με Γενικό Αρχηγό, αξιωματούχους, διμοιρίες κ.λπ. Η συμμετοχή στην οργάνωση απαιτούσε τυφλή υποταγή των μελών στους ανωτέρους και στρατιωτική πειθαρχία. Η ιδεολογία του Συλλόγου στηριζόταν στην σωβινιστική και αντικομμουνιστική προπαγάνδα με φιλοδικτατορικές αναφορές. Οι Ελπιδοφόροι Νέοι καλούνταν από τις κυβερνήσεις της ΕΡΕ να συμμετέχουν σε παρελάσεις και άλλες εκδηλώσεις. Οι ομάδες αυτές διαλύθηκαν επί κυβερνήσεως της Ένωσης Κέντρου μετά την τραμπούκικη επίθεση κατά του Κοινοβουλίου την 4.7.1964. Αναλυτικά για την ΟΕΝ-ΣΕΝ βλ. στο Λεντάκης, ό.π., σ. 297-319.

341 Επρόκειτο για όργανο της παρακρατικής προπαγάνδας με πλήθος εκδόσεων βιβλίων αντικομμουνιστικού κυρίως περιεχομένου όπως *Η Βίβλος της Εθνοπροδοσίας*, η *Κόκκινη Ακρίδα*, *Οι Δουλάνθρωποι*, *Τα Κόκκινα Τσακάλια* κ.α..

342 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ανακοίνωση της ΟΣΕΝ*, κωδ. τεκμ. 005.09.036.303.00116, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/aski/REC.ASP?ID=57883&priid=57884&pform=100100&pfms=100001> (τ.ε.13.12.2019).

343 Λεντάκης, ό.π., σ. 348.

344 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ν.Ε.ΔΑ -Χειρόγραφες Σημειώσεις για την ΟΣΕΝ*, κωδ. τεκμ. 005.09.032.268.00017, ηλ.συνδ.:

<http://62.103.28.111/aski/REC.ASP?ID=63752&priid=63753&pform=100100&pfms=100001> (τ.ε.13.12.2019).

345 Το βράδυ της 3/7/1964, μετά από ομιλία του υποψήφιου για την δημαρχία Αθηνών με την ΕΡΕ, Γεωργίου Πλυτά στην πλατεία Κλαυθμώνος, αποχώρησε ομάδα 300 περίπου οπαδών, με αρχηγό τον υποψήφιο δημοτικό σύμβουλο του Πλυτά Ρένο Αποστολίδη, οι οποίοι κατευθύνθηκαν προς το κτίριο της Βουλής όπου ήταν σε εξέλιξη συζήτηση για το Κυπριακό. Οι τραμπούκοι προπηλάκισαν την φρουρά της Βουλής και εισήλθαν μέσα στο κτίριο, από την κεντρική είσοδο, φωνάζοντας «ΕΡΕ, ΕΡΕ, ΕΡΕ» και «Παραιτήσου παπατζή». Τους αντέκρουσαν η προεδρική και η πρωθυπουργική φρουρά μαζί με βουλευτές και υπαλλήλους της Βουλής δίνοντας μάχη σώμα με σώμα με τον έξαλλο όχλο. Από την επίθεση τραυματίστηκαν 9 άτομα, συνελήφθησαν 32 από την ομάδα των εισβολέων και οδηγήθηκαν στο αυτόφωρο με κατηγορίες περί τεντιμποϊσμού, διατάραξη κοινής ησυχίας, τραυματισμών και διατάραξης κοινοβουλευτικής συνεδρίασης, βλ. σχετ. *Ελευθερία*, 4/7/1964, σ.1,7.

δίκη μαζί με τους υπόλοιπους 32 συλληφθέντες, εκ των οποίων οι εννέα, όπως αναφέρει ο Τύπος της εποχής, ήταν μαθητές 16-22 ετών.³⁴⁶

Η επίθεση στη Βουλή, στην οποία κυριαρχούσαν μέλη της ΕΚΟΦ,³⁴⁷ έγινε σε στιγμή συζήτησης για το Κυπριακό ζήτημα. Η ΟΣΕΝ είχε λάβει θέση σχετικά με το πρόβλημα ήδη από την 27/12/1963 απευθύνοντας ψήφισμα προς τις πρεσβείες Αμερικής και Αγγλίας, με το οποίο η ελληνική νεολαία χαρακτήριζε ως απαράδεκτη την θέση των δύο μεγάλων δυνάμεων απέναντι στα επεισόδια των Τούρκων κατά των Κυπρίων. Στην ίδια ανακοίνωση η ΟΣΕΝ δηλώνει ότι η ελληνική νεολαία θα αγωνιζόταν με όποια μέσα διέθετε και μέχρι τελευταίας ρανίδος του αίματός της, ώστε να αποτραπεί η περαιτέρω βεβήλωση του ελληνικού έθνους.³⁴⁸

Ο ΣΕΜΜΕ καταδίκασε την επίθεση κατά του κοινοβουλίου και ζήτησε τη διάλυση της ΟΣΕΝ και της ΕΚΟΦ,³⁴⁹ ενώ η ΣΕΕΝΕ κάλεσε τους εργαζόμενους νέους σε συγκέντρωση διαμαρτυρίας κατά των παρακρατικών της ΕΚΟΦ και της ΟΣΕΝ, την οποία όμως απαγόρευσε η αστυνομία και δεν πραγματοποιήθηκε.³⁵⁰

346 *Ελευθερία*, 7/7/1964, σ. 7.

347 Στο ίδιο.

348 ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ανακοίνωση της ΟΣΕΝ*, κωδ. τεκμηρίου 005.09.036.303.00113, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/aski/REC.ASP?ID=57863&prid=57864&pform=100100&pfms=100001> (τ.ε.13.12.2019).

349 Λεντάκης, ό.π., σ. 215 και ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, *Ανακοίνωση της ΣΕΜΜΕ*, κωδ. τεκμηρίου 005.09.036.306.00064, ηλ.συνδ.: <http://62.103.28.111/aski.jpg/71/005.09.036.306.00064.jpg> (τ.ε.13.12.2019).

350 Λεντάκης, ό.π., σ. 215.

Συμπεράσματα

Τα γεγονότα που μελετήσαμε διαδραματίστηκαν σε μία συγκυρία επίτασης και διάχυσης των κοινωνικοπολιτικών διεκδικήσεων σε παγκόσμιο επίπεδο. Παρά το γεγονός ότι κατά την περίοδο 1961-1963 οι παρακρατικοί μηχανισμοί ήταν σε έξαρση και σε πλήρη σχέση με το επίσημο κράτος, η δυναμική του εκδημοκρατισμού που επικρατούσε στην μεταπολεμική Ευρώπη συνέβαλε στη σταδιακή εξασθένιση της εφαρμογής του ελληνικού παρασυντάγματος και της λειτουργίας του ελληνικού παρακράτους, όχι όμως στον πλήρη αφανισμό τους.³⁵¹ Το θεσμικό πλαίσιο όμως παρέμενε προβληματικό και λόγω των καταχρηστικών παρεμβάσεων των Ανακτόρων. Παρόλα αυτά την ίδια περίοδο αναπτύχθηκαν διεκδικητικές δράσεις που απαιτούσαν την αλλαγή του πολιτικού και κοινωνικού σχήματος. Για πρώτη φορά μετά τον ελληνικό εμφύλιο, κινητοποιήθηκαν κοινωνικές δυνάμεις προτιθέμενες να παλέψουν για τον δίκαιο καταμερισμό του παραγόμενου πλούτου και την ουσιαστική καθιέρωση της Δημοκρατίας στην χώρα. Μπορούμε να κατατάξουμε στις ελληνικές ιδιαιτερότητες ίσως το γεγονός ότι τα συμβάντα εκτυλίχθηκαν σε ένα περιβάλλον που η παραδοσιακή κοινότητα διατηρούνταν ακόμη ζωντανή και λειτουργούσε μέχρι και στις γειτονιές των μεγάλων πόλεων. Η εξατομίκευση ήταν μεν σε στάδιο ανάπτυξης, αλλά δεν είχε προλάβει να υποβαθμίσει την αξία των συλλογικών δράσεων στην κοινωνική ζωή. Η εμπιστοσύνη στα ιδεολογικά συστήματα ήταν ακόμη ζωντανή και λειτουργούσε ως κινητήρια δύναμη των μαζών.

Η νεολαία τότε ήλθε στο προσκήνιο με νέες μορφές συλλογικής δράσης και ανανεωμένο διεκδικητικό ρεπερτόριο. Στην Ελλάδα όταν ο Γεώργιος Παπανδρέου κήρυξε τον Ανένδοτο, το πολιτικό δίπολο μεταλλάχθηκε από εθνικόφρων-μη εθνικόφρων σε Δεξιά-Αντιδεξιά. Αυτό ερμηνεύτηκε από τα διεκδικητικά υποκείμενα ως ευκαιρία για τον σχηματισμό νέων πολιτικών συμμαχιών με πιο ισχυρούς εταίρους. Η ΕΔΑ, κόμμα με μέλη προερχόμενα από το ΚΚΕ και το ΕΑΜ, είχε την ικανότητα συγκρότησης οργανώσεων που θα συσπείρωναν υποκείμενα με κοινό διεκδικητικό αντικείμενο σε επίπεδο συμφερόντων, ιδεολογίας, πολιτισμικής ταυτότητας. Ενισχύθηκε έτσι το σπουδαστικό κίνημα με την ίδρυση ομάδων που επιδίωκαν την επίλυση συγκεκριμένων εκπαιδευτικών προβλημάτων. Ταυτόχρονα οι διάφορες αυτές σπουδαστικές ομάδες συμπαραστέκονταν στους αγώνες του εργαζόμενου λαού, με αποτέλεσμα τη συγκρότηση ενός ισχυρού εμπρόθετου μετώπου που ενίοτε διαμαρτυρόταν, χρησιμοποιώντας κάθε θεσμικό ή συγκρουσιακό μέσο.

351 Αλιβιζάτος Ν., «Η αδύνατη μεταρρύθμιση: Σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60», στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, ό.π., σ.55.

Σε αυτό το περιβάλλον αναδύθηκε και μία ιδιαίτερη ομάδα νεολαίας, οι εργαζόμενοι μαθητές, που την ημέρα εργάζονταν και το βράδυ φοιτούσαν στα νυχτερινά γυμνάσια. Ήταν νέοι 14 έως 20 ετών, προερχόμενοι από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, παιδιά φτωχών οικογενειών ή επαρχιωτόπουλα που μετακόμιζαν στις πόλεις για να ελαφρύνουν τα οικογενειακά έξοδα ή για να μορφωθούν. Εργάζονται τις ίδιες ώρες, όσες και οι ενήλικοι, και αμείβονται με τα μισά, ή και λιγότερα, χρήματα. Στη ζωή τους κυριαρχούσε η πολύωρη εργασία που διαδέχονταν το νυχτερινό μάθημα σε ένα απωθητικό σχολικό περιβάλλον, με κάποια μαθήματα περιττά και άχρηστα για την επαγγελματική τους εξέλιξη. Αυτός ο σκληρός συνδυασμός συχνά απέτρεπε τα παιδιά από την ολοκλήρωση των σπουδών τους. Η ψυχαγωγία και η ξεκούραση ήταν ελάχιστες για όσους είχαν επιλέξει και τους δύο ρόλους, αυτούς του εργαζόμενου και του μαθητή. Ο διπλός όμως αυτός ρόλος ήταν που ριζοσπαστικοποίησε τους νυχτερινούς μαθητές, καθιστώντας τους ένα από τα πιο πρωτοπόρα τμήματα της νεολαίας, εφόσον έχοντας αναπτύξει ταξική συνείδηση μέσα από την καθημερινή βιοπάλη, γνώριζαν από νωρίς τι έπρεπε να αξιώσουν για την εργασία και τη σπουδή ώστε να βελτιωθεί η ζωή τους. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν έτοιμοι να διεκδικήσουν τα δικαιώματα και τα αιτήματά τους δυναμικά κι έτσι πρώτοι κινητοποιήθηκαν στο χώρο της μέσης εκπαίδευσης και σχημάτισαν το δικό τους συνδικαλιστικό όργανο για να εντείνουν την διαμαρτυρία τους.

Σε αυτό το πλαίσιο εμφανίστηκε ο ΣΕΜΜΕ που ανέλαβε να αφυπνίσει και να συσπειρώσει γύρω του ένα αρραγές διεκδικητικό κίνημα. Ο ΣΕΜΜΕ που συγκροτήθηκε και στελεχώθηκε από τις κλαδικές Συντονιστικές Επιτροπές εργαζομένων νέων και είχε την υποστήριξη της ΕΔΑ, όρισε ως κύρια αποστολή του την προάσπιση των συμφερόντων και των δικαιωμάτων των μαθητών των νυχτερινών γυμνασίων. Μέσα από διάφορες μεμονωμένες δράσεις και εκδηλώσεις του συλλόγου, προβλήθηκαν τα αιτήματα των εργαζόμενων μαθητών σε πλατύ ακροατήριο και καταβλήθηκε έντονη και οργανωμένη προσπάθεια για να επιλυθούν τα προβλήματα της νυχτερινής εκπαίδευσης.

Ο ΣΕΜΜΕ οργανώνει και καλεί τα μέλη του, μαζί με όλους τους μαθητές, να συμμετέχουν στους μαζικούς αγώνες και να αποτελέσουν μέρος της λαϊκής διαμαρτυρίας για την κατάκτηση των κοινωνικών ελευθεριών. Η δράση του συλλόγου είναι εξωστρεφής κι έτσι αποκτά ερείσματα στον φοιτητικό και τον εργατικό κόσμο. Με αλληλεγγύη, συμπαράσταση και συνεργασία στο πλαίσιο μιας κοινής πάλης, οι εργαζόμενοι μαθητές κατεβαίνουν με συμμάχους στους αγώνες τους. Το έργο του ΣΕΜΜΕ όμως δεν υπήρξε μονοδιάστατο.

Μέσα από το διάβασμα βιβλίων, την εντρύφηση στη μουσική και τον κινηματογράφο, τη συμμετοχή στις θεατρικές παραστάσεις, τις εκδρομές και ξεναγήσεις σε αρχαιολογικούς και άλλους ιστορικούς χώρους, τις χοροεσπερίδες, τα μέλη του συλλόγου καλλιεργούσαν τη σκέψη

και την αισθητική τους, αποκτώντας ταυτόχρονα ερεθίσματα για μελέτη και γνώση. Με τη συμμετοχή των εργαζόμενων παιδιών στο σύλλογο επιδιωκόταν η πολιτική και πολιτιστική αφύπνισή τους, ενώ απώτερος στόχος ήταν ο εμπλουτισμός της κοινωνίας με προσωπικότητες που θα συνδύαζαν την ξεχωριστή πνευματική και αισθητική ποιότητα με την αγάπη για τη δημιουργική εργασία, την υψηλή αυτοεκτίμηση με την συνεισφορά στην πρόοδο του κοινωνικού συνόλου.

Ο ΣΕΜΜΕ αποτέλεσε ένα αναγνωρισμένο σώμα που ασκούσε νόμιμα τα συλλογικά του δικαιώματα (τακτικές συνελεύσεις), με επιλεγμένους εκπροσώπους που δημοσιοποιούσαν τις συλλογικές αξιώσεις και τα παράπονα του χώρου που εκπροσωπούσε. Πυκνώνοντας τις επαφές και χτίζοντας γέφυρες με άλλες πολιτικά χειραφετημένες κοινωνικές ομάδες, ο σύλλογος αποτέλεσε μέρος του κοινωνικού κινήματος της δεκαετίας του 1960. Θεωρούμε δε ότι και ως μεμονωμένη περίπτωση, ο αγώνας των νυχτερινών μαθητών συγκεντρώνει τα στοιχεία που συγκροτούν ένα ολοκληρωμένο κοινωνικό κίνημα: με εκστρατεία συλλογικών αξιώσεων που διέθετε συγκεκριμένες αρχές και αποδέκτες, ποικιλία παραστάσεων δημόσιας διατύπωσης αιτημάτων (ρεπερτόριο) και δημόσιες επιδείξεις αξιοσύνης, ενότητας, πλήθος μελών με δέσμευση στους στόχους τους.³⁵²

Η ΕΔΑ συνέβαλε στην ίδρυση του συλλόγου και σε κάθε ευκαιρία ενίσχυε τις διεκδικητικές κινήσεις του και υπερασπίσθηκε τα προβλήματα των εργαζομένων μαθητών, αντιμετωπίζοντάς τους ως ξεχωριστό και ιδιαίτερο κομμάτι της σπουδάζουσας νεολαίας. Αντίθετα τόσο η ΕΡΕ όσο και η Ένωση Κέντρου δεν αντιμετώπισαν τους εργαζόμενους νέους που σπούδαζαν, ως ένα ξεχωριστό εκπαιδευτικό κλάδο με τις ιδιορρυθμίες και τις ιδιαίτερες ανάγκες του. Η Ένωση Κέντρου, παρά τις προεκλογικές διαβεβαιώσεις των στελεχών της για ευνοϊκή αντιμετώπιση των ειδικών θεμάτων που έθετε ο ΣΕΜΜΕ, εντέλει δεν μερίμνησε υπέρ των συμφερόντων τους στο μεταρρυθμιστικό πλαίσιο που θεσμοθέτησε ως κυβέρνηση.

Οι μαθητές της νύχτας και το συνδικαλιστικό τους όργανο, ο ΣΕΜΜΕ, εντάχθηκαν μέσα στο ευρύτερο κατασταλακτικό σχέδιο του κράτους της Δεξιάς και απέσπασε το ενδιαφέρον των παρακρατικών οργανώσεων. Η ΟΣΕΝ, παρακλάδι της ΟΕΝ, που δραστηριοποιήθηκε στα νυχτερινά γυμνάσια κατά το πρότυπο της ΕΚΟΦ, σχηματίσθηκε επιδιώκοντας τον έλεγχο και τη διάσπαση των κινητοποιήσεων των εργαζόμενων μαθητών. Το «δεξιά» συνδικαλιστικό εγχείρημα ήταν σύντομο και ατυχές, εφόσον η οργάνωση δεν κατάφερε να προσελκύσει το επιθυμητό πλήθος μελών.

³⁵² Χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν το κοινωνικό κίνημα σύμφωνα με τη θεωρία του Charles Tilly, Βλ. σχετικά: Tilly, ό.π., σ.29.

Ο συνδικαλισμός των μαθητών των νυχτερινών γυμνασίων κατάφερε να προβάλει τα ειδικά προβλήματα του κλάδου και να κερδίσουν οι εργαζόμενοι μαθητές την συμπαράσταση του σπουδαστικού και του εργατικού κόσμου. Όμως παρά την συντεταγμένη και επίμονη προσπάθεια που καταβλήθηκε, δεν επιτεύχθηκε η επίλυση των προβλημάτων αυτών. Το έβδομο έτος διατηρήθηκε και δεν καταργήθηκε παρά το 2018,³⁵³ η εξάωρη εργασία τελικά δεν στάθηκε εφικτό να θεσμοθετηθεί, ούτε ο αριθμός των απουσιών μειώθηκε, ενώ οι σπουδές στα ιδιωτικά νυχτερινά γυμνάσια εξακολούθησαν να πληρώνονται από το μαθητικό βαλάντιο. Όποιες βελτιώσεις πρόλαβαν οι νυχτερινοί μαθητές εκείνης της περιόδου εντάσσονταν όλες μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της Ένωσης Κέντρου. Η εμπειρία όμως που απέκτησαν οι νέοι μέσα από την διεκδικητική διαδικασία και την συλλογική δραστηριοποίηση συνέβαλε στην ενεργοποίηση των κοινωνικών αντιστάσεων και αντιδράσεων³⁵⁴ που παρουσίασε μία σημαντική μερίδα του νεανικού κοινωνικού σώματος κατά τη διάρκεια της επταετούς διακυβέρνησης που επιβλήθηκε τον Απρίλιο του 1967, οπότε κλείνει και η περίοδος που μελετήσαμε.

353 Με τον Ν.4547/2018 που ψηφίστηκε στην Βουλή τον Ιούνιο 2018, μεταβλήθηκε το σχετικό εδάφιο του άρθρου 6 του Ν.1566/1985 και η φοίτηση στα Εσπερινά Λύκεια μειώθηκε από τετραετής σε τριετής, βλ. ΦΕΚ 102/Α/12.6.2018, Άρθρο 105.

354 Ο Χρήστος Ρεκλείτης, ιδρυτικό μέλος του ΣΕΜΜΕ, ήταν μία από τις πρωταγωνιστικές μορφές της νεολαίας που αντιστάθηκε στο καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967. Δραστήριος συνδικαλιστής της Αριστεράς, με ανεπτυγμένο το δημοκρατικό και το πατριωτικό φρόνημα, ο Ρεκλείτης εντάχθηκε στο Πανελλήνιο Αντιδικτατορικό Μέτωπο (Π.Α.Μ.). Συνελήφθη από τις δικτατορικές δυνάμεις, δικάστηκε και φυλακίστηκε για τέσσερα χρόνια. Υπέμεινε τον συστηματικό βασανισμό του με αξιοπρέπεια και πίστη στα ιδεώδη του. Σαν τον Χρήστο Ρεκλείτη αντιστάθηκαν και άλλοι νέοι που είχαν συμπορευθεί με εκείνον, στη δουλειά και στα θρανία.

Παράρτημα Ι

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ
ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
Σ.Ε.Μ.Μ.Ε.
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 54 - ΑΘΗΝΑΙ

Συνάδελφε,

- ΑΓΩΝΙΣΟΥ ΓΙΑ ΕΞΩΡΗ ΔΟΥΛΕΙΑ ΠΟΥ ΘΑ ΦΕΡΕΙ ΤΗΝ ΕΞΑΧΡΟΝΗ ΦΟΙΤΗΣΗ:
- ΑΓΩΝΙΣΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΩΡΕΑΝ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΙΚΟΥ ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΥ:
- ΑΓΩΝΙΣΟΥ ΓΙΑ ΙΣΟΥΣ ΟΡΟΥΣ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΩΝ ΣΤΟ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟ:
- ΑΓΩΝΙΣΟΥ Ν'ΑΥΞΗΘΕΙ ΤΟ ΟΡΙΟ ΤΩΝ ΑΠΟΥΣΙΩΝ ΠΟΛΕΜΗΣΕ ΤΟ ΜΕΤΡΟ ΑΥΤΟ ΠΟΥ ΣΕΡΙΖΩΝΕΙ ΤΟ ΘΕΣΜΟ ΤΩΝ ΝΥΚΤΕΡΙΝΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ:

Σ.Ε.Μ.Μ.Ε.

Προκήρυξη ΣΕΜΜΕ, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κωδ.τεκμ. 005.09.036.306.00120-1.

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ -
ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ

Ίπποκράτους 1 - 5ος όροφος Γρ. 10

12-4-62

Συνάδελφοι,

"Αν τὸ νὰ μελετᾷς καὶ νὰ μορφώνεσαι εἶναι καθήκον, ἂν τὸ νὰ γίνεσαι καλύτερος ἀπ' ὅτι εἶσαι εἶναι ὑποχρέωση, τότε δυὸ φορές καθήκον καὶ δυὸ φορές ὑποχρέωση εἶναι τὸ ν' ἀγωνίζεσαι μὲ πίστη καὶ πάθος γιὰ νὰ προστατέψης αὐτὰ τὰ δικαιώματα ὅταν ἀπειλοῦνται.

ΟΛΟΙ ΣΤΗΝ 48ΩΡΗ ΑΠΕΡΓΙΑ ΜΑΣ ΤΗΝ ΠΕΜΠΤΗ & ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
ΓΙΑ ΝΑ ΚΑΤΑΡΓΗΘΗ ΤΟ 7ον ΕΤΟΣ

Η ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τρικ για μαθητική κινητοποίηση, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κωδ.τεκμ. 005.09.036.303.00047.

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ
ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
Σ. Ε. Μ. Μ. Ε.
*Αναδημίας 65 - ΑΘΗΝΑ Ι

Α Ν Α Κ Ο Ι Ν Ω Σ Η

*Ο Σύλλογος *Εργαζομένων Μαθητών Μέσης *Εκπαιδεύσεως (Σ Ε Μ Μ Ε) διοργανώνει έκδρομή στα Περιστέρια Σαλαμίνας με την ευκαιρία της λήξης της σχολικής περιόδου.

Στήν μεγάλη έκδρομή που διοργανώνουμε με παραβάκια θα έχουμε ένα πλήρες πρόγραμμα για τους συναδέλφους μας. Πλούσιο καλλιτεχνικό πρόγραμμα, με σκέτσ, χορωδία, όρχηστρα, ποδοσφαιρικούς αγώνες, αγώνες κολυμβήσεως, βόλεϋ-μπόλ κ.λ.κ.

Στους νικητές θα δοθούν *Επαθλα βιβλία.

Προσλήψεις θα διατίθενται στα Γραφεία του ΣΕΜΜΕ

*Αναδημίας 65 μέχρι το ^{εβδομάτο} Πέμπτη 3.7.65.-

Διὰ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο

*Ο Πρόεδρος

Δ. ΠΡΟΒΑΤΑΣ

68

ΑΙΤΗΣΙΣ

Επώνυμον Κεχαγιάς
 Όνομα ΑΝΔΡΕΑΣ
 Όνομα Πατρός ΓΕΩΡΓΙΟΣ
 Έτος Γεννήσεως 1947
 Τόπος Γεννήσεως ΜΑΝΕΣΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
 Δί/νος Κατοικίας ΠΟΛΥΔΗΜΟΚΡΑΤΕΙΑΣ
 Έργασια ΙΑ ΧΗΜΑΛΗΟΣ
 Τηλ. Έργασιας 928-524
 Γυμν. και Έτος σπουδών Θ.Ν.Γ.Μ.Ν. Γ.Τ.Α.Ξ.Ι.Σ.
 Ξέναι Γλώσσαι
 Αριθ. Βιβλιαρίου Ασφαλείας
 Ιδιαίτεροι άπασχολήσεις ΑΡΧΗΤΙΣΜΟΣ

Π ρ ό ς
 Τό Δ.Σ. τοῦ Συλλόγου Ἑργαζομένων
 Μαθητῶν Μέσης Ἑκπαίδευστος
ΕΝΤΑΥΘΑ

Παρακαλῶ νά μέ ἐγγράψετε εἰς τὸ Μητρώον
 τῶν τακτικῶν μελῶν σας, δηλὸν ὑπευθύνως, ὅτι
 τυγχάνω ἐργαζόμενος Μαθητῆς.

Με συναδελφικούς χαιρετισμούς,
 Ὁ Αἰτῶν
Γ. Κεχαγιάς
 Ἐν Ἀθήναις τῇ 10/4/1964

28

ΑΙΤΗΣΙΣ

Επώνυμον Γαβριήλ
 Όνομα Νικόλαος
 Όνομα Πατρός Βασίλειος
 Έτος Γεννήσεως 1947
 Τόπος Γεννήσεως Μεθώνη
 Δί/νος Κατοικίας Αμφοτέρω 4
 Έργασια Τυπογράφος
 Τηλ. Έργασιας
 Γυμν. και Έτος σπουδών 302
 Ξέναι Γλώσσαι Αγγλικά
 Αριθ. Βιβλιαρίου Ασφαλείας
 Ιδιαίτεροι άπασχολήσεις

Π ρ ό ς
 Τό Δ.Σ. τοῦ Συλλόγου Ἑργαζομένων
 Μαθητῶν Μέσης Ἑκπαίδευστος
ΕΝΤΑΥΘΑ

Παρακαλῶ νά μέ ἐγγράψετε εἰς τὸ Μητρώον
 τῶν τακτικῶν μελῶν σας, δηλὸν ὑπευθύνως, ὅτι
 τυγχάνω ἐργαζόμενος Μαθητῆς.

Με συναδελφικούς χαιρετισμούς,
 Ὁ Αἰτῶν
Ν. Γαβριήλ
 Ἐν Ἀθήναις τῇ 1ης Δεκεμβρίου 64

ΑΙΤΗΣΙΣ

Επώνυμον Θωμάς
 Όνομα Κυριάκος
 Όνομα Πατρός Νίκος
 Έτος Γεννήσεως 1946
 Τόπος Γεννήσεως Αθήνα
 Δί/νος Κατοικίας Τέρμα Κοκκίνης Βοτανικός
 Έργασια Βιβλιοδέτης
 Τηλ. Έργασιας 524260
 Γυμν. και Έτος σπουδών «Κάδρο» 6ος
 Ξέναι Γλώσσαι
 Αριθ. Βιβλιαρίου Ασφαλείας
 Ιδιαίτεροι άπασχολήσεις

Π ρ ό ς
 Τό Δ.Σ. τοῦ Συλλόγου Ἑργαζομένων
 Μαθητῶν Μέσης Ἑκπαίδευστος
ΕΝΤΑΥΘΑ

Παρακαλῶ νά μέ ἐγγράψετε εἰς τὸ Μητρώον
 τῶν τακτικῶν μελῶν σας, δηλὸν ὑπευθύνως, ὅτι
 τυγχάνω ἐργαζόμενος Μαθητῆς.

Με συναδελφικούς χαιρετισμούς,
 Ὁ Αἰτῶν
Κ. Θωμάς
 Ἐν Ἀθήναις τῇ 8-11-64

Αιτήσεις μαθητῶν στον ΣΕΜΜΕ, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΛΑ, Εργαζόμενη νεολαία, κωδ.τεκμ. 005.09.036.305.00067 (έγγραφα 2, 12, 15).

ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΣΠΟΥΔΑΖΟΥΣΗΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

Ο. Σ. Ε. Ν.

ΣΩΜΑΤΕΙΟΝ ΑΝΕΓΝΩΡΙΣΜΕΝΟΝ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΟΦΑΣΕΩΣ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟΥ 9647

ΓΡΑΦΕΙΟΝ Γ' ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 13 · 20^{ος} ΟΡΟΦΟΣ ΓΡΑΦΕΙΟΝ 20

31

ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ.....

ΤΜΗΜΑΤΑ:
ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΙΚΟΝ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΝ
ΑΘΛΗΤΙΚΟΝ
ΕΚΔΡΟΜΙΚΟΝ
ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΚΟΝ
ΕΥΡ. ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Εν Αθήναις τῇ 3^ῃ Ιαν/ρίου 1964.

ΠΡΟΣ ΟΛΑΣ ΤΑΣ ΠΡΩΤΙΝΑΣ ΚΑΙ ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΑΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Ἡ Ὀργάνωσις Σπουδάζουσης Ἑργαζομένης Νεολαίας (Ο.Σ.Ε.Ν.)

Διὰ τῆς παρούσης ἐκφράζει καί δημοσίᾳ τήν ἀγανάκτησίν της σχετικῶς μέ τὰ ἀντεθνικά δημοσιεύματα τῆς Ἑφημερίδος " ΒΗΜΑ " ἐπὶ τοῦ Κυπριακοῦ προβλήματος στίς 27 Δεκεμβρίου 1963.

Δέν εἶναι διὰ πρώτην φοράν πού οἱ ἐφημερίδες τοῦ συγκροτήματος ΛΑΜΠΡΑΚΗ διακυβεύουν ὑψίστα Ἐθνικά συμφέροντα μέ ἀπότερον σκοπόν νά ἀποκομίσουν οἰκονομικά ὠφέλη ἀπό τοὺς προαιωνίους ἐχθρούς τῆς Ἑλλάδος.

Πιστεύομεν ὅμως ὅτι ὁ ὑπερήφανος Ἑλληνικός Λαός θά δώσῃ εἰς τό ἐξῆς τήν πρέπουσαν ἀπάντησιν εἰς τὰ τέτοιου εἵδους κακοήθη καί ἀντεθνικά ρυπαρόφυλλα τύπου " ΒΗΜΑΤΟΣ " πού ἀπό τήν ἐκδοσίν των μέχρι σήμερον δέν ἀπέβλεφαν εἰς κανέναν ἄλλον σκοπόν παρά μόνον εἰς τήν ἀπεμπόλυσιν τῶν ἠθικοκοινωνικῶν καί πνευματικῶν ἀξιῶν τοῦ Λαοῦ μας.

Σᾶς εὐχαριστοῦμεν διὰ τήν δημοσίευσιν.

ΕΚ ΤΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ Ο.Σ.Ε.Ν

Ο

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

Ο

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

Ανακοίνωση της ΟΣΕΝ προς τον Τύπο, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κωδ.τεκμ. 005.09.036.303.00116.

Παράρτημα II

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΒΙΟΠΑΛΗ, Η ΜΑΘΗΣΙΣ

ΟΙ ΜΑΘΗΤΑΙ ΤΗΣ ΝΥΧΤΑΣ

Αίτημα: νὰ προστεθοῦν ὥρες στὸ πρό-
γραμμα καὶ νὰ ἀφαιρεθῇ ὁ 7^{ος} χρόνος.

ΤΟΥ Κ. ΓΙΩΡΓΟΥ ΜΑΝΙΑΤΗ

«Ήταν 17 χρόνων. Δούλευε σὲ ἐργαστάσιο ζαχαροπλαστικής ἀπ' τὶς ἐφτά τὸ πρωῒ, ὡς τὶς ἐφτά τὸ βράδυ. Ἀπ' τὶς ἐφτάμιου πορακολουθοῦσε μαθήματα ὡς τὶς ἑντεκα, στὸ νυχτερινὸ γυμνάσιο Παγκρατίου. Κοιμόταν σ' ἓνα ὑπόγειο στὸ Θησείο, πού τὸ χρεμόνα, στὰν ἔβρεχε, γέμιζε νερά. Πέθανε ἀπὸ πυματώση...» (Ἀπὸ τὴν «Μαθητική», ἔργον τῶν ἐργαζομένων μαθητῶν).

Τὶ τὰ θέλουμε τώρα τὰ νυχτερινὰ γυμνάσια; Τὶ μπορεῖ ν' ἀπογίνει ἓνα παιδί πού μοιράζεται τὴν ἡμέρα στὴ βιοπάλη καὶ τὴ νύχτα στὴ Φυσικὴ καὶ τὴ Χημεία; Ἐνα τέτοιο παιδί μπορεῖ νὰ χάσῃ καὶ τὶς μέρες του καὶ τὶς νύχτες του. Καὶ νὰ πεθάνῃ ἀπὸ πυματώση... Καὶ ὅμως ὁ Μ. Κουρκιάς μαθητὴς τοῦ πρώτου νυχτερινοῦ γυμνασίου μᾶς λέει:

«Ὁ καθαρίστας Νότης Μαυρουδῆς...». «Τὸν ξέρω». «Ὅλοι τὸν ξέρουν. Οἱ ἐφημερίδες γράφουν γι' αὐτὸν καὶ οἱ φίλοι τῆς μουσικῆς τὸν χειροκροτοῦν στὰ διάφορα ρεσιτάλ πού δίνει. Παίρνει μέρος σὲ συναυλίες πλάι σὲ ἀνομαστοὺς καλλιτέχνες, καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Εὐρώπη. Λοιπὸν, πού λές, ὁ καθαρίστας Νότης Μαυρουδῆς εἶναι μαθητὴς νυχτερινοῦ γυμνασίου στὴν Καλλιθέα».

Ἐνας φοιτητὴς τῆς νομικῆς μᾶς λέει: «Βγήκα ἀπ' τὸ νυχτερινὸ γυμνάσιο τοῦ Παπαιωάννου. Μόνο ἀπ' τὸ δικό μας νυχτερινὸ, δεκαπέντε παιδιὰ φοιτοῦν στὴν Πάντειο. Δυὸ στὴ Νομικὴ, ἓνας στὴν Ἱατρικὴ, ἄλλος ἓνας στὴ φυσικομαθηματικὴ καὶ μιά κοπέλλα στὴ Φιλοσοφικὴ. Αὐτοὺς τοὺς ξέρω προσωπικά. Θὰ ὑπάρχουν κι' ἄλλοι — πού δὲν τοὺς ξέρω»...

Γιώργος Γερικόπουλος, μαθητὴς τῆς τελευταίας τάξης νυχτερινοῦ γυμνασίου τῆς Καλλιθέας: «Τρεῖς ἀπ' αὐτοὺς πού μπήκαν μὲ ἄριστα στὸ Πανεπιστήμιο τὴν τελευταία φορὰ, βγήκαν ἀπὸ νυχτερινὰ γυμνάσια. Ὁ ἓνας λέγεται Βεντουράτος, ὁ ἄλλος Μουρίκης κι' ὁ τρίτος Μπέτζες»...

Στοιχεῖα, ἀπ' τὸ Πανεπιστήμιο: Σὲ ἀναλογία, κατὰ τὶς τελευταίες ἐξετάσεις, πέτυχαν στὶς διάφορες σχολὲς πολλοὶ περισσότεροι ἀπόφοιτοι ἀπὸ νυχτερινὰ παρά ἀπὸ ἡμερήσια γυμνάσια...

Αὐτὰ προσφέρουν τὰ γυμνάσια τῆς νύχτας στὴν Πατρίδα. Ἄς δοῦμε τί προσφέρει ἡ Πατρίδα σ' αὐτὰ.

Τὸ πρῶτο νυχτερινὸ γυμνάσιο ἱδρύθηκε τὸ 1935 ἀπ' τὸν «Φοιτητικὸ Ἐκπαιδευτικὸ Σὺλλογον». Τὸ πρῶτο δημόσιο νυχτερινὸ γυμνάσιο, ἔβρε μετὰ ἀπὸ ἑντεκα χρόνια, τὸ 1947.

Μέχρι τότε, ἀνθίσε ἡ ἰδιωτικὴ ἐκμετάλλευση τῆς νυχτερινῆς μέσης ἐκπαίδευσης — πού ἀνθίζει καὶ σήμερα. Αὐτὴ τὴ στιγμή τὰ τρία τέταρτα τῶν νυχτερινῶν γυμνασίων εἶναι ἰδιωτικά. Ὁ κάθε μαθητὴς πληρώνει σ' αὐτὰ 200 ἢ 250 δρχ. τὸ μῆνα...

Ὁ δεκαεξάχρονος μαθητὴς τῆς νύχτας Γιάννης Ἀνδρέου, δέκοψε τὴ φοίτηση γιὰτὶ δυὸ μῆνες συνέχισα δὲν ἠπόρεσε νὰ πληρώσῃ αὐτὰ τὰ δίδακτρα.

—Ὅυκ ἂν λάβῃς παρὰ τοῦ μὴ ἔχοντος..., εἶπε στὸ διευθυντὴ του.

Ὅυκ ἂν λάβῃς παρὰ τοῦ μὴ... λαδόντος..., τοῦ εἶπε ὁ διευθυντὴς του.

Κι' ὁ Γιάννης Ἀνδρέου ἔχασε τὸν τίτλο τοῦ «μαθητῆ τῆς νύχτας». Διατηρεῖ, βέβαια, τὸν ἀρχικὸ του: τοῦ «μικροπωλητῆ τῆς ἡμέρας»...

Γιατὶ δὲν γράφηκε σὲ δημόσιο νὰ πληρώνης λιγώτερα;

Γιατὶ πουλάω τσατσάρες καὶ χαρτοσακκούλες.

—Καὶ λοιπὸν;

«Ὅποιος πουλάει τσατσάρες καὶ χαρτοσακκούλες δὲν ἀσφαλίζεται στὰ ΙΚΑ. Κι' ὅποιος δὲν εἶναι ἀσφαλισμένος στὸ ΙΚΑ δὲν μπορεῖ νὰ γραφτῇ...». «Τώρα τί βὰ κάνης;». «Τώρα πρέπει νὰ βρῶ ἓναν τρόπο νὰ βγάλω πὶὸ πολλὰ λεφτά. Πρέπει νὰ ξαναπῶ στὸ σχολεῖο γιὰτὶ εἰμαι φτωχὸς καὶ πρέπει νὰ μάθω γράμματα». «Ὁ φτωχὸς πρέπει νὰ μαθαίνει γράμματα;». «Ναί, ὁ φτωχὸς πρέπει νὰ μαθαίνει γράμματα». «Γι-ατί;». «Γιὰ ν' ἀνεβαίνῃ σὲ μεγάλες θέσεις καὶ νὰ φροντίξῃ γιὰ τοὺς ἄλλους φτωχοὺς». «Ὁ Καραμανλῆς λένε πὼς ξεκίνησε φτωχός». «Ὅταν ἀνέβηκε σὲ μεγάλη θέση τοὺς φρόντισε τοὺς φτωχοὺς;».

—Ὁ Καραμανλῆς δὲν τᾶμαθε τὰ γράμματα. Ἦταν... πτωχὸς τῷ πνεύματι!...

—Ἐσύ, ἂν ἀνιῇς σὲ μεγάλη θέση θὰ τοὺς φροντίσῃς τοὺς φτωχοὺς;

—Θὰ τοὺς φροντίσω.

—Τί θέλεις νὰ γίνης;

—Γέω...

—Πῶς το.

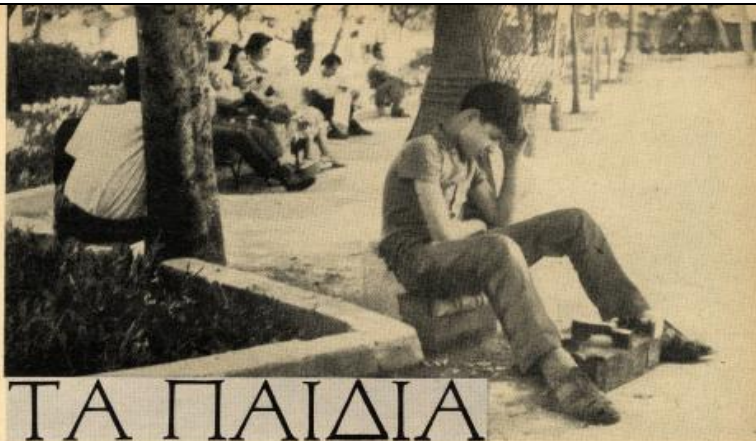
—Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας...

Ἐφτά χρόνια... φαγούρα

Ὁ Γιώργος Μιχαηλίδης σταμάτησε τὸ σχολεῖο γιὰ ἑλλους λόγους— πᾶνε δυὸ χρόνια τώρα. Τόκωσε τὰ

→ Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ 6
ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΕΛΙΔΑ

Εικόνα 1: Απόσπασμα ἀπὸ ρεπορτάζ γιὰ τοὺς νυχτερινοὺς μαθητὲς στὴν *Ελευθερία* τὴν 26.2.1964.

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΜΑΦΟΡΗ ΤΗΝ 14 ΤΟΥ ΙΟΥΝΗ ΠΟΥ ΚΕΡΔΙΖΟΥΝ ΤΟ ΨΩΜΙ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ

Δεν υπάρχει, φυσικά, στον κόσμο γυνή, δεν έχει περνούσαν διανοημένοι άνθρωποι, που να μην θέλει να χρώσει στα παιδιά του μια ζωή χαριτωμένη και ζέουσα. Κι ένα κομμάτι του πραγματικού κόσμου για την εικόνα του παιδιού του και το μέλλον της χώρας του, πριν απ' όλα στέλνει τη φροντίδα του στο παιδί. Πόση όρεξη γινέει, πόσο στη γη, έχουν τη δυνατότητα να εξημερώσουν ζήνους, ζωή και παιδιά τους; Και ποιά διαρκούν πιστά ή μισήναι το κράτος γ' αυτό;

Για μέν που βρεθήκαμε στις χώρες του σοσιαλισμού ή απέναντί τους είναι διαφορετική. Φτάνει να συζητήσουμε την άμυνα του παιδιού μας με το ότι έχει μια ζωή και μέλλον, όπως οφείλει να είναι, στην πατρίδα. Ζωή που διαρκεί συνεχώς το ίδιο για διαδοχικούς χιλιάδες παιδιά της Ελλάδας.

"Αν κάποτε μια βάλει το μαγαζάκι ή το βρεθίκι, τότε που καινούριους ήδωκε κι ή άρμος προσηγάμε για την ύπαιθρο αναδιάρθρωση, θα προσέξει αυτές τις γυναίκες, που πολλοί τις έχουν έρωτα τόσο σιωπηλά, όσα να μη τους κένουν και έντονα."

—Μισούλας για τα παιδικά, φράχτες ή διωκτικές!

—Θέλω για τις ταυτότητες!

—Αμαρτία, τέλεια θεία!

—Σκοπεύω να πάω για τα μέλινα!

"Αν καταβείτε στην Παρυσία, εκεί που φέρουν τα καρβέλια, θα κοιτάτε αυτά τα χέρια, που σας πρήζουν από το γούλι ή απόλαυναν να πάρουν τις βαλόντες σας για πάντα ή άλλα πράγματα; Πολλές φορές, είναι τόσο μικροσκοπικά και τόσο άδυναμα γ' αυτές τις βαρύνες βελόνες..."

"Αν πάρετε την Τετάρτη ή την Κυριακή έμα από ένα γρήγορο παιδοπαίρι θα παρατηρήσετε τους «αυτούς», που είναι

έτοιμοι να σάς πωλήσουν ένα παιδί περυσικό ή άρμαρμένο για να μη ληστέψουν τα ρούχα σας στις καρβέτες, ένα χονδρό σπαργάνο, μια χονδρά ποσάθητο! Οι πιο πολλοί απ' αυτούς φέρουν κοντά παντάλονα..."

Σε κάθε βήμα, σε κάθε βήμα, σε κάθε γυναικεία κι απ' ένα παιδί, σπαργάνο προέρχεται ένα άγγιγμα, που δεν θέλουμε να έλπει ακόμα ότι υπάρχει. Όχι που γυναικές μας τόνος απ' τους μικρούς αυτούς βασιλακίστες, είναι ή κούκισσες, που με τον ταβλά στο χέρι και με μάτια, που παίζουν παιχνίδια, είναι έτοιμες πάντα να τρέξουν, άλλοτε για να εισπράξουν τη δραχμή κι άλλοτε για να ξεριζώσουν από τον ασταχόλα. Τέ βράδια του δέν κοιμάται με το δαμάκι βράδια τον έλκεν παιδί, δίνει την έντονηση ενός κινητήριου μικρού ζώου, που ναυάγιο σπαργάνο μόνον είναι απορροχτεί σε μια γυναικεία να μετρήσει τις παλάμες του εισπράξας.

15

Διαμαρτυρία, άδωκατα πειθαρχία ήλικας, αυτά πρέπει να τα ξεχάσουν! Ο φρόνας της ζωής είναι σκληρός. Θέλει πινελιές και κακοποιήσεις.

Τέ πρέπει, που θα σταματήσει είναι το σχολείο. Ή θα διακοπεί το ταξίδι ή θα διακοπεί με τα μαθήματα του νεοελληνικού. Πρώτο πείραμα και πρώτο παρτίδα: Γιατί οι κότες τα παιδιά να μη μπορούν να ζουν όπως τα άλλα συμμαθητά τους; Αν πάλι καταβόσκουν να συνεχίσουν (Συνέχεια από σελ. 20)

1. ΔΑΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΤΕ ΤΙΣ ΧΕΡΕΣ. Η ΤΥΧΗ ΟΜΩΣ ΔΕΝ ΧΑΜΟΤΕΛΑ ΣΤΟΝ ΠΕΤΕΡΙΚΟ ΠΟΥ ΤΑ ΠΟΥΛΑ, ΜΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΓΚΟΡΕ ΑΙΟ ΜΙΚΡΟ ΜΕ ΤΗΣ ΣΥΓΚΟΛΗΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ.

2. —ΜΙΑΝΕΛΕΣ ΓΙΑ ΤΑ ΠΟΤΑΜΙΑ, ΦΥΛΕΟ Η ΔΩΔΕΚΑΛΑ.
—ΟΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ, ΔΗΜΕΡΙΚΗΣ, ΤΑΛΑΗΡΑ ΑΥΟ.
—ΣΑΚΚΟΥΛΕΣ ΝΑ ΤΑΙΟΝ ΓΙΑ ΤΑ ΜΑΛΛΙΑ.

3. ΠΟΛΙΤΗ ΧΡΟΝΟΝ ΛΕΤΕ ΝΑ ΕΙΝΑΙ Ο ΜΙΚΡΟΤΕΡΟΣ ΔΙΕ ΑΥΤΟΥΣ ΤΟΥΣ «ΜΗΘΟΡΟΥΣ» ΠΕΝΤΕ ΕΞΗ ΧΡΟΝΟΝ; ΕΠΙΤΑ ΤΟ ΠΟΛΥ, ΜΑ ΣΕΚΕΙ ΑΙΟ ΤΙΟΝ ΟΤΙ ΤΙΝΑΡΧΙ ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ...

2

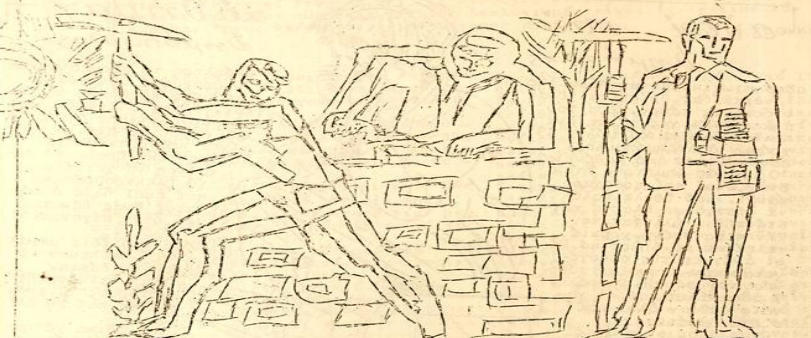

ΤΗΣ

από ηρώτα των "έπιστημονικών" όλοι την Ε.Δ.Α. Τό έμα τον λαό και πέν γυνή που όρμα Αιό ή άπορροχτεί από συνεχίστηκε τις κακοποιήσεις, που στήριγμα ή έτοιμος ή κυρία πύλα του στίβ. Αιό ή άόρα π ήτα που στήριγμα μετέπειτα ή χρεπ ως, γιά να σπαρ σπινερ που τόσο γιά την Κόμμο, από τό ηρώ τέξ μετέπειτα ήτα και λαό, άπορροχτεί μέλλον.

Εικόνες 4-5: Άρθρο για τα εργαζόμενα παιδιά, από το περιοδικό *Πηρός* τον Μάρτιο 1964.

ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΝΕΟΛΑΙΑ

Παλεύουμε
 Για μία καλύτερη Ζωή
 Για ένα καλύτερο Μέλλον
 Δουλειά Ψωμί
 Μόρφωση Χάρα

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΔΙΑΔΟΤΗΣΗΣ 1 ΚΑΙ ΠΑΛΗΣ ΤΗΣ Σ.Ε.Ε.Η.Ε.

**αὐτοὶ τοῦ
Δημήτρη**

Στὸ φτωχικὸ κομητῆριό τῆς
'Ανδραβίδας βρισκεῖται ἕνας
νέος τῆς τάξης. Μῆσα του
ἀγαπᾶται γιὰ πάντα ἕνα
παῖδι. Ἕνα παῖδι μόλις 13
χρόνων ὁ Δ. Δημόπουλος.
Ἄν παύσανε ἀπὸ ἀσχολίας.
Ὁ μικρὸς Δημήτρης ἦταν
ἕνα ζωρὸ καὶ πρόσχαρο
παῖδι. Ποῦ ἤθελε ποῦ
νέ εἶπεν, δῶκε ἅλα τὰ παι-
διά τῆς ἡλικίας του.
Τὴν περὶ σήμερον χρονίᾳ
τελεῖται τὸ δημοτικόν. καὶ
οἱ ἀδελφεοὶ τῆς οἰκογέ-
νειας τὸν ἐσπρώξαν τόσο
νέο, σὴν σκληρὴν βιοπάλη.
7 ἀδελφάκια καὶ οἱ γο-
νεὶς κοσῶσαν ὅλοι κατὰ
σ' ἕνα δωμάτιον.
Ὅπως ὅλες οἱ φτωχὲς
ἐργατικὲς οἰκογένειες.
Ὁ Δημήτρης ἀνεκταύστη-
κε μετὰ τὴν μουτζούρα.
Ἰσχυρὴν τὴν τέχνην τοῦ
μηχανουργοῦ, καὶ καμά-
ρωνε καὶ ἐξέβατο δὲν
παράδινε σὴν μάνα του

**ζάθνηνα
δημόπουλος**

ὁλοκληρὸ τὸ βδομαδιέτικο
70 δραχμῆς. Ὡς γινόντων
μὴ μῆρα καὶ αὐτὸς μέστο-
ρος. Ὅμως ὁ μινύταυρος
τῆς ἐργοδοτικῆς ἀπληστίας
δὲν ἄφησε τὸ δνεῖρο νὰ
γίνει πραγματικότητα.
Τὸ ἀφεντικὸ ἐβαλε τὸ ἀπ-
ήτη νὰ χειρίζεται
τὸ ηλεκτροδόμητο
καὶ ἐκεῖ ἦλες ὁ ἀέ-
νατος ἕνας ἀνάτορος
ποῦ ἦταν σίγουρο δι-
ὸς ἐλπίς.
Ἰσὰ στὸ ἔδιο μεγάλ-
μαγαζὶ δοῦλεν 10
ἀκόμα παιδιόκια.
ἔχον ἐπικεφαλὴς
"παστόρους" 17 χρον-
ῶ ἕνας καὶ 20 ὁ
ἄλλος.
Ἔτσι ἔδωκε χόρη
ὁ μικρὸς Δημήτρης
πρῶτος ἀντικρῶσει
ἀκόμα τῇ ζωῇ.
ΜΕΧΡΙ ΠΟΤΕ ΘΑ ΛΕΓΟΥΝ
ΠΑ ΤΙ ΓΙΝΟΝΤΑΙ ΤΕΤΟΙΑ Α-
ΧΗΜΑΤΑ.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ 13 ΧΡΟΝΩΝ ΜΑΧΗΤΕΥΟΜΕΝΟΣ ΜΕΧΑΝΟΥΡΓΟΣ - ΗΛΕΚΤΡΟΠΑΝΕΛΑ
 ΑΓΓΕΛΟΣ ΜΙΡΙΚΗΣ 17 ΧΡΟΝΩΝ ΠΑΙΝΙΓΓΟΣ - ΠΤΩΣΗ
 ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΡΙΝΘΟΣ 18 ΧΡΟΝΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΟΣ - ΗΛΕΚΤΡΟΠΑΝΕΛΑ
 ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΡΑΒΡΑΚΗΣ 18 ΧΡΟΝΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΟΣ - ΗΛΕΚΤΡΟΠΑΝΕΛΑ
 ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 20 ΧΡΟΝΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΟΣ - ΗΛΕΚΤΡΟΠΑΝΕΛΑ
 ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΝΑΛΛΗΣ 21 ΧΡΟΝΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΟΣ - ΗΛΕΚΤΡΟΠΑΝΕΛΑ
 Τὴν ἀμοιβὴν - ἐκταύστην αἰμορραγία.
 ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΖΑΡΑΣ 18 ΧΡΟΝΩΝ - ΑΝΕΙΔΙΚΕΥΤΟΣ - ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΝ ΑΠΟ ΛΕΣΣΑ
 ΜΙΧΑΛΗΣ ΓΙΑΣΑΦΑΚΗΣ 15 ΧΡΟΝΩΝ ΑΝΕΙΔΙΚΕΥΤΟΣ - ΕΚΡΗΦΕΘΙΑΛΗΣ
 ΠΥΡΡΙΚΟΥ ΛΕΥΤΟΥ
 ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 26 ΧΡΟΝΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΟΣ - ΚΑΤΑΠΑΛΑΚΟΝΙΚΕΣ
 ΑΠΟ ΟΙΚΟΥΣ ΧΩΜΑΤΩΝ
 ΝΙΚΟΣ ΠΛΑΤΟΠΟΥΛΟΣ 16 ΧΡΟΝΩΝ ΗΛΕΚΤΡΟΠΑΝΕΛΑ

[ΟΧΙ ΑΛΛΑ ΘΥΜΑΤΑ

Εικόνες 6-7: Εξώφυλλο με συνθήματα και δημοσίευμα για εργατικό ατύχημα ανηλίκου στο πρώτο φύλο της εφημερίδας της ΣΕΕΝΕ το 1964.

ΟΙ ΜΑΘΗΤΑΙ ΝΥΚΤΕΡΙΝΩΝ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ ΚΑΤΗΛΘΟΝ ΕΙΣ 48ΩΡΟΝ ΠΡΟΕΙΔΟΠΟΙΗΤΙΚΗΝ ΑΠΕΡΓΙΑΝ

Οι μαθηταὶ πῶν νυκτερινῶν γυμνασίων, κατήλθον ἀπὸ τῆς πρωίας χθὲς εἰς 48ωρον προειδοποιητικὴν ἀπεργίαν ζητοῦντες ὅπως ἐπαναφερθῇ ἡ ἐξαετὴς φοίτησις εἰς τὰ νυκτερινὰ γυμνάσια. Κατ' ἀνακοίνωσιν τῆς «Συντονιστικῆς Ἐπιτροπῆς Ἑργαζομένων μαθητῶν—σπουδαστῶν», ἀκήρυξαν τὰ 98% τῶν μαθητῶν τῶν νυκτερινῶν γυμνασίων. Ἡ ἐπιτροπὴ εἰς διακήρυξίν της τονίζει ὅτι εἶναι ἀναφαίρετον δικαίωμα καὶ ὑποχρέωσις τῆς νεολαίας νὰ ἀγωνίζεται μετὰ πάθος διὰ τὴν προστασίαν τοῦ δικαίωματος τῆς μορφώσεως καὶ τῆς βελτιώσεως ὅταν τοῦτο ἀπειληται.

Ὡς γνωστόν, ὁ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας κ. Κασσιμάτης, ἐδήλωσεν ἐπανειλημμένως, ὅτι ἡ φοίτησις θὼ παραμείνῃ

ἐπταετὴς, ὡς δρίζει ὁ σχετικὸς νόμος.

ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΑΙ

Μαθηταὶ τοῦ Β' Ἑσπερινοῦ Γυμνασίου, προσελθόντες εἰς τὰ γραφεῖα μας, κατήγγειλαν, ὅτι δύο ἐξ αὐτῶν ἀπεβλήθησαν ἐν ὄψει τῆς ἀπεργίας, ὁ εἰς ἐπὶ 14 καὶ ὁ ἕτερος ἐπὶ 4 ἡμέρας καὶ ὅτι ὁ γυμνασιάρχης κ. Ζῶτος ἀπειλεῖ «ἀποδεκατισμόν», μετὰ τὴν ἀπεργίαν.

Ἐξ ἄλλου, μαθηταὶ τοῦ Α' Ἑσπερινοῦ Γυμνασίου κατήγγειλαν ὅτι ἐδῶρη ὁ ἐξ αὐτῶν Καραϊσκάκης, ὑπὸ ἀστυνομικῶν, οἱ ἄποιοι ἀπηγόρευον καὶ τὴν ἀπλὴν διέλευσιν πρὸ τοῦ σχολείου των. Ξυλοδαρμοὺς ὑπὸ ἀστυνομικῶν ἀνέφεραν ἐπίσης καὶ μαθηταὶ τοῦ ἑσπερινοῦ γυμνασίου Νεαπόλεως.

Εικόνα 10 : Δημοσίευμα της *Ελευθερίας* σχετικά με τις μαθητικές κινητοποιήσεις για την κατάργηση του έβδομου έτους φοίτησης στα νυχτερινά γυμνάσια (13.4.1962).

Εικόνα 11 : Συγκέντρωση διαμαρτυρίας για την κατάργηση του έβδομου έτους (ΕΜΙΑΝ) , Φωτογραφική Συλλογή Χρήστου και Αργυρώς Ρεκλείτη, (αναδημοσίευση από τον αφιερωματικό τόμο για τον Χρ. Ρεκλείτη, σ.24).

1. Πρωτογενείς & Δημοσιευμένες Πηγές

α) Απομαγνητοφωνημένες Συνεντεύξεις

- Καλιακάτσος Αιμίλιος, 13 Δεκεμβρίου 2018, Αθήνα
- Μανιός Νίκος, 3 Οκτωβρίου 2019, Αθήνα
- Πολύζος Γιώργος, 21 Ιουνίου 2019, Αθήνα
- Σκορδιάνος Παναγιώτης, 15 Φεβρουαρίου 2020, Μαρκόπουλο Αττικής

β) Αρχεία

- Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
- Εταιρία Μελέτης Ιστορίας Αριστερής Νεολαίας

γ) Δημοσιευμένες πηγές

- ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα Μέσης Εκπαίδευσης κατά το Έτος 1954-1956
- ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα 1963 : Συγκριτικός Πίναξ Μέσης Εκπαιδεύσεως (σχολεία, διδακτήρια, διδακτικών προσωπικών, μαθηταί): 1956-1957, 1960-1961.
- ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα 1963 : Μέση Εκπαίδευσις κατά το σχολικόν έτος 1960-1961. Αριθμός σχολείων και εγγραφέντων μαθητών κατά τάξιν, φύλον, γεωγραφικόν διαμέρισμα και νομόν.
- *Εκπαιδευτική Πολιτική της ΕΔΑ*, Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, Αθήνα 1963.
- *Πρακτικά Κοινοβουλευτικών Συνεδριάσεων (1946-1967)*, Ευρετήριο τ.Ε΄

2. Δευτερογενείς Πηγές και Μελέτες

α) Ελληνική Βιβλιογραφία

- Berstein S., Milza P., *Ιστορία της Ευρώπης, τόμος 2: Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως σήμερα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Cunningham Hugh, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία στη Δυτική Κοινωνία, από τον 16ο αι. μέχρι σήμερα*, Σμίλη, Αθήνα 2013.
- Hobsbawm Eric, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ος αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.
- Kymlicka W., *Η Πολιτική Φιλοσοφία της Εποχής μας*, Πόλις, Αθήνα 2005
- Mazower Marc, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1975.
- Powers E.J. «Η εξέλιξη της εκπαίδευσης στην Ευρώπη των νεότερων χρόνων» στο Γκότσης Γ.-Συριάτου Α., *Δύο θεσμοί διαμορφωτές του ευρωπαϊκού πολιτισμού*, Ε.Α.Π., Πάτρα 2001.
- Schultz Theodore W., *Η οικονομική αξία της εκπαίδευσως*, Παπαζήσης Αθήνα 1972.
- Tilly Charles, *Κοινωνικά Κινήματα 1768-2004*, Σαββάλας, Αθήνα 2010.
- Αγγελής Βαγγέλης, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει πατέρα...» *Μαθήματα Εθνικής Αγωγής και Νεολαιίστικη Προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Αβδελά Έφη, «Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις: Ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* τ. 90, Αθήνα 2005
- Αλιβιζάτος Ν., «Η αδύνατη μεταρρύθμιση: Σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60», στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.
- Βαλασσόπουλος Ευάγγελος, *Μορφές παιδικής εργασίας και προστασία της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα του 20ου αι.*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014.
- Βοβολίνης Κωνσταντίνος, *Το Χρονικό του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951.
- Γιαννουλόπουλος Γιάννης, *Ο μεταπολεμικός κόσμος, Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, Παπαζήση, Αθήνα 1992.
- Γληνός Δημήτρης, «Δημοκοπία-Αντίδραση-Παιδεία» στο Σωτηρίου Κ.Δ., στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, Προοδευτική Παιδεία*, Αθήνα 1966.
- Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β', Ερμής, Αθήνα 1974.
- Δημαράς Αλέξης, «Σχολική Εκπαίδευση, Οι νέες μεταρρυθμίσεις» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

- Δημαράς Αλέξης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης-Το “Ανακοπτόμενο Άλμα”*, *Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο Αθήνα 2013.
- Ελεφάντης Άγγελος, «1951-1967:ΕΔΑ-ΚΚΕ, Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς», στο *1949-1967-Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2000.
- Ελεφάντης Α., «Εθνικοφροσύνη:Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967):4^ο επιστημονικό συνέδριο [του ιδρύματος Σ. Καράγιωργα]*, τ.1, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1993.
- Θεοδώρου Βάσω, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην Αμοιβαιότητα», *Μνήμων* τ. 25 (2003).
- Θεοδώρου Βάσω, «Φιλανθρωπία και πόλη, Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στο Πειραιά γύρω στο 1875» στο *Μνήμων*, τ.14, Αθήνα 1992.
- Ιμβριώτη Ρ., «Η σημερινή κρίση της Παιδείας» στο *Σύγχρονα Θέματα : περιοδικό επιστημονικής έρευνας*, Χρόνος Γ' τευχ. (13-18), Αθήνα.
- Ιορδάνογλου Χρυσάφης, *Μετεμφυλιακή Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, προς έκδοση.
- Καλαφάτης Θανάσης, «Το κίνημα των μαθητών της νύχτας 1962-1967 και η συμβολή του Χρήστου Ρεκλείτη» στο *Χρήστος Ρεκλείτης 1937-2014-Πρώτος στους αγώνες της νεολαίας, της δημοκρατίας, των εργαζομένων*, ΕΜΙΑΝ, Αθήνα 2014
- Κατριβέσης Νίκος, «Λαϊκή επιμόρφωση: ιδεολογικές προεκτάσεις και κοινωνικές πρακτικές» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.82, Αθήνα 1991.
- Κατσάπης Κώστας, *Το «πρόβλημα νεολαία» Μοντέρνοι νέοι. Παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, Εκδόσεις Απρόβλεπτες, Αθήνα 2013.
- Κατσάπης Κώστας, *Ήχοι και απόηχοι: Κοινωνική ιστορία του ροκ εν ρολ στην Ελλάδα, 1956-1957*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 2007.
- Κοκκινάκης Γιάννης, «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αι.», *Μνήμων* τ.21, Αθήνα 1999.
- Κονδύλης Παναγιώτης, *Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα 2007.
- Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αι.*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995.
- Κορνέτης Κωστής, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, Πόλις, Αθήνα 2015.
- Κουκιάδης Ιωάννης, «Το Θεσμικό Πλαίσιο για την Παιδική Εργασία και οι Επιδιωκόμενοι Κοινωνικοί Στόχοι», στο Δασκαλάκης, Δ., (επιμ.), *Φτώχεια, Κοινωνικός Αποκλεισμός και Παιδική Ηλικία*, εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2008.

- Λυμπεράτος Μ., «Νεανικοί αγώνες στις απαρχές της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-1953)» στο Καραμανωλάκης Β., Ολυμπίτου Ε., Παπαθανασίου Ι., *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010.
- Μαρκεζίνης Σπυρίδων, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος*, τ.3, Πάπυρος, Αθήνα 1994.
- Μητροσύλη Ελένη, *Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1964 στη Στοιχειώδη και Μέση Εκπαίδευση και η κριτική της ΕΔΑ*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013.
- Μητροφάνης Γιώργος, «Το φοιτητικό κίνημα. Πολιτικά κινήματα-Οργανώσεις νεολαίας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του εμφυλίου έως τη δικτατορία» στο *Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2011.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ιωάννα, «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Λαμπροπούλου Δήμητρα, «Νέοι, μαθητές κι εργάτες, νεανική συλλογική δράση και μνήμη της νεότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα» στο Αβδελά Ε., Εξερτζόγλου Χ., Λυριτζής Χ.(επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Δ' 1961-1964, Παπαζήση, Αθήνα 1986.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Ε' 1964-1967, Παπαζήση, Αθήνα 1977.
- Λεντάκης Ανδρέας, *Παρακρατικές οργανώσεις και 21^η Απριλίου*, Καστανιώτης, Αθήνα 1975.
- Μπέκας Δημήτρης, *Η Πολιτική και Οργανωτική Ανάπτυξη του Ελληνικού Φοιτητικού Κινήματος κατά την προδικτατορική περίοδο-Τα τρία πρώτα Πανσπουδαστικά Συνέδρια (1957-1960)*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2018
- Παπαγεωργίου Στέφανος, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960, Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008
- Παπαθανασίου Μαρία, «Παιδική εργασία στην Ευρώπη», στο *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης, Θέματα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ευρώπης*, επιμ. Δρίτσα Μ., ΕΑΠ, Πάτρα 2008.

- Παπαμαύρος Μιχάλης, «Η παιδεία στην Ελεύθερη Ελλάδα την εποχή της Αντίστασης» *Επιθεώρηση Τέχνης*, τεύχος 87-88.
- Παπανδρέου Ανδρέας, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, Λιβάνης, Αθήνα 2006.
- Παπανούτσος Ευάγγελος, *Αγώνες και Αγωνία για την Παιδεία*, Φιλιππότης, Αθήνα 1996
- Πίπας Κ.Θ., «Η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη των εκπαιδευτικών στη Λάσπη της Ευρυτανίας» στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, τεύχος 87-88.
- Πουλιάνας Χρ., *ΕΚΟΦ: Πρακτικές και πολιτική ιδεολογία του δεξιού εξτρεμισμού στην μετεμφυλιακή Ελλάδα (1960-1967)*, μεταπτυχιακή εργασία, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2017.
- Προβατά Ανθή, *Ιδεολογικά ρεύματα, πολιτικά κόμματα και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1950-1965*, Gutenberg, Αθήνα 2002.
- Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές παιδικής εργασίας στην βιομηχανία και την βιοτεχνία (1870-1940)*, Ι.Α.Ε.Ν. & Γ.Γ.Ν.Γ., Ε.Ι.Ε. Αθήνα 1995.
- Ρήγος Άλκης, «Για τη «σύντομη» δεκαετία του '60: η σημαντική μιας εποχής» στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.
- Ρίζου Χαρίκλεια, *Η εσπερινή εκπαίδευση στην Ελλάδα: Ιστορική εξέλιξη και αποσαφήνιση του ρόλου του Εσπερινού Γυμνασίου στη σύγχρονη πραγματικότητα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004.
- Σακελλαρίου Χάρης, *Η παιδεία στην Αντίσταση, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2003.
- Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
- Σβορώνος Ν., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Σερντεδάκης Νίκος, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964» στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτη, Αθήνα 2008.
- Σερντεδάκης Νίκος, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα» στο Καραμανωλάκης Β., Ολυμπίτου Ε., Παπαθανασίου Ι., *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010.
- Συριάτου Αθηνά, «Μαζική Παιδεία και ισότητα ευκαιριών. Η παιδεία στον 20ο αιώνα» στο Γκότσης Γ.-Συριάτου Α., *Δύο θεσμοί διαμορφωτές του ευρωπαϊκού πολιτισμού*, Ε.Α.Π., Πάτρα 2001.
- Σωτηρίου Κώστας, «Η παιδεία τα τελευταία πενήντα χρόνια» στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, Προοδευτική Παιδεία*, Αθήνα 1966.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η Ελληνική Τραγωδία*, Ολκός, Αθήνα 1974.

- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.
- Χρήστος Ρεκλείτης 1937-2014-Πρώτος στους αγώνες της νεολαίας, της δημοκρατίας, των εργαζομένων, Αφιερωματικός τόμος, EMIAN, Αθήνα 2014.

β) Ξένη Βιβλιογραφία

- Apostolopoulos P. (sous le pseudonyme de Dimos Anastassiou), *L'enseignement grec et son démantèlement par la junte*, Les Temps Modernes, 25 ,No 276, Paris 1969.
- Bourdier Pierre et Passeron Jean Claude, *La Reproduction, Éléments pour une Théorie du Système D'Enseignement*, Les Editions de Minuit, Paris 1970.
- Gilman Nils. *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2003
- Norbert Elias, *The history of manners: The Civilizing Process*, v.I, Urizen Books, N.Y. 1978
- Shultz Theodore W., «Investment in Human Capital», στο *American Economy Review*, τ.51, March 1961.

γ) Εφημερίδες - Περιοδικά

- Ελευθερία
- Εμπρός
- Δρόμοι της Ειρήνης
- Η Γενιά μας
- Μαθητική
- Τα Τετράδια της Δημοκρατίας
- Το Βήμα
- Πανσπουδαστική

δ) Οπτικοακουστικές Αποτυπώσεις

1. Κινηματογραφικές ταινίες

- Benedek László, *The Wild One*, Η.Π.Α. 1953.

- Brooks Richard, *Blackboard Jungle*, Η.Π.Α. 1955.
- Kazan Elia, *Rebel Without a Cause*, Η.Π.Α. 1955.
- Kazan Elia, *Splendor in the Grass*, Η.Π.Α. 1961.
- Truffaut Francois, *Les quatre cents coups*, Γαλλία 1959.
- Goddard Jean Luc, *A Bout de Souffle*, Γαλλία 1959.
- Richardson Tony, *A Taste of Honey*, Αγγλία 1961.
- Oshima Nagisa, *Cruel Story of Youth*, Ιαπωνία 1960.
- Δαλιανίδης Γιάννης, *Ο Κατήφορος*, Ελλάδα 1961.
- Δαλιανίδης Γιάννης, *Νόμος 4000*, Ελλάδα 1962.
- Θαλασσινός Ερρίκος, *Στοργή*, Ελλάδα 1965.
- Πλυτά Μαρία, *Ο Λουστράκος*, Ελλάδα 1962.
- Πλυτά Μαρία, *Ο Εμποράκος*, Ελλάδα 1967.
- Σακελλάριος Αλέκος, *Το Ξύλο από τον Παράδεισο*, Ελλάδα 1959.
- Τεγόπουλος Απόστολος, *Φτωχογειτονιά Αγάπη μου*, Ελλάδα 1969.
- Τεγόπουλος Απόστολος, *Εσένα Μόνο Αγαπώ*, Ελλάδα 1970.

2. Τηλεοπτικά Ντοκυμαντέρ

- Κούλογλου Τάσος, «Τα δικά μας 60's» στο *Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα*,
<https://www.youtube.com/watch?v=urg-Ou2Gxo> (τ.ε.27.07.2020)
<https://www.youtube.com/watch?v=IR-vYk9R0uo> (τ.ε.27.07.2020)
<https://www.youtube.com/watch?v=i731wmFkL2s> (τ.ε.27.07.2020).